

e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Ηλεκτρονικό Περιοδικό Δημοσίου Δικαίου

Τεύχος 7 • Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2023

Μελέτες

- Δοκιμασία και ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Υπό το πρίσμα του εγγυητισμού του Αρ. Μάνεση
- Η προβληματική πραγματικότητα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα
- Ευρωπαϊκό Δίκαιο και ελληνική δικαιοσύνη: Ένας αναγκαίος διάλογος
- Από το Σύνταγμα του έθνους κράτους στο Σύνταγμα της κοινωνίας: Μια εναλλακτική προσέγγιση του συνταγματισμού
- Εκλογικά συστήματα και εκλογές στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης

Σχόλια Νομολογίας

- Η απόφαση ΑΠ 8/2023 και η πάγια ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 29 § 1 του Συντάγματος απέναντι στον νεοαζισμό
- Αγωγή για αξιώσεις συναφείς με μη προσβληθείσες με προσφυγή πράξεις ή παραλείψεις της φορολογικής αρχής (Παρατηρήσεις στην απόφαση ΣτΕ 159/2023, Τμ. Β')
- Προστασία πολύτεκνων οικογενειών – Συνταγματικότητα του άρθρου 2 περ. 1 εδ. ε' Π.Δ. 53/1989 και 3 παρ. 1 του Π.Δ. 19/2006 σχετικά με τη θέσπιση της ισότιμης μεταχείρισης των μελών των τρίτεκνων οικογενειών με την κατηγορία των πολύτεκνων – Με αφορμή την Ολ. ΣτΕ 464/2023
- Μπορεί μια φορολογική αρχή να αντιτάξει έναντι της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, κατά την ενάσκηση των ελεγκτικών αρμοδιοτήτων της τελευταίας, το φορολογικό απόρρητο; – Σχολιασμός της Γνωμοδότησης 28/2023 του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους
- Η νομική αρχή ne bis in idem του 7ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ στην ελληνική νομολογία. Ερμηνεία αυτής βάσει αποφάσεων των Ευρωπαϊκών οργάνων. Σχόλιο στην αριθμ. Α2733/2022 απόφαση του Διοικητικού Πρωτοδικείου Πειραιά (12ο Τμήμα)

Συνταγματικό-Κοινοβουλευτικό Χρονικό

- Απρίλιος-Ιούνιος 2023

Βιβλιοκρισίες

- Οι ρήτορές μας οι αυριανοί...
- Τεχνητή Νοημοσύνη: Ο δρόμος προς έναν ψηφιακό συνταγματισμό. Μια ηθικό-συνταγματική θεώρηση
- Ταξίδι στο κράτος. Κυριαρχία, δίκαιο, δικαιώματα

E-journal title: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Issue: July 2023

Copyright © 2023 Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation

ISSN: 2732-9666

This intellectual property work is protected according to the provisions of Greek legislation (L. 2121/1993, as amended and in force today) as well as by international conventions on intellectual property. Copying, photocopying, reproduction, translation, adaptation, retransmission in any form, as well as the exploitation of all or parts of this work without written permission is prohibited in any way or by any means.

Contact:

Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation
43, Akadimias str., 106 72, Athens, Greece | tel: 210 3623506, int. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

The quarterly, open-access peer-reviewed e-journal “e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ” was founded in 2021 and is funded by the Centre for European Constitutional Law – Themistokles and Dimitris Tsatsos Foundation.

The Journal publishes articles in the field of Public Law, introducing innovations, such as free access to the full content of the Journal, cutting edge digital standards and double-blind peer review.

The Journal is managed by a board of Public Law Professors in collaboration with the Board of Advisors and the Editorial Committee.

The Journal publishes:

- Articles (length: 4.000 to 12.000 words). In exceptional cases, papers exceeding 12.000 words may be accepted for publication. The journal uses double-blind anonymous peer review. (Peer reviewers include the members of the Board of Advisors)
- Trending topics/commentary (advanced publication on the Journal’s website and subsequently integrated into the Journal’s content).
- Case Comments (length: not exceeding 3.000 words).
- Book Reviews (length: 1.000 και 3.000 words).
- Varia/Comparative Constitutional Law (foreign case law comments, translations, and re-posts from international law – blogs, conference papers).
- Constitutional-Parliamentary chronicle.

Submitted papers must include a short Greek/English abstract. Indexes of papers, authors and case-law Indexes of entries, authors and court decisions shall be included in the year end issue.

CO-EDITORS IN CHIEF

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

BOARD OF ACADEMIC ADVISORS

Aimilianides Achilleus, Professor, UNIC

Chrysofonos Constantinos, Professor, AUTH

Contiades Xenophon, Professor, Panteion University

Dellis Georgios, Professor, NKUA

Eleftheriades Pavlos, Professor, University of Oxford

Fortsakis Theodoros, Professor, NKUA

Foutedaki Penelope, Professor, Panteion University

Gogos Constantinos, Professor, AUTH

Gortsos Christos, Professor, NKUA

Iliadou Katerina, Associate Professor, NKUA

Kamtsidou Ifigeneia, Associate Professor, AUTH

Kanellopoulou-Malouchou Maria-Neda, Associate Professor, Panteion University

Koutromanos Athanasios, President NCRTV, Honorary President of the Supreme Court

Ktistaki Stavroula, Professor, Panteion University

Ktistakis Ioannis, Judge ECHR

Kyritsis Dimitris, Associate Professor, University of Essex

Lazaratos Panos, Professor, NKUA

Letsas Giorgos, Professor, UCL

Menoudakos Constantinos, President HDPA and Honorary President of the Council of State

Mitrou Lilian, Professor, University of the Aegean

Moustakas Meletis, Professor, Panteion University

Mouzouraki Paraskevi, Associate Professor, NKUA

Papaioannou Thanos, President ASEP

Papaspyrou Nikos, Associate Professor, NKUA

Papastylianos Christos, Associate Professor, UNIC

Pikramenos Michael, Professor, AUTH and Vice-President of the Council of State

Pottakis Andreas, Greek Ombudsman

Prevedourou Eugenia, Professor, AUTH

Raikos Demetrios, Associate Professor, DUTH

Ramos Christos, President ADAE and Honorary Vice-President of the Council of State

Rantos Athanasios, Advocate General EU Court of Justice

Remelis Constantinos, Professor, DUTH

Sarmas Ioannis, President, HCA

Sotirelis Giorgos, Professor, NKUA

Stavropoulos Giorgos, President of the Secretariat General for Legal and Parliamentary Affairs, former minister, and Honorary Vice-President of the Council of State

Stratilatis Constantinos, Associate Professor, UNIC

Tassopoulos Yannis, Professor, NKUA

Tsevas Thanassis, Associate Professor, NKUA

Tsiliotis Charalambos, Associate Professor, UoP

Tsimaras Costas, Associate Professor, European University Cyprus

Venizelos Evangelos, Professor, AUTH

Vilaras Michalis, Judge CJEU

Vlachopoulos Spyridon, Professor, NKUA

Xiros Thanassis, Associate Professor, HAA

Yannakourou Georgia, Professor, NKUA

EDITORIAL COMMITTEE

Christou Vassiliki, Assistant Professor, NKUA

Fotiadou Alkmene, PhD in Constitutional Law

Karavokyris Giorgos, Assistant Professor, AUTH

Panagopoulou Fereniki, Assistant Professor, Panteion University

Papanikolaou Kyriakos, Lecturer, DUTH

Τίτλος ηλεκτρονικού περιοδικού: e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Τεύχος: Ιούλιος 2023

Copyright © 2023 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

ISSN: 2732-9666

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοαντιτύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Επικοινωνία:

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, Τ.Κ. 10672, Αθήνα, Ελλάδα | τηλ: 210 3623506, εσωτ. 112 | e-mail: info@epoliteia.gr

Το τριμηνιαίο, ηλεκτρονικό περιοδικό ελεύθερης πρόσβασης «e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ» ιδρύθηκε το 2021 και χρηματοδοτείται από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου.

Στο περιοδικό δημοσιεύονται μελέτες στο πεδίο του Δημοσίου Δικαίου, εισφέροντας ορισμένα νέα στοιχεία, όπως ιδίως η ελεύθερη πρόσβαση στην ύλη του περιοδικού, η ηλεκτρονική κυκλοφορία με υψηλές τεχνικές προδιαγραφές και η ανώνυμη αξιολόγηση των κειμένων από κριτές.

Το περιοδικό διευθύνεται από επιτροπή Καθηγητών Δημοσίου Δικαίου, σε συνεργασία με επιστημονική και συντακτική επιτροπή.

Το περιοδικό δημοσιεύει:

- Άρθρα από 4.000 έως 12.000 λέξεις. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις θα δημοσιεύονται μελέτες άνω των 12.000 λέξεων. Τα άρθρα του περιοδικού θα δημοσιεύονται μετά από ανώνυμη αξιολόγηση (peer review), την οποία θα αναλαμβάνουν τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του περιοδικού.
- Επίκαιρα θέματα/Παρεμβάσεις, τα οποία θα προδημοσιεύονται στην ιστοσελίδα και θα ενσωματώνονται στην ύλη του περιοδικού.
- Νομολογία: Τα σχολία Νομολογίας δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 3.000 λέξεις.
- Βιβλιοκρισίες, οι οποίες θα πρέπει να κυμαίνονται μεταξύ 1.000 και 3.000 λέξεων.
- Varia/Συγκριτικό συνταγματικό (αποφάσεις ξένων δικαστηρίων, μεταφράσεις κειμένων, αναδημοσιεύσεις από ξένα blogs, ανακοινώσεις για συνέδρια και εκδηλώσεις).
- Συνταγματικό/Κοινοβουλευτικό Χρονικό.
Κάθε κείμενο θα πρέπει να συνοδεύεται από περίληψη στα ελληνικά και στα αγγλικά. Στο τελευταίο τεύχος κάθε έτους θα περιλαμβάνονται ευρετήρια λημμάτων, συγγραφέων και δικαστικών αποφάσεων.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Κοντιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αμιλιανίδης Αχιλλέας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Βενιζέλος Ευάγγελος, Καθηγητής ΑΠΘ
Βηλαράς Μιχάλης, Δικαστής στο ΔΕΕ
Βλαχόπουλος Σπυρίδων, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γιαννακούρου Γεωργία, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Γκόρτσος Χρυστός, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Γώγος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ
Δελλής Γεώργιος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Ελευθεριάδης Παύλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Οξφόρδης
Ηλιάδου Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Κατσιώτου Ιφιγένεια, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΑΠΘ
Κανελλόπουλου-Μαλούκου Μαρία-Νέδα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Κοντιάδης Ξενοφών, Καθηγητής Παντείου
Κουτρομάνος Αθανάσιος, Πρόεδρος ΕΣΡ, Επίτιμος Πρόεδρος ΑΠ
Κτιστάκη Σταυρούλα, Καθηγήτρια Παντείου
Κτιστάκης Ιωάννης, Δικαστής ΕΔΔΑ
Κυρίτσας Δημήτρης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Essex
Λαζαράτος Πάνος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Λέτσας Γιώργος, Καθηγητής UCL
Μενουδάκος Κωνσταντίνος, Πρόεδρος ΑΠΔΠΧ και Επίτιμος Πρόεδρος ΣτΕ
Μίτρου Λίλιαν, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Μουζουράκη Παρασκευή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια ΕΚΠΑ
Μουστάκας Μελέτης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου
Ξηρός Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων
Παπαϊωάννου Θάνος, Πρόεδρος ΑΣΕΠ
Παπασπύρου Νίκος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Παπαστυλιανός Χρήστος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Πικραμένος Μιχαήλ, Καθηγητής ΑΠΘ και Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ποττάκης Ανδρέας, Συνήγορος του Πολίτη
Πρεβεδούρου Ευγενία, Καθηγήτρια ΑΠΘ
Ράικος Δημήτριος, Αναπληρωτής Καθηγητής ΔΠΘ
Ράμμος Χρήστος, Πρόεδρος ΑΔΑΕ, Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Ράντος Αθανάσιος, Γενικός Εισαγγελέας στο ΔΕΕ
Ρέμελης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΔΠΘ
Σαρμάς Ιωάννης, Πρόεδρος Ελεγκτικού Συνεδρίου
Σταυρόπουλος Γιώργος, Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Κωδικοποίησης, π. Υπουργός και Επίτιμος Αντιπρόεδρος ΣτΕ
Στρατηλάτης Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Σωτηρέλης Γιώργος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τασόπουλος Γιάννης, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσεβιάς Θανάσης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ
Τσιλιώτης Χαράλαμπος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Τσιμάρας Κώστας, Αναπληρωτής Καθηγητής European University Cyprus
Φορτσάκης Θεόδωρος, Καθηγητής ΕΚΠΑ
Φουντεδάκη Πηνελόπη, Καθηγήτρια Παντείου
Χρυσόγονος Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΑΠΘ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καραβόκυρης Γιώργος, Επίκουρος Καθηγητής ΑΠΘ
Παναγοπούλου Φερενίκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου
Παπανικολάου Κυριάκος, Λέκτωρ ΔΠΘ
Φωτιάδου Αλκμήνη, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου
Χρήστου Βασιλική, Επίκουρη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 7

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....321

ΜΕΛΕΤΕΣ:

- ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ. ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΕΓΓΥΗΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ.....322
Ξενοφών Κοντιάδης
- Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ332
Κώστας Χ. Χρυσόγονος
- ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ: ΕΝΑΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ350
Αντώνης Μεταξάς
- ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ: ΜΙΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ.....358
Αγγελική Μανδάλη
- ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ372
Μαρία-Σταυρούλα Σιαχάμη

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2023).....389

Θανάσης Γ. Ξηρός

ΣΧΟΛΙΑ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ:

- Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΑΠ 8/2023 ΚΑΙ Η ΠΑΓΙΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 29 § 1 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΝΕΟΝΑΖΙΣΜΟ.....411
Γιάννης Τασόπουλος
- ΑΓΩΓΗ ΓΙΑ ΑΞΙΩΣΕΙΣ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΜΕ ΜΗ ΠΡΟΣΒΛΗΘΕΙΣΕΣ ΜΕ ΠΡΟΣΦΥΓΗ ΠΡΑΞΕΙΣ Ή ΠΑΡΑΛΕΙΨΕΙΣ ΤΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΡΧΗΣ (ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΠΟΦΑΣΗ ΣΤΕ 159/2023, ΤΜ. Β΄).....419
Κυριάκος Π. Παπανικολάου
- ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΠΟΛΥΤΕΚΝΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ – ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 2 ΠΕΡ. 1 ΕΔ. Ε΄ Π.Δ. 53/1989 ΚΑΙ 3 ΠΑΡ. 1 ΤΟΥ Π.Δ. 19/2006 ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΘΕΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΙΜΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΩΝ ΤΡΙΤΕΚΝΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΥΤΕΚΝΩΝ – ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΟΛ. ΣΤΕ 464/2023.....425
Διονύσης Φιλίππου
- ΜΠΟΡΕΙ ΜΙΑ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΑΡΧΗ ΝΑ ΑΝΤΙΤΑΞΕΙ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ, ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΕΓΚΤΙΚΩΝ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ, ΤΟ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟ ΑΠΟΡΡΗΤΟ; – ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΗΣ 28/2023 ΤΟΥ ΝΟΜΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.....430
Θεόδωρος Ρέντζιος
- Η ΝΟΜΙΚΗ ΑΡΧΗ NE BIS IN IDEM ΤΟΥ 7ΟΥ ΠΡΟΣΘΕΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΑΥΤΗΣ ΒΑΣΕΙ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ. ΣΧΟΛΙΟ ΣΤΗΝ ΑΡΙΘΜ. Α2733/2022 ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΠΡΩΤΟΔΙΚΕΙΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ (12° ΤΜΗΜΑ).....437
Νικόλαος Σαββάτης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ:

- ΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ ΜΑΣ ΟΙ ΑΥΡΙΑΝΟΙ!.....443
Γιάννης Ζ. Δρόσος
- ΤΕΧΝΗΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ: Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟ. ΜΙΑ ΗΘΙΚΟ-ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ, ΕΚΔ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 2023...449
Ευαγγελία-Ελισάβετ Κουλουμπίνη
- ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΣ, ΑΘΗΝΑ 2022.....454
Χαράλαμπος Κουρουνδής

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το 7^ο και καλοκαιρινό τεύχος του e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ κυκλοφορεί με πλούσια ύλη στο πεδίο του συνταγματικού, διοικητικού και ευρωπαϊκού δικαίου. Στις μελέτες, ο Ξ. Κοντιάδης γράφει για τη δοκιμασία και την ανθεκτικότητα του Συντάγματος και ο Κ. Χρυσόγονος για την προβληματική πραγματικότητα της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στη χώρα μας. Ο Α. Μεταξάς πραγματεύεται τη σχέση της ελληνικής δικαιοσύνης με το ευρωπαϊκό δίκαιο, η Α. Μανδάλη τον κοινωνικό συνταγματισμό και η Σ. Σιαχάμη τα εκλογικά συστήματα και τις εκλογές στην Ελλάδα.

Στα σχόλια νομολογίας, ο Γ. Τασόπουλος αναλύει την απόφαση 8/2023 του Αρείου Πάγου και το ζήτημα της ερμηνείας του άρθρου 29 παρ. 1 Σ. ως προς την απαγόρευση συμμετοχής κομμάτων στις εκλογές, ο Κ. Παπανικολάου την απόφαση ΣτΕ 159/2023 για φορολογικές αξιώσεις και ο Θ. Ρέντζιος τη γνωμοδότηση 28/2023 του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους για το φορολογικό απόρρητο. Ο Δ. Φιλίππου γράφει για την ΟλΣτΕ 464/2023 και την προστασία των πολύτεκνων οικογενειών, ενώ ο Ν. Σαββάτης για την Α2733/2022 απόφαση του Διοικητικού Πρωτοδικείου Πειραιά και την εφαρμογή του *ne bis in idem* στην ελληνική νομολογία.

Στην ύλη περιλαμβάνονται επίσης τρεις βιβλιοκρισίες: Με αφορμή τη συλλογή νομολογίας, *Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας* (Νομική Βιβλιοθήκη 2022, επιμ. Σ. Τσεβάς, επιστημονική εποπτεία Ε. Σαρπ-Σ. Βλαχόπουλος-Λ. Κιουσοπούλου, πρόλογος Ιωάννη Σαρμά) και μια εκδήλωση για τον Σ. Τσακυράκη, ο Γ. Δρόσος γράφει για τη νέα γενιά των Ελλήνων νομικών. Ο Χ. Κουρουνδής παρουσιάζει το βιβλίο του Δ. Χριστόπουλου *Ταξίδι στο Κράτος. Κυριαρχία, δίκαιο, δικαιώματα* (Πόλις 2022) και η Ε. Κουλουμπίνη τη μονογραφία της Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή *Τεχνητή Νοημοσύνη: Ο δρόμος προς έναν ψηφιακό συνταγματισμό. Μία ηθικό-συνταγματική θεώρηση* (Παπαζήσης 2023). Τέλος, στο τεύχος θα βρείτε όπως πάντα το συνταγματικό και κοινοβουλευτικό μας χρονικό από τον Θ. Ξηρό. Ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς και αναμένουμε τις συμβολές σας για το επόμενο τεύχος του περιοδικού με καταληκτική ημερομηνία την 15η Σεπτεμβρίου 2023 στο info@epoliteia.gr, ακολουθώντας τις οδηγίες που υπάρχουν [εδώ](#).

ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΕΓΓΥΗΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ

Ξενοφών Κοντιάδης

Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο,
Πρόεδρος του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κρίση ασφάλειας που ξεσπάει μετά την επίθεση στους δίδυμους πύργους τον Σεπτέμβριο του 2001, με τους ακραίους περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων και στη συνέχεια η οικονομική κρίση, που συνεπάγεται τη βίαιη συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, για τα οποία ο Μάνεσης έχει αφιερώσει μερικές πολύτιμες σελίδες του έργου του, επανέφεραν στην επικαιρότητα τον μανεσικό εγγυητισμό, με σημαντικές διαφοροποιήσεις μεν σε σύγκριση με αυτόν της μετεμφυλιακής Ελλάδας, αλλά ενδεχομένως με ακόμη επιτακτικότερο τρόπο. Η συνταγματική θεωρία του 21ου αιώνα αναγκάζεται μέσα από τη δοκιμασία των κρίσεων να ανακαλύψει εκ νέου την προτεραιότητα αυτού του νέου εγγυητισμού.

Το ερώτημα το οποίο επιχειρείται να απαντηθεί συνοπτικά στο παρόν κείμενο είναι πώς αντέδρασε το Σύνταγμα στις τρεις μεγάλες κρίσεις της τελευταίας εικοσαετίας με γνώμονα την έννοια της ανθεκτικότητας. Επίσης, κλείνοντας τίθεται προς συζήτηση το υποθετικό ερώτημα πώς θα υποδεχόταν ο Μάνεσης την έννοια της συνταγματικής ανθεκτικότητας.

ABSTRACT

The security crisis that erupted after the attack on the twin towers in September 2001, bringing about the imposition of strict restrictions on individual rights, and the subsequent economic crisis, entailing severe limitations of social rights (on which Manassis had dedicated invaluable pages of his work), have

* Προδημοσίευση από τα Πρακτικά του Συνεδρίου για τα 100 Χρόνια από τη γέννηση του Αριστόβουλου Μάνεση (16-18/12/2022)

made Manessian guaranteeism relevant again, perhaps differently than in the post-civil war era in Greece, but still in very important ways. Constitutional theory in the 21st century is challenged through the crises to revisit the importance of this “new guaranteeism”. This paper aims to briefly address the question of how the Constitution reacted to the three major crises that occurred throughout the last twenty years through the concept of constitutional resilience.

I. Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΓΓΥΗΤΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ ΜΑΝΕΣΗ

Ο Αριστόβουλος Μάνεσης δεν πρόλαβε τις διαδοχικές κρίσεις του 21^{ου} αιώνα: Την κρίση ασφάλειας, την οικονομική κρίση και την πανδημία. Έφυγε από τη ζωή το καλοκαίρι του 2000. Το μεγαλύτερο και σημαντικότερο μέρος του έργου του είναι αφιερωμένο στην κρίση της δημοκρατίας και των δικαιωμάτων τα πέτρινα μετεμφυλιακά χρόνια. Απέναντι στο συντηρητικό Σύνταγμα του 1952 και το παρασύνταγμα που το συνοδεύει ο Μάνεσης προτάσσει την εγγυητική λειτουργία του Συντάγματος σε συνάρτηση με έναν πολυσυλλεκτικό θετικισμό.

Ήδη λίγα χρόνια πριν από τον θάνατό του είχε υποστηριχθεί ότι «κάτι στο Συνταγματικό Δίκαιο του Αριστόβουλου Μάνεση ανήκει σε μια εποχή που έληξε. Αυτό είναι η έμφαση με την οποία προβάλλεται ο εγγυητικός των εξουσιαζομένων χαρακτήρας του Συντάγματος, η έμφαση με την οποία προβάλλεται το Σύνταγμα ως έκφραση νομικής δυσπιστίας»¹. Πράγματι το παρασύνταγμα, τα πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης, οι εκλογές βίας και νοθείας, οι εκποίσεις ανήκουν στο παρελθόν. Παρ' όλα αυτά δεν πέρασε ούτε ένας χρόνος από τον θάνατο του Μάνεση για να χρειαστεί να ανακαλύψουμε πάλι ότι η κρισιμότερη λειτουργία του Συντάγματος είναι η εγγυητική και ότι το Σύνταγμα παραμένει πρωτίστως η απάντηση στη δυσπιστία απέναντι στους κρατούντες.

Η κρίση ασφάλειας που ξεσπάει μετά την επίθεση στους δίδυμους πύργους τον Σεπτέμβριο του 2001, με τους ακραίους περιορισμούς των ατομικών δικαιωμάτων και στη συνέχεια η οικονομική κρίση, που συνεπάγεται τη βίαιη συρρίκνωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, για τα οποία ο Μάνεσης έχει αφιερώσει μερικές πολύτιμες σελίδες του έργου του, επανέφεραν στην επικαιρότητα τον μανεσικό εγγυητισμό, με σημαντικές διαφοροποιήσεις μεν σε σύγκριση με αυτόν της μετεμφυλιακής Ελλάδας, αλλά ενδεχομένως με ακόμη επιτακτικότερο τρόπο. Η συνταγματική θεωρία του 21^{ου} αιώνα αναγκάζεται μέσα από τη δοκιμασία των κρίσεων να ανακαλύψει εκ νέου την προτεραιότητα αυτού του νέου εγγυητισμού.

Το ερώτημα το οποίο επιχειρείται να απαντηθεί συνοπτικά στο παρόν κείμενο είναι πώς αντέδρασε το Σύνταγμα στις τρεις μεγάλες κρίσεις της τελευταίας εικοσαετίας με γνώμονα την έννοια της ανθεκτικότητας. Επίσης, κλείνοντας τίθεται προς συζήτηση το υποθετικό ερώτημα πώς θα υποδεχόταν ο Μάνεσης την έννοια της συνταγματικής ανθεκτικότητας.

¹ Γ. Δρόσος, «Το συνταγματικό δίκαιο ως "τεχνική" της δημοκρατικής άσκησης της εξουσίας στο έργο του Αριστόβουλου Μάνεση», σε: *Χαρμόσυνο Αριστόβουλου Μάνεση I*, 1994, σελ. 290.

II. ΠΕΡΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Η διάρκεια ζωής των Συνταγμάτων θεωρούνταν πάντα ένας κρίσιμος δείκτης για την αξιολόγηση της επιτυχίας τους. Μπορεί όμως να αποτελέσει τεκμήριο ως προς την ικανότητά τους να επιτελέσουν τις λειτουργίες τους και να ρυθμίσουν αποτελεσματικά την οργάνωση και την οριοθέτηση της εξουσίας; Η αντοχή του Συντάγματος (*endurance*) έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς μελέτης, επιχειρώντας να εξηγηθεί ποια είναι εκείνα ακριβώς τα χαρακτηριστικά που επιτρέπουν τη μακροβιότητα ορισμένων Συνταγμάτων, κατ' αντιδιαστολή προς Συντάγματα με σύντομο χρόνο ζωής². Η αντοχή ενός Συντάγματος στον χρόνο συναρτάται ασφαλώς σε σημαντικό βαθμό από τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν την περίοδο ισχύος του. Ορισμένα Συντάγματα έζησαν έναν ήρεμο και ανέφελο βίο, ενώ άλλα εφαρμόστηκαν εν μέσω πολέμων, πραξικοπημάτων και κάθε είδους κρίσεων που τα έθεσαν σε δοκιμασία. Όμως η αντοχή τους στον χρόνο δεν καθορίστηκε μόνο από εξωτερικά γεγονότα, αλλά και από τη σχεδιαστική ευφυΐα των δημιουργών τους³.

Με αφετηρία την ανάλυση της αντίδρασης των Συνταγμάτων στην κρίση από τη σκοπιά του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου προτείναμε με την Αλκμήνη Φωτιάδου την εισαγωγή μιας νέας έννοιας στον επιστημονικό διάλογο, της «*συνταγματικής ανθεκτικότητας*» (*constitutional resilience*)⁴. Ο όρος «ανθεκτικότητα» είχε αξιοποιηθεί τα τελευταία χρόνια στις κοινωνικές και οικονομικές επιστήμες, όχι όμως στο συνταγματικό δίκαιο. Ανθεκτικότητα σημαίνει ικανότητα προσαρμογής ενός συστήματος σε εξωτερικά πλήγματα και καταστροφές, εκπληρώνοντας ταυτόχρονα τους θεμελιώδεις σκοπούς του. Υπό αυτό το πρίσμα, ένα ανθεκτικό Σύνταγμα έχει την ικανότητα να υποδέχεται απρόβλεπτα γεγονότα, συνεχίζοντας να επιτελεί αποτελεσματικά τις λειτουργίες του.

Εισφέροντας την ανθεκτικότητα του Συντάγματος στο εννοιολογικό οπλοστάσιο της συνταγματικής επιστήμης, το ζητούμενο δεν είναι μόνο να θεμελιωθεί ένα νέο κριτήριο αξιολόγησης της ικανότητας των Συνταγμάτων να διατηρήσουν την ακεραιότητά τους και να εκπληρώσουν τις λειτουργίες τους μπροστά στην κρίση, αλλά επίσης να διερευνηθούν οι όροι και οι προϋποθέσεις σχεδιασμού Συνταγμάτων που να μπορούν να εκπληρώσουν τους σκοπούς τους υπό οποιεσδήποτε συνθήκες⁵.

Ως ανθεκτικότητα ορίζεται η ικανότητα ενός συστήματος και των μερών που το απαρτίζουν να προβλέπουν, να προσαρμόζονται και να ανακάμπτουν από τις επιπτώσεις εν δυνάμει επικίνδυνων γεγονότων, κατά τρόπο άμεσο και αποτελεσματικό, διασφαλίζοντας τη διατήρηση, αποκατάσταση ή βελτίωση των δομών και των ουσιαστών λειτουργιών τους⁶. Η ικανότητα προσαρμογής σε μετα-

² Βλ. Z. Elkins/T. Ginsburg/J. Melton, *The Endurance of National Constitutions*, 2009, σελ. 2 επ.

³ Ibidem.

⁴ Βλ. X. Contiades/A. Fotiadou, *On Resilience of Constitutions. What Makes Constitutions Resistant to External Shocks?*, VJICL 1/2015, σελ. 5 επ., διαθέσιμο στο [link](#). Ξ. Κοντιάδης/A. Φωτιάδου, *Η Ανθεκτικότητα του Συντάγματος*, 2016.

⁵ Ξ. Κοντιάδης/A. Φωτιάδου, *Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων*, 2022, www.epoliteia.gr.

⁶ Πρβλ. C. Field et al. (Eds.), *Managing the Risks of Extreme Events and Disasters to Advance Climate Change Adaptation*, 2012, σελ. 33.

βαλλόμενες συνθήκες, εκπληρώνοντας ταυτόχρονα τους θεμελιώδεις σκοπούς ενός συστήματος ή οργανισμού, συνιστά το κυριότερο γνώρισμα της ανθεκτικότητας⁷.

Όταν τίθεται αντιμέτωπο με σοβαρές κρίσεις, ένα ανθεκτικό Σύνταγμα έχει την ικανότητα να υποδέχεται τα απρόβλεπτα γεγονότα και να προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες χωρίς να συρρίκνεται η κανονιστικότητά του. Έτσι διασφαλίζεται ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί και το κοινωνικό κράτος δικαίου θα επιδείξουν επίσης ανθεκτικότητα. Κρίσιμο είναι, μεταξύ άλλων, κατά πόσον οι ουσιαστικές και διαδικαστικές δεσμεύσεις της αναθεωρητικής λειτουργίας διευκολύνουν ή δυσχεραίνουν τη συνταγματική ανθεκτικότητα, δεδομένου ότι η προσαρμογή του Συντάγματος στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και τα όριά της αποτελούν τον βασικό σκοπό των αναθεωρητικών ρητρών, ρυθμίζοντας εν τέλει τη σχέση ανάμεσα στον συνταγματισμό και την πλειοψηφική αρχή⁸. Ανακύπτει λοιπόν επίσης το ζήτημα πώς ο βαθμός αυστηρότητας του Συντάγματος επηρεάζει την ικανότητά του να επιδεικνύει ανθεκτικότητα, αφομοιώνοντας νέα δεδομένα και ανακάμπτοντας από εξωτερικά πλήγματα.

III. 2001: ΚΡΙΣΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ

Η πρώτη κρίση που σημαδεύει τον 21^ο αιώνα και δοκιμάζει την ανθεκτικότητα των συνταγματικών τάξεων στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ είναι η κρίση ασφάλειας και συρρίκνωσης των ατομικών ελευθεριών, που εκδηλώνεται με ιδιαίτερη ένταση μετά την τρομοκρατική επίθεση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001. Ένα μήνα μετά από τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου ψηφίζεται στις ΗΠΑ η Patriot Act (Uniting and Strengthening America to Intercept and Obstruct Terrorism Act of 2001), με την οποία τροποποιήθηκε η νομοθεσία για την τρομοκρατία, ενώ από τον Νοέμβριο του ίδιου έτους εφαρμόζεται η στρατιωτική διαταγή του Προέδρου Μπους για την κράτηση, τη μεταχείριση και την εκδίκαση αλλοδαπών που συλλαμβάνονται στο πλαίσιο του πολέμου κατά της τρομοκρατίας.

Το πλέγμα της νέας αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας και οι συνακόλουθοι περιορισμοί των ατομικών ελευθεριών χαρακτηρίστηκαν τόσο στις ΗΠΑ όσο και στη Ευρώπη, από πολλές φωνές, ως ρήγμα στο δημοκρατικό κράτος δικαίου. Ωστόσο τα μέτρα αντιμετώπισης της τρομοκρατίας, που διεύρυναν τις κατασταλτικές παρεμβάσεις του ποινικού δικαίου και της ποινικής δικονομίας εις βάρος των ατομικών ελευθεριών, δεν έκαναν την πρώτη εμφάνισή τους μετά την 11^η Σεπτεμβρίου.

Όπως έχει γραφεί παραστατικά, η ανάπτυξη ενός παγκοσμιοποιημένου συστήματος ασφάλειας μετά την 11^η Σεπτεμβρίου αποτελεί «μάλλον μία στιγμή ορμητικής επιτάχυνσης μεταβολών που αφορούν τις κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις σε πλανητικό επίπεδο και την αντοχή του κράτους δικαίου»⁹. Στο πλαίσιο αυτό δοκιμάζεται η ανθεκτικότητα του Συντάγματος, ιδίως τα θεμελιώδη δικαιώματα. Ο συνταγματισμός του 20^{ου} αιώνα διασταυρώθηκε με την ένταση μεταξύ ελευθερίας και ασφάλειας, που δεν αφορά πλέον μόνο την προβληματική για το δίκαιο της ανάγκης, αλλά τη

⁷ A. Zolli/A.M. Healy, *Resilience: Why things bounce back*, 2012, σελ. 8.

⁸ X. Contiades/A. Fotiadou, "Models of Constitutional Change", σε: X. Contiades (ed.), *Engineering Constitutional Change. A Comparative Perspective on Europe, Canada and the USA*, 2013, σελ. 433 επ.

⁹ Ν. Παρασκευόπουλος, «Ασφάλεια του κράτους και ανασφάλεια δικαίου», στον τόμο: Α. Μανιτάκης/Α. Τάκης (επιμ.), *Τρομοκρατία και δικαιώματα*, 2004, σελ. 42.

διαρκή απειλή του κράτους δικαίου από τους νέους κινδύνους και τις κρίσεις που συνοδεύουν τη μετάβαση από τη βιομηχανική κοινωνία στην κοινωνία της διακινδύνευσης. Ο νέος συνταγματισμός του 2001 παρήγαγε μια συνταγματική εργαλειοθήκη απαραίτητη για την αντιμετώπιση κρίσεων, με την προσθήκη νέων δικαιωμάτων και κανόνων ερμηνείας που μπορούν να διευκολύνουν την επίλυση των νέων συγκρούσεων του κράτους επιτήρησης.

Η διασταύρωση του παραδοσιακού συνταγματισμού με τους νέους κινδύνους που δοκιμάζουν τη συνταγματική ανθεκτικότητα οδηγεί στο αίτημα για επαναθεμελίωση της εγγυητικής λειτουργίας του Συντάγματος, ως έκφραση ενός «νέου συνταγματισμού»¹⁰ που συνυφίνεται με τη συνολική κοινωνική αβεβαιότητα και την ατομική ανασφάλεια την οποία βιώνει ο πολίτης στην ύστερη νεωτερικότητα¹¹. Δεν είναι τυχαίο ότι οι έννοιες της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας αποτελούν ήδη υπό τη μορφή του χομπσιανού κοινωνικού συμβολαίου τη μήτρα του συνταγματισμού. Η επιστροφή στις πρωταρχικές λειτουργίες του Συντάγματος αποτελεί την απάντηση στην επανεμφάνιση, υπό νέα μορφή και με ιδιαίτερη ένταση, διακινδυνεύσεων και ανασφαλειών που ανευρίσκονται ιδεοτυπικά στις πρώιμες φάσεις του συνταγματισμού. Πρόκειται για κινδύνους και διαδοχικές κρίσεις που απειλούν την ανθεκτικότητα του Συντάγματος.

Στο πλαίσιο αυτό ανακύπτει η ανάγκη επιστροφής στις παραδοσιακές λειτουργίες του Συντάγματος, κατεξοχήν η τάση *εμβάθυνσης και ενδυνάμωσης της εγγυητικής του λειτουργίας*. Ο νέος συνταγματισμός αποτελεί κατ' ουσίαν μια αναπροσαρμογή της θεωρίας εξήγησης και ρύθμισης του πολιτικού φαινομένου στη μεταβιομηχανική κοινωνία της διακινδύνευσης¹². Άρα ο νέος συνταγματισμός είναι μια θεωρία και μια πρακτική για «δύσκολους καιρούς», που αποσκοπεί στην ενδυνάμωση της ανθεκτικότητας του Συντάγματος. Στο πλαίσιο του νέου συνταγματισμού οι αβεβαιότητες και η ανασφάλεια της ύστερης νεωτερικότητας και της εποχής της παγκοσμιοποίησης επιχειρείται να τιθασευθούν από συνταγματικά κείμενα και ερμηνείες επεκτατικές και, κατά το δυνατόν, επιτακτικότερες, που περιορίζουν τα κενά, τις ασάφειες, την ευχέρεια δράσης, επιλογών ή ερμηνευτικών αυθαιρεσιών και παλινδρομήσεων των κρατικών εξουσιών ή «εξωθεσμικών κέντρων», ταυτόχρονα όμως επιτρέπουν την προσαρμοστικότητα του Συντάγματος σε συνθήκες κρίσης¹³.

IV. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος δοκιμάστηκε από την οικονομική κρίση, οδηγώντας σε κρίσιμες συνταγματικές αλλαγές. Πώς επηρεάστηκαν οι συνταγματικές τάξεις από την κρίση; Γιατί ορισμένα Συντάγματα επέδειξαν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα σε σύγκριση με άλλα; Τι καθιστά ένα Σύνταγμα αποτελεσματικότερο ως προς την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης¹⁴; Όπως υποστηρίξαμε,

¹⁰ Ξ. Κοντιάδης, *Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001*, 2002, σελ. 123 επ.

¹¹ U. Beck, *Η Επινόηση του Πολιτικού*, 1996, σελ. 13 επ.

¹² Ξ. Κοντιάδης, *Ο νέος συνταγματισμός*, ό.π., σελ. 89 επ.

¹³ Για μια αναοριοθέτηση της έννοιας της αντοχής των Συνταγμάτων στον χρόνο βλ. T. Ginsburg, "Constitutional Endurance", σε: X. Contiades/A. Fotiadou (Eds.), *Routledge Handbook of Constitutional Change*, 2020, σελ. 61 επ.

¹⁴ Βλ. X. Contiades, "The Global Financial Crisis and the Constitution", σε: X. Contiades (Ed.), *Constitutions in the Global Financial Crisis*, 2013, σελ. 1.

«ένα Σύνταγμα δεν μπορεί ούτε να προκαλέσει ούτε να επιλύσει μια οικονομική κρίση»¹⁵. Ωστόσο η κρίση αποκαλύπτει τα τρωτά του σημεία και τα ελαττώματα συνταγματικής μηχανικής, που επηρεάζουν την έκβαση των εξελίξεων¹⁶.

Τη μεγαλύτερη ανθεκτικότητα επέδειξαν τα Συντάγματα που προσαρμόστηκαν στις νέες συνθήκες υιοθετώντας επαυξητικά βήματα, προκειμένου να διατηρήσουν αλώβητες τις θεμελιώδεις λειτουργίες τους. Παρότι στις χώρες των οποίων τα Συντάγματα προσαρμόστηκαν δεν ακολουθήθηκαν κοινοί μηχανισμοί προσαρμογής και παρόμοιες κατευθύνσεις συνταγματικής αλλαγής, ωστόσο αντέδρασαν κατά τρόπο ώστε να μην πληγούν η κανονιστική δύναμη και η συμβολική τους λειτουργία.

Η μελέτη των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στις συνταγματικές τάξεις των πληττόμενων κρατών ανέδειξε τη σχέση μεταξύ συνταγματικής ανθεκτικότητας και συνταγματικής αλλαγής. Η κρίση προκάλεσε την αναδιάταξη των μορφών συνταγματικής δυσκαμψίας και πρωτόγνωρες ανακατατάξεις των μηχανισμών συνταγματικής αλλαγής. Η προσαρμογή των Συνταγμάτων στις συνθήκες κρίσης δεν πραγματοποιήθηκε με προβλέψιμο τρόπο. Ταυτόχρονα επέτεινε τις αρνητικές συνέπειες δύσχρηστων αναθεωρητικών ρητρών, ελαττωμάτων στη μηχανική της αναθεωρητικής λειτουργίας και δυσκαμψιών που συναρτώνται με τη συγκρουσιακή πολιτική κουλτούρα. Από την άλλη πλευρά, σε αρκετές περιπτώσεις τα πλήγματα της κρίσης οδήγησαν σε υπέρβαση επιμέρους μορφών συνταγματικής δυσκαμψίας, προκειμένου να ενισχυθεί η συνταγματική ανθεκτικότητα και να συμβάλει το Σύνταγμα στην αντιμετώπιση της κρίσης¹⁷.

Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης ήταν σημαντικές τόσο στο πεδίο της οργάνωσης του κράτους όσο και για την εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Τα Συντάγματα περιορίζουν τα δρώντα υποκείμενα, ενώ ταυτόχρονα τα ενδυναμώνουν¹⁸. Η οικονομική κρίση έθεσε σε δοκιμασία τόσο τους περιορισμούς αυτούς όσο και τη θέση των δρώντων υποκειμένων που είναι φορείς ή αποδέκτες δικαιωμάτων.

Οι συνταγματικές αντιδράσεις απέναντι στην οικονομική κρίση συναρτώνται με μια σειρά αλληλένδετων εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων που επηρεάζουν άμεσα την ανθεκτικότητα του Συντάγματος¹⁹. Ο τύπος και η σοβαρότητα της οικονομικής κρίσης σε κάθε χώρα συνεπάγεται διαφορετικές προσδοκίες και απαιτήσεις από το Σύνταγμα. Ο συνταγματικός πολιτισμός επίσης επιδρά στη θεσμική και πολιτική συμπεριφορά των δρώντων υποκειμένων και στη δέσμευσή τους από εσωτερικευμένες αξίες και εμπεδωμένες πρακτικές. Έναν τρίτο εξωτερικό παράγοντα συνιστά το πολιτικό σύστημα, υπό την έννοια ότι η πόλωση και η δυσπιστία μεταξύ των πολιτικών παικτών, η αξιοπιστία των πολιτικών θεσμών και οι μεταμορφώσεις του κομματικού συστήματος συγκροτούν το περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφώνονται οι μορφές αντίδρασης απέναντι στην κρίση. Ποιος

¹⁵ X. Contiades/A. Fotiadou, "How Constitutions Reacted to the Financial Crisis", σε: X. Contiades (ed.), *Constitutions in the Global Financial Crisis. A Comparative Analysis*, 2013, σελ. 58.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ X. Contiades/A. Fotiadou, *On Resilience of Constitutions*, ό.π., σελ. 11 επ.

¹⁸ Για τη διάκριση αυτή βλ. N.Q. Rozenkranz, *The Objects of the Constitution*, *Stanford Law Review* 63/2011, σελ. 1005 επ.

¹⁹ X. Contiades/A. Fotiadou "How Constitutions Reacted", ό.π., σελ. 56 επ.

λαμβάνει τις κρίσιμες αποφάσεις και πώς σχεδιάζεται η συνταγματική στρατηγική απέναντι στην κρίση, αποτελούν ερωτήματα που συνδέονται στενά με το εκλογικό σύστημα. Σημαντικό είναι επίσης το εύρος της δυνατότητας προώθησης άτυπων συνταγματικών μεταβολών, που διαφέρει σε κάθε χώρα. Ο ρόλος του δικαστή είναι εδώ καθοριστικός²⁰.

Ως προς τους εσωτερικούς παράγοντες που συνδιαμορφώνουν τις συνταγματικές αντιδράσεις απέναντι στην κρίση, ιδιαίτερη σημασία έχει κατ' αρχάς η διάκριση των εξουσιών και ο τρόπος που διαρθρώνεται στα Συντάγματα, με ουσιώδεις αποκλίσεις ανάμεσα στα προεδρικά και τα κοινοβουλευτικά συστήματα. Η διάκριση των εξουσιών δεν επηρεάζει μόνο τον χρόνο αντίδρασης αλλά και το ενδεχόμενο να εκδηλωθούν συνταγματικές κρίσεις, καθώς όσο πιο αυστηρή είναι η διάκριση των εξουσιών τόσο αυξάνεται η πιθανότητα διαφωνιών ή άσκησης αρνησικυρίας μεταξύ των οργάνων του κράτους²¹.

Κρίσιμοι παράγοντες μπορεί να αποβούν εξάλλου η έκταση και η λεπτομερειακότητα του Συντάγματος. Όταν ένα Σύνταγμα δεν διαθέτει αναλυτικές ρυθμίσεις δημοσιονομικού περιεχομένου ή κατάλογο κοινωνικών δικαιωμάτων, αυτό συνεπάγεται μεγαλύτερη ευελιξία και προσαρμοστικότητα, χωρίς τον φόβο ότι θα συρρικνωθεί η κανονιστικότητά του, όπως αποδείχθηκε ενόψει της κρίσης στην περίπτωση των ΗΠΑ²². Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι ένα Σύνταγμα είναι «καλύτερο» όταν δεν περιλαμβάνει κοινωνικά δικαιώματα ή λεπτομερειακές ρυθμίσεις για την οριοθέτηση των κρατικών εξουσιών, καθώς η έκταση και το εύρος του Συντάγματος (πρέπει να) αξιολογούνται με γνώμονα το είδος των προς ρύθμιση πεδίων, τα χαρακτηριστικά κάθε πολιτείας και τις επιλογές του συνταγματικού σχεδιαστή ως προς τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών²³. Η δυσχέρεια να προχωρήσουν αναθεωρητικά εγχειρήματα λόγω της αυστηρότητας του Συντάγματος επίσης επηρεάζει το φάσμα των διαθέσιμων επιλογών συνταγματικής αντίδρασης απέναντι στην κρίση²⁴.

V. 2020: ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΚΑΙ ΑΝΘΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η πανδημία υπήρξε η αφορμή για την εφαρμογή ενός νέου παραδείγματος βιοπολιτικής ρύθμισης σε πλανητικό επίπεδο²⁵. Το κράτος κλήθηκε να διασφαλίσει σε όσους κατοικούν στην επικράτεια του ασφάλεια και ελευθερία. Μπροστά στην πανδημία η ισορροπία μεταξύ ασφάλειας και ελευθερίας υπόκειται στη μεγαλύτερη δοκιμασία μετά από την περίοδο των αλλαγών που επέφεραν οι τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001.

Οι δημόσιες πολιτικές υπό συνθήκες κρίσης, αβεβαιότητας και αυξημένης πολυπλοκότητας

²⁰ Ibidem, σελ. 57. Καθοριστική ήταν η επίδραση του εκλογικού συστήματος στη διαμόρφωση των συνταγματικών εξελίξεων στην Ουγγαρία, ενώ στις ΗΠΑ η ευχέρεια άτυπων συνταγματικών μεταβολών επηρέασε ουσιωδώς τις αντιδράσεις απέναντι στην κρίση.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Αναλυτικά βλ. Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, *Πόση σημασία έχει η έκταση του Συντάγματος*, ΕφημΔΔ 4/2014, σελ. 419 επ., 431.

²⁴ Χ. Contiades/Α. Fotiadou "How Constitutions Reacted", ό.π., σελ. 57 επ. Επίσης πρβλ. Χ. Contiades/Α. Fotiadou, "Models of Constitutional Change", ό.π., σελ. 417 επ.

²⁵ Βλ. Ξ. Κοντιάδης, *Πανδημία, βιοπολιτική και δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον COVID-19*, 2020, σελ. 21 επ.

υπόκεινται σε μια διπλή μετάλλαξη: Από τη μια πλευρά τείνουν να αποπολιτικοποιηθούν και να καταστούν πιο αδιαφανείς, ενώ από την άλλη αποτυπώνουν ευδιάκριτα τους υπέρποντες πολιτικούς ανταγωνισμούς και τις νέες συγκρούσεις στην κοινωνική σφαίρα. Πίσω από την κατασκευή μιας επίπλαστης συναίνεσης απέναντι στον κοινό «πόλεμο» κατά της πανδημίας, ως φυσικού, «απολιτικού» κινδύνου που απειλεί όλους ανεξαιρέτως, λανθάνουν διαχωρισμοί, ανισότητες και αντιθέσεις που συγκαλύπτονται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πανδημίας ως γενικευμένης απειλής κατά της ζωής σε πλανητικό επίπεδο.

Η πανδημία αποτελεί κλασική περίπτωση δοκιμασίας της ανθεκτικότητας του Συντάγματος. Η πανδημία έπληξε απροσδόκητα την ομαλή λειτουργία κοινωνικών σχηματισμών, εννόμων τάξεων και θεσμών, καθιστώντας αναγκαία τη διαχείριση καινοφανών δεδομένων. Η πανδημία αποτέλεσε στις πληττόμενες χώρες ένα απρόβλεπτο γεγονός, που δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηριστεί ως καταστροφή. Υπό αυτό το πρίσμα προσφέρει το κατάλληλο έδαφος για την κριτική προσέγγιση του τρόπου που ανταποκρίνονται ή αντιδρούν οι συνταγματικοί θεσμοί, με γνώμονα το κριτήριο της ανθεκτικότητας. Σε ποιο βαθμό επέδειξαν ανθεκτικότητα οι συνταγματικοί θεσμοί απέναντι στην πανδημία; Πώς επηρεάζει ο βαθμός ανθεκτικότητας των Συνταγμάτων την ευρύτερη λειτουργία των εννόμων τάξεων και των κοινωνικών σχηματισμών;

Πώς εξελίσσεται το περιεχόμενο της ελευθερίας απέναντι στις διακινδυνεύσεις της ύστερης νεωτερικότητας και τις πλανητικές βιοπολιτικές ρυθμίσεις; Υπάρχει όριο στην κλιμάκωση των περιορισμών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, άρα και ένας απρόσβλητος πυρήνας τους, ή η επίκληση της προστασίας της ζωής, της υγείας και της δημόσιας ασφάλειας μετατρέπονται σε «ιεραρχικά ανώτερα» δικαιώματα και δημόσια αγαθά, μπροστά στα οποία κάθε άλλο δικαίωμα υποχωρεί ατάκτως μετασχηματίζοντας το δημοκρατικό κράτος δικαίου σε ένα αυταρχικό ή ημιαυταρχικό κράτος πρόληψης που διαχειρίζεται αλληπάλληλες καταστάσεις έκτακτης ανάγκης;

Οι προκλήσεις είναι σημαντικές για τη συνταγματική επιστήμη. Αποδεικνύονται οι κλασικές νομικές τεχνικές για την αξιολόγηση της συνταγματικότητας των περιορισμών των δικαιωμάτων ανεπαρκείς και αλυσιτελείς ή εξελίσσονται κατά τρόπο ώστε να καταστούν αξιοποιήσιμες για τον έλεγχο συνταγματικότητας των παρεμβάσεων του κράτους που αφορούν την πρόληψη και την αποτροπή των νέων διακινδυνεύσεων και των ασύμμετρων απειλών, χωρίς να διακυβεύεται η ανθεκτικότητα της συνταγματικής τάξης; Είναι υποστηρίξιμη μια ενδιάμεση προσέγγιση ανάμεσα στη γενική καταγγελία της αντισυνταγματικότητας των περιορισμών και στον συλλήβδην χαρακτηρισμό τους ως συνταγματικά επιτρεπτών εν ονόματι του σεβασμού της ασφάλειας και της δημόσιας υγείας; Οι απαντήσεις δεν κρίνονται πειστικές όταν είναι γενικές και αφηρημένες, αν δηλαδή δεν αναλυθούν κατά περίπτωση, μία προς μία, οι βιοπολιτικές ρυθμίσεις και οι περιορισμοί, η έκταση, η ένταση, η διάρκεια, η καταλληλότητα, η αναγκαιότητα, η αποτελεσματικότητα και τα θεσμικά, κοινωνικά και τεχνικά τους συμφραζόμενα.

Υπό συνθήκες πανδημίας ο βασικός γνώμονας για την αξιολόγηση όλων των περιορισμών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι η προστασία της ζωής και της υγείας. Έτσι οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στα δικαιώματα για την αντιμετώπιση της πανδημίας θεμελιώνονται στην προστασία της ζωής και της υγείας, που κατοχυρώνονται ή συνάγονται σαφώς σε όλα τα σύγχρονα Συντάγματα και στα διεθνή κείμενα που εγγυώνται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Όμως η πανδημία ανέδειξε

μία νέα όψη του δικαιώματος στην υγεία, την έννοια του καθήκοντος στην υγεία, ενός καθήκοντος απέναντι στους άλλους, απέναντι στο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό²⁶. Από αυτή την άποψη το δικαίωμα στην υγεία περιλαμβάνει πλέον το καθήκον όλων να μην νοσήσουν, να μην μεταδώσουν τη νόσο, ή ακόμη και να μην θέσουν μπροστά σε αδυναμία εκπλήρωσης του ρόλου του το σύστημα υγείας.

Οι βιοπολιτικοί περιορισμοί δεν επιτρέπεται να εκμηδενίζουν τα δικαιώματα ούτε να ισοδυναμούν με στέρησή τους. Ωστόσο ο πυρήνας των δικαιωμάτων δεν είναι προκαθορισμένος και εκ των προτέρων παγιωμένος, αλλά μεταβλητός²⁷. Ο προσδιορισμός του πυρήνα συναρτάται με τα κοινωνικά και θεσμικά συμφραζόμενα, ενώ στην περίπτωση της πανδημίας κρίσιμη είναι η γνώμη των επιστημονικών συμβουλευτικών οργάνων. Άλλωστε, η αναφορά σε έναν αδιαπραγμάτευτο πυρήνα αποτελεί «νοσταλγική αναπόληση» μιας περιόδου που έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή, όταν το περιεχόμενο των δικαιωμάτων δεν είχε ακόμη τεθεί στο πλαίσιο των διεκδικήσεων και των συγκρούσεων που διευθετεί ο δικαστής²⁸.

Η πανδημία θέτει το κράτος και τους πολίτες μπροστά σε μία νέα θεσμική πραγματικότητα. Οι πληττόμενες χώρες μοιάζουν να βρίσκονται σε μία ιδιότυπη, ακήρυκτη κατάσταση πολιορκίας. Ο περιορισμός της ελεύθερης μετακίνησης, το υποχρεωτικό κλείσιμο καταστημάτων, η απαγόρευση συναθροίσεων, η επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων από τις Αρχές, οι απαγορεύσεις στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας, οι επιτάξεις υποδομών και αναλώσιμων υλικών, οι περιορισμοί των εργασιακών δικαιωμάτων στις επιχειρήσεις που έκλεισαν, η απαγόρευση πρόσβασης σε δημόσιους χώρους και η ποινικοποίηση της παράβασης των μέτρων αυτών συνιστούν ορισμένους από τους περιορισμούς που επιβλήθηκαν σε όλο και περισσότερες φιλελεύθερες δημοκρατίες από τις αρχές Μαρτίου του 2020.

Τι όρια θέτει το Σύνταγμα στο περιοριστικό αυτό κράτος πρόληψης; Στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας καταρρέουν όλες οι βεβαιότητες αναφορικά με την ικανότητα του ανθρώπου να ελέγξει τις δυνάμεις της φύσης μέσω της τεχνολογίας. Η δυνατότητα πρόληψης ή στατιστικού υπολογισμού συγκεκριμένων αρνητικών επιπτώσεων, καθώς και της αποτροπής ή επανόρθωσής τους, κρίνεται αβέβαιη. Το κράτος καλείται να διατηρήσει την αξιοπιστία του και την κοινωνική συνοχή μπροστά σε ασύμμετρες απειλές και διακινδυνεύσεις. Στο πλαίσιο αυτό οι πολίτες αναγνωρίζουν τη σημασία των προληπτικών μέτρων που συρρικνώνουν τα ατομικά και κοινωνικά τους δικαιώματα, χάριν της διασφάλισης των πρωταρχικών, υπαρξιακής φύσης αγαθών της ζωής, της υγείας και της ασφάλειας. Συνθέτοντας δύο κλασικούς ορισμούς της κυριαρχίας, τον σμιττιανό και τον φουκωικό, στο πλαίσιο της πανδημίας *κυρίαρχος αναδείχθηκε εκείνος που αποφασίζει για τη ζωή και την υγεία μιας κοινωνίας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης*.

Στα σύγχρονα κράτη πρόληψης, που λειτουργούν ως μηχανισμοί αντιμετώπισης απρόβλεπτων, δυνητικών διακινδυνεύσεων, η σχέση της ασφάλειας του ατόμου με την ελευθερία και τον αυτοκα-

²⁶ Χ. Ανθόπουλος, *Πανδημία και δικαίωμα στην υγεία*, constitutionalism.gr, 26.04.2020.

²⁷ Φ. Σπυρόπουλος, *Θεμελιώδη δικαιώματα-Γενικό μέρος*, 2012, σελ. 64 επ.

²⁸ Α. Φωτιάδου, *Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου*, 2006, σελ. 150· O. de Schutter, *Fonction de juger et droits fondamentaux*, 1999, σελ. 13 επ.· Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, «Άρθρο 25», στην ηλεκτρονική κατ' άρθρο ερμηνεία του Συντάγματος, 2023, διαθέσιμο στο [link](#).

θορισμό αναδιατάσσεται²⁹. Δεν βρισκόμαστε μπροστά στην αναβίωση ενός αστυνομικού κράτους, που αυθαιρετεί και επιβάλλει στους «υπηκόους» του τη βούλησή του με αυταρχικό τρόπο, αλλά σε ένα κράτος διαχείρισης κινδύνων και κρίσεων, το οποίο έχει στη διάθεσή του ένα συνταγματικό και θεσμικό οπλοστάσιο τέτοιο ώστε να μπορεί να αντιδρά άμεσα σε απρόβλεπτες και μη μετρήσιμες διακινδυνεύσεις χωρίς να παραβιάζει τα ανθρώπινα δικαιώματα.

VI. ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Οι θεμελιώδεις αρχές και αξίες του Συντάγματος δεν είναι ανεκτό να αναστέλλονται ούτε να υποβαθμίζονται κατά τη διάρκεια κρίσεων –οικονομικών, υγειονομικών, ασφάλειας ή άλλων. Τα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα που λαμβάνουν οι κυβερνήσεις αξιολογούνται εκ των υστέρων ως προς την αποτελεσματικότητά τους, με κρίσιμη διάσταση τις απώλειες ανθρώπινων ζωών, την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας ή τη διαχείριση μιας χρεωκοπίας.

Ωστόσο, παράλληλα αξιολογείται ο σεβασμός των θεμελιωδών αρχών του δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου. Έτσι η ανθεκτικότητα του Συντάγματος αποτελεί το όριο που τίθεται στο συνταγματικό κράτος, προκειμένου να μην εκτραπεί σε ένα αυταρχικό κράτος, το οποίο εν ονόματι της δημόσιας ασφάλειας, της δημοσιονομικής προσαρμογής και της υγειονομικής προσαρμογής θα παραβιάζει πλέον συστηματικά τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Η συνταγματική ανθεκτικότητα αποτελεί ένα χαρακτηριστικό των Συνταγμάτων που δοκιμάζεται σε περιόδους κρίσης. Ο νέος εγγυητισμός που παράγεται ως απάντηση στις κρίσεις που πλήττουν τις συνταγματικές τάξεις στον 21^ο αιώνα δεν είναι ασφαλώς ο εγγυητισμός του Αριστόβουλου Μάνεση, δηλαδή η αντίσταση απέναντι σε κατάφωρες παραβιάσεις του δημοκρατικού κράτους δικαίου από μία αποκάλυπτα αυταρχική εξουσία. Όμως και στις δύο περιπτώσεις αναδεικνύεται η πρωτοκαθεδρία της εγγυητικής λειτουργίας του Συντάγματος.

Πώς θα υποδεχόταν ο Μάνεσης την έννοια της συνταγματικής ανθεκτικότητας; Κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι η προσαρμοστικότητα, η ευελιξία και η ικανότητα ανάκαμψης ή επανατακτικότητας απέναντι σε ισχυρά πλήγματα δεν είναι συμβατές με τον θετικισμό του Μάνεση. Δεν θα συμφωνήσω με μια τέτοια άποψη. Γράφει ο Μάνεσης σε ένα από τα κορυφαία κείμενά του, «Το Συνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας», «*Η προσαρμογή των νομικών θεσμών καθυστερεί εν σχέσει προς την εξέλιξιν της εν γένει κοινωνικής πραγματικότητας. Όταν αύτη μεταβληθή ουσιωδώς, το Σύνταγμα πρέπει να προσαρμοσθή εγκαίρως προς αυτήν δια να κατορθώση να την διατηρήση υπό την ρύθμισίν του· άλλως ή παραβιάζεται ή καταλύεται*».

Κατά τη γνώμη μου, αναφερόμενος στην προσαρμογή του Συντάγματος ο Μάνεσης δεν εννοεί εδώ μόνο την τυπική αναθεώρησή του, αλλά και την άτυπη ή μία νέα ερμηνεία του. Ο Μάνεσης δεν υιοθέτησε έναν παραδοσιακό θετικισμό, αλλά τον κοινωνιολογικό θετικισμό που κληρονομεί από τον Σβώλο. Από αυτή τη σκοπιά, η έννοια της συνταγματικής ανθεκτικότητας θα μπορούσε να συναρμοσθεί τόσο με τον εγγυητισμό όσο και με τον θετικισμό του. Αυτή είναι όμως μία συζήτηση που θα απαιτούσε τη διοργάνωση ενός αυτοτελούς συνεδρίου από τον Όμιλο Μάνεση. □

²⁹ Βλ. Ξ. Κοντιάδης, *Δημοκρατία, κοινωνικό κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, 2006, σελ. 109 επ.

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Κώστας Χ. Χρυσόγονος
Καθηγητής Νομικής ΑΠΘ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συνταγματική κατοχύρωση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων δεν συνεπάγεται και την αποτελεσματική τους προστασία στην πράξη. Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στην προβληματική ελληνική περίπτωση, όπου, παρά την πληρότητα του καταλόγου ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα του 1975, υφίσταται σοβαρό έλλειμμα προστασίας και αποτελεσματικής εφαρμογής. Η αποτύπωση της «πραγματικότητας» των δικαιωμάτων, ως έννοιας διαφορετικής σε σχέση με την «κατοχύρωση», αναδεικνύεται μέσα από αποφάσεις διεθνών οργάνων, ιδίως του ΕΔΔΑ, στατιστικά και μελέτες διεθνών οργανισμών-παρατηρητών της κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και παραδείγματα από τη νομολογία των εθνικών δικαστηρίων και από εκθέσεις εθνικών ανεξάρτητων αρχών όπως ο Συνήγορος του Πολίτη. Δυστυχώς, ο όγκος των παραβιάσεων της ΕΣΔΑ και οι πτωτικές τάσεις στους δείκτες ποιότητας καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος των κατοχυρωμένων στο Σύνταγμα ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, αναδεικνύοντας μια διόλου τιμητική υποχώρηση στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και του κράτους δικαίου σε σχέση με τους ευρωπαϊκούς μέσους όρους.

ABSTRACT

The constitutional guarantee of individual and social rights does not imply their effective protection in practice. The present study focuses on the problematic Greek case,

where, despite the completeness of the list of individual and social rights in the 1975 Constitution, there is a serious lack of protection and effective implementation. The depiction of the ‘reality’ of rights, as a concept different from ‘guaranteeing’, is highlighted through decisions of international bodies, in particular the ECHR, statistics, and studies of international organizations-observers of the human rights situation, but also examples from the case law of national courts and from reports of national independent authorities such as the Ombudsman. Unfortunately, the volume of violations of the ECHR and the downward trends in quality indicators take up a large part of the individual and social rights enshrined in the Constitution, highlighting a far from honorable decline in the protection of human rights and the rule of law compared to European averages.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τυπική ισχύς ενός κανόνα δικαίου δεν συνεπάγεται, καθεαυτή και κατ’ ανάγκη, την αποτελεσματική εφαρμογή του στην πράξη. Η τελευταία παραμένει παντού και πάντα ένα ανοικτό ερώτημα¹. Ειδικά μάλιστα στο συνταγματικό δίκαιο, είναι συχνό το φαινόμενο των προσηματικών συνταγματικών κειμένων, τα οποία πάσχουν από ελλείμματα κανονιστικότητας εξαιτίας ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του αντίστοιχου κοινωνικού σχηματισμού, που δεν αφήνουν μεγάλα (ή σχεδόν καθόλου) περιθώρια πραγματικής λειτουργίας των συνταγματικών θεσμών και/ή δικαιωμάτων. Εξάλλου δεν αποκλείεται, ακόμη και σε ένα κατά τα άλλα κανονιστικό Σύνταγμα, να περιέχονται και διατάξεις μη εφαρμοζόμενες στην πράξη².

Το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα του 1975 περιέχει ασφαλώς πληρέστερο κατάλογο ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε σχέση με όλα τα προηγούμενα³, με περαιτέρω μάλιστα αναβάθμισή του με την εκτεταμένη αναθεώρηση του 2001. Στην πράξη ωστόσο το έλλειμμα εφαρμογής των δικαιωμάτων, που είχε προσλάβει εφιαλτικές διαστάσεις κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο του παρασυντάγματος και του παρακράτους (1949-1967), εξακολουθεί να υφίσταται και μετά τη μεταπολίτευση, έστω και σε μικρότερο βαθμό, παρά το γεγονός ότι υφίσταται παράλληλη κατοχύρωση των ίδιων ή παρεμφερών δικαιωμάτων στο ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο. Το έλλειμμα αναδεικνύεται μάλιστα ακριβώς μέσα από τις αποφάσεις ευρωπαϊκών και/ή διεθνών οργάνων, όπως κατεξοχήν το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), αλλά και οργανώσεων ή οργανισμών-παρατηρητών της κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε παγκόσμια κλίμακα.

Από το 1991 έως σήμερα έχει εκδοθεί από το ΕΔΔΑ μεγάλος αριθμός βαρυσήμαντων καταδικα-

¹ Βλ. ενδεικτικά Η. Kelsen, *Reine Rechtslehre*, 2η έκδ., 1960, σελ. 215 επ.

² Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό δίκαιο*, 3η έκδ., 2022, σελ. 28 επ.

³ Πρβλ. Κ. Μαυριά, «Σκέψεις πάνω στα δικαιώματα του ανθρώπου κατά το Σύνταγμα του 1975», σε: *Πέντε χρόνια εφαρμογής του Συντάγματος του 1975*, 1981, σελ. 154 επ.· Ι. Καμτσίδου, «Επιλογές και εφαρμογή του Συντάγματος του 1975», σε: Μ. Τσαπόγας/Δ. Χριστοπούλου (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα*, 2004, 48 επ.

στικών για τη χώρα μας αποφάσεων⁴, οι οποίες αποκαλύπτουν σοβαρά ελλείμματα στην προστασία συγκεκριμένων δικαιωμάτων, όπως η ιδιοκτησία και γενικότερα τα περιουσιακά δικαιώματα, οι εγγυήσεις απονομής της δικαιοσύνης, οι συνθήκες κράτησης, η συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων κ.ά. Τα ελλείμματα αυτά δεν οφείλονται τόσο στη γραμματική διατύπωση των αντίστοιχων διατάξεων του Συντάγματος, όσο κυρίως στην (παρ)ερμηνεία και τη (μη) εφαρμογή τους από τα κρατικά όργανα (νομοθέτη, διοίκηση και δικαστήρια).

Είναι χαρακτηριστικό ότι π.χ. για το έτος 2019 η Ελλάδα είχε σε βάρος της 23 αποφάσεις διαπιστωτικές παραβίασης («καταδικαστικές»), δηλαδή περισσότερες από κάθε άλλο κράτος μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκτός από τη Ρουμανία (56 αποφάσεις) και την Ουγγαρία (36 αποφάσεις). Αυτές αφορούσαν υπέρμετρα διάρκεια δικαστικών διαδικασιών (άρθρο 6 ΕΣΔΑ), έλλειψη αποτελεσματικών ενδίκων βοηθημάτων (άρθρο 13 ΕΣΔΑ), παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας (άρθρο 5 ΕΣΔΑ), απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση (άρθρο 3 ΕΣΔΑ), προσβολές της περιουσίας (άρθρο 1 του πρώτου πρωτοκόλλου) κ.ά. Συνολικά, σε όλο το διάστημα από την έναρξη της δραστηριότητας του ΕΔΔΑ το 1959 ως το 2021, η Ελλάδα βρίσκεται στην 7η χειρότερη θέση μεταξύ όλων των (νυν και πρώην) κρατών μελών της ΕΣΔΑ, με 948 καταδικαστικές αποφάσεις σε βάρος της. Οι περισσότερες από εκείνες (543) αφορούν υπερβάσεις του εύλογου χρόνου διάρκειας δίκης, αλλά ανησυχητικά υψηλοί είναι και οι αριθμοί σε σχέση με απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση (123), παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας (88), του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη (141), του δικαιώματος για άσκηση αποτελεσματικού ένδικου βοηθήματος (282) και του δικαιώματος στην περιουσία (85 αποφάσεις). Εννοείται βέβαια ότι αρκετές από τις παραπάνω αποφάσεις διαπιστώνουν την παραβίαση περισσότερων του ενός δικαιωμάτων. Οι πραγματικές διαστάσεις του ελληνικού προβλήματος γίνονται ευκολότερα αντιληπτές, αν επιχειρήσει κανείς μια σύγκριση με τους αριθμούς καταδικαστικών αποφάσεων σε βάρος άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με παρεμφερή πληθυσμό προς την Ελλάδα (Αυστρία 284, Πορτογαλία 278, Βέλγιο 198, Σουηδία μόλις 62!). «Πρωταθλήτρια» των παραβιάσεων είναι πάντως διαχρονικά η Τουρκία, με 3.385 αποφάσεις σε βάρος της⁵. Θα πρέπει μάλιστα να επισημανθεί ότι η νομολογία του ΕΔΔΑ σταθερά πια δέχεται ότι τα κράτη μέλη της Σύμβασης υποχρεούνται όχι μόνο να μη παραβιάζουν τα ίδια τα κατοχυρωμένα στη Σύμβαση (ή τα πρόσθετα πρωτόκολλα) θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά επίσης να τα προστατεύουν έναντι προσβολών τους προερχόμενων από τρίτους⁶. Και τούτο μάλιστα όχι μόνο με τη θέσπιση των κατάλληλων αποτρεπτικών ρυθμίσεων, αλλά και με την αποτελεσματική εφαρμογή τους στην πράξη, η οποία ελέγχεται από το ΕΔΔΑ, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τη μη υπέρβαση ακραίων ορίων. Μερικές από τις πιο χαρακτηριστικές αποφάσεις του δικαστηρίου αυτού, που διαπίστωσαν

⁴ Βλ. Σ. Ματθία, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*, 1999, 41 επ.· Π. Βογιατζή, «Οι ελληνικές υποθέσεις στο Δικαστήριο του Στρασβούργου», σε: Μ. Τσαπόγας/Δ. Χριστόπουλου (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα*, ό.π., σελ. 487 επ.

⁵ Overview ECHR 1959-2021, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 22.03.2022).

⁶ Βλ. ιδίως Τ. Ζολώτα, *Η προστατευτική λειτουργία των ατομικών δικαιωμάτων κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ*, 2018, σελ. 7 επ., 142 επ.

παραβιάσεις δικαιωμάτων από την Ελλάδα, εντάσσονται στην παραπάνω συλλογιστική (π.χ. παραβίαση της κατ' άρθρο 4 ΕΣΔΑ απαγόρευσης της δουλείας και της αναγκαστικής εργασίας, εξαιτίας της ανεπάρκειας των ερευνών των αρμόδιων ελληνικών αρχών και/ή της μη επιβολής αντίστοιχων με τη σοβαρότητα της υπόθεσης ποινικών κυρώσεων για περιπτώσεις σεξουαλικής εκμετάλλευσης αλλοδαπών γυναικών με σκοπό το κέρδος⁷, παραβίαση της κατ' άρθρο 3 ΕΣΔΑ απαγόρευσης των βασανιστηρίων λόγω της ανεπάρκειας ερευνών και κυρώσεων σε βάρος των υπαιτίων αστυνομικών⁸ κ.ά.).

Όλα αυτά καταλήγουν στο ότι η πραγματική κατάσταση της προστασίας των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στη χώρα μας είναι μάλλον από τις χειρότερες μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ενδεικτικά μπορεί να επισημανθεί ότι η Ελλάδα καταλαμβάνει την 22η θέση μεταξύ των 27 σε ό,τι αφορά τη βαθμολογία του σεβασμού στις ατομικές ελευθερίες στην ετήσια έκθεση (2021) της σχετικά έγκυρης ΜΚΟ Freedom House για την κατάσταση της δημοκρατίας στον πλανήτη, με βαθμολογία 50 στο κριτήριο αυτό, λίγο ανώτερη από εκείνη της Πολωνίας (48) και σε μεγάλη απόσταση από το «άριστα» της Φινλανδίας (60)⁹. Όσο για τα κοινωνικά δικαιώματα, χωρίς τούτο να αποτελεί άμεση αξιολόγηση της κατάστασής τους, αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι η συντελούμενη μέσω κοινωνικών παροχών αναδιανομή υπέρ των ασθενέστερων στην Ελλάδα δεν φαίνεται να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματική, αφού σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία της Eurostat για την ανισοκατανομή του διαθέσιμου εισοδήματος (έτος αναφοράς 2019) ο σχετικός δείκτης βρίσκεται στο 31, λίγο χειρότερα από το μέσο όρο της ευρωζώνης, (30,2), αλλά πολύ χειρότερα από χώρες με ανεπτυγμένο κοινωνικό κράτος, όπως η Σουηδία (27,6) ή η Φινλανδία (26,2)¹⁰. Δυσοίωνες είναι εξάλλου οι επισημάνσεις για την Ελλάδα των ετήσιων εκθέσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την κατάσταση του κράτους δικαίου στα κράτη μέλη, όπου επισημαίνονται προβλήματα, μεταξύ άλλων, σε ό,τι αφορά την ποιότητα της απονομής δικαιοσύνης και τα ελλείμματα ελευθερίας του τύπου και πολυφωνίας στα ΜΜΕ¹¹.

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια ενδεικτική καταγραφή των θεματικών στις οποίες παρουσιάζονται οι χειρότερες μάλλον υστερήσεις ως προς την πραγματική προστασία των ατομικών και/ή κοινωνικών δικαιωμάτων στη χώρα μας.

II. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

Ο συντακτικός νομοθέτης επεξέτεινε τη γενική αρχή της ισότητας (άρθρο 4 παρ. 1 Σ.) με ειδικότερη και ισχυρότερη κατοχύρωση επιμέρους μορφών ισότητας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των άρθρων 4 παρ. 2 και 116 παρ. 2 Σ., δηλαδή της ισότητας των φύλων. Στην πράξη πάντως φαίνεται πως η Ελλάδα χρειάζεται να διανύσει μεγάλη απόσταση έως την υλοποίηση, σε έναν κάπως ικανοποιητικό βαθμό, των επιταγών των άρθρων αυτών. Μεγάλες ανισότητες σε βάρος

⁷ ΕΔΔΑ 21.01.2016, *L.E. κατά Ελλάδας*- ΕΔΔΑ 18.07.2019, *T.I. και άλλες κατά Ελλάδας*.

⁸ ΕΔΔΑ 25.01.2018, *Σιδηρόπουλος και Παπακώστας*.

⁹ Διαθέσιμη στο [link](#).

¹⁰ Διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 07.11.2021).

¹¹ Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγono, *Συνταγματικό δίκαιο*, ό.π., 473 επ.

των γυναικών παρατηρούνται στην κατοχή όχι μόνο πολιτικών αξιωμάτων (υπουργού και/ή βουλευτή), αλλά γενικότερα ανώτερων θέσεων ευθύνης στον ιδιωτικό και τον δημόσιο τομέα, με το ποσοστό των ανδρών σε αυτές να υπολογίζεται στο 72% έναντι 28% των γυναικών. Εμφανείς εξάλλου είναι και οι οικονομικές ανισότητες, με πολύ χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης για τις γυναίκες, αλλά και με χαμηλότερες αμοιβές για ίσης αξίας εργασία στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, με τελικό αποτέλεσμα το μέσο εισόδημά τους να εκτιμάται πως ανέρχεται στο 65% εκείνου των ανδρών. Κατά συνέπεια η χώρα μας, με βάση τουλάχιστον τις σχετικές εκθέσεις του Παγκόσμιου Οικονομικού Forum του Davos, φέρεται να βρίσκεται στη διόλου κολακευτική 98η θέση επί συνόλου 156 κρατών ως προς την απόσταση μεταξύ των δύο φύλων (Gender Gap Index), έχοντας μάλιστα χάσει σχεδόν τριάντα (!) θέσεις στο διάστημα από το 2006 έως το 2021. Και τούτο επειδή, ενώ η επίδοσή της βελτιώθηκε ελαφρά κατά το παραπάνω διάστημα, από 0,654 σε 0,689 (0 = απόλυτη ανισότητα, 1 = απόλυτη ισότητα), στα υπόλοιπα κράτη η βελτίωση της θέσης των γυναικών ήταν πολύ ταχύτερη¹². Πιο αισιόδοξες είναι οι, στηριγμένες σε διαφορετική μεθοδολογία και άλλους δείκτες, εκτιμήσεις των υπηρεσιών του ΟΗΕ, οι οποίες κατατάσσουν την Ελλάδα στην 29η θέση επί συνόλου 162 χωρών ως προς τον δείκτη ανισότητας των δύο φύλων (Gender Inequality Index). Ωστόσο και εκείνες καταγράφουν μια σημαντική απόσταση μεταξύ της χώρας μας και του μέσου όρου των μελών του ΟΟΣΑ, σε ό,τι αφορά τόσο το ποσοστό γυναικών που διαθέτουν τουλάχιστον δευτεροβάθμια εκπαίδευση (62% έναντι 84,1%), όσο και τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό (44,2% έναντι 52,1%)¹³. Ακόμη, χαρακτηριστικό είναι πως το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων (EIGE), αποκεντρωμένος οργανισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τοποθετεί την Ελλάδα στην τελευταία θέση μεταξύ των κρατών μελών ως προς τον Δείκτη Ισότητας των Φύλων (Gender Equality Index) το 2021, με την επίδοσή της να βαθμολογείται με 52,5 (με άριστα το 100) έναντι ενωσιακού μέσου όρου 68. Η κατάταξή μας στην εξαιρελιστική αυτή θέση έχει μείνει αναλλοίωτη στις ετήσιες εκθέσεις του Ινστιτούτου από το 2010 και μετά¹⁴.

Μια περαιτέρω ειδική μορφή ισότητας είναι η φορολογική ισότητα. Από το άρθρο 4 παρ. 5 Σ. δεν απορρέει μόνο η ισότητα στα δημόσια βάρη, αλλά και η αρχή ότι κάθε Έλληνας συνεισφέρει σε αυτά ανάλογα με τις δυνάμεις του, δηλαδή την πραγματική φοροδοτική του ικανότητα. Με διαφορετική διατύπωση, η φορολογούμενη ύλη δεν επιτρέπεται να είναι πλασματική, αλλά πρέπει να είναι πραγματική¹⁵. Είναι συνεπώς αντισυνταγματική η επιβολή φορολογικού βάρους ή άλλης χρηματικής παροχής χωρίς να υπάρχει αντίστοιχο εισόδημα ή περιουσία, όπως π.χ. όταν φορολογείται το ακαθάριστο και όχι το καθαρό εισόδημα του υπόχρεου. Το πραγματικό πρόβλημα βέβαια εδώ είναι το μεγάλο μέγεθος της παραοικονομίας, δηλαδή των αδήλων εισοδημάτων και της αδήλωτης εργασίας, πράγμα που μεταφράζεται σε εκτεταμένη φοροδιαφυγή, αλλά και εισφοροδιαφυγή. Σύμφωνα π.χ. με τις εκτιμήσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου η παραοικονομία στην Ελλάδα κυμαίνονταν,

¹² World Economic Forum, *Global Gender Gap Report 2021*, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 26.11.2021).

¹³ United Nations Development Programme, *Human Development, Report 2020, Greece*, παρ. 5 και πίνακας Ε, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 26.11.2021).

¹⁴ Gender Equality Index 2021, διαθέσιμο στο [link](#).

¹⁵ ΣτΕ Ολ. 29/2014· ΣτΕ Ολ. 2563/2015· ΣτΕ 1357/2018, ΕφημΔΔ 2018, σελ. 162 κ.ά.

στο διάστημα μεταξύ των ετών 2000 και 2016, σε ποσοστά από 28,1% έως 32,2% του ΑΕΠ, τα οποία συγκαταλέγονται στα υψηλότερα μεταξύ όλων των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (συγκριτικά μπορεί να σημειωθεί ότι το αντίστοιχο ποσοστό για το 2016 στη Γαλλία ήταν 15% και στη Γερμανία 16,7%, έναντι 30,2% στην Ελλάδα). Ως αιτιακοί παράγοντες αναφέρονται προεχόντως η (χαμηλή) ποιότητα των ρυθμίσεων της φορολογικής νομοθεσίας και η (αν)αποτελεσματικότητα των διοικητικών και κυβερνητικών μηχανισμών¹⁶. Το βέβαιο πάντως είναι ότι, κάτω από τέτοιες προϋποθέσεις, η ισότητα στα δημόσια βάρη παραμένει σε μεγάλο βαθμό όνειρο απατηλό.

Αξιοσημείωτη ενίσχυση και εμβάθυνση της συνταγματικής προστασίας της ισότητας γενικά αποτελεί εξάλλου η καθιέρωση του δικαιώματος ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασία (άρθρο 22 παρ. 1 εδ. β' Σ.). Στην πράξη όμως η υλοποίηση των επιταγών του άρθρου 22 παρ. 1 εδ. β' Σ. για ίση αμοιβή εμφανίζεται προβληματική, ιδίως ως προς τους πολυάριθμους αλλοδαπούς, οι οποίοι διαμένουν περιστασιακά ή μόνιμα στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Δεδομένου ότι πολλοί αφενός έχουν εισέλθει παράνομα ή πάντως δεν διαθέτουν άδεια παραμονής και αφετέρου βρίσκονται σε κατάσταση οικονομικής ανέχειας, η διαπραγματευτική τους ισχύς απέναντι στους εργοδότες είναι πολύ περιορισμένη. Έτσι καταλήγουν να αναλαμβάνουν χειρωνακτικές ως επί το πλείστον εργασίες έναντι πενιχρής αμοιβής, πολύ κατώτερης όχι μόνο από την αντίστοιχη των ημεδαπών για ίσης αξίας εργασία, αλλά ακόμη και από τα νόμιμα κατώτατα όρια, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις πρόκειται για αδήλωτη (και εννοείται) ανασφάλιστη εργασία. Η κορυφή μόνο αυτού του παγόβουνου φάνηκε με την έκδοση της απόφασης του ΕΔΔΑ για τα γεγονότα του Φεβρουαρίου-Απριλίου 2013 στην περιοχή της Μανωλάδας Ηλείας¹⁷. Το δικαστήριο διαπίστωσε ότι σημαντικός αριθμός (περίπου 150) υπηκόων του Bangladesh, που διέμεναν στην Ελλάδα χωρίς νόμιμα δικαιολογητικά και χωρίς άδεια εργασίας, συμφώνησαν να εργαστούν σε φυτείες φράουλας στη Μανωλάδα με εξευτελιστικά χαμηλά ημερομίσθια και σε καταυλισμούς στερούμενους ακόμη και τα στοιχειώδη (τρεχούμενο νερό και αποχωρητήρια) στο ανωτέρω χρονικό διάστημα. Παρά ταύτα οι ιδιοκτήτες των φυτειών τελικά αρνήθηκαν να τους καταβάλλουν τα δεδουλευμένα τους και οι διαμαρτυρίες τους αντιμετωπίστηκαν με τη χρήση πυροβόλων όπλων από τους φρουρούς (!) των ιδιοκτητών, με αποτέλεσμα δεκάδες σοβαρούς τραυματισμούς μεταναστών. Ανεξάρτητα από τη νομική αξιολόγηση των πραγματικών αυτών περιστατικών (η Ελλάδα καταδικάσθηκε τελικά για παραβίαση της απαγόρευσης αναγκαστικής εργασίας, άρθρο 4 παρ. 2 ΕΣΔΑ), γεγονός είναι ότι αποκαλύπτεται έτσι η ύπαρξη εργασιακής εκμετάλλευσης σε μαζική κλίμακα και μάλιστα επί σειρά ετών, αφού στην ίδια απόφαση μνημονεύεται σχετικό πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτη χρονολογούμενο από το 2008 (!).

III. ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των δικαιωμάτων ελευθερίας, τα οποία κατοχυρώνονται στο άρθρο 5 Σ., η παρ. 2 του άρθρου αυτού εγγυάται σε όλους όσοι βρίσκονται στην ελληνική επι-

¹⁶ Βλ. Β. Kelmanson κ.ά., IMF Working Paper 19/278, *Explaining the Shadow Economy in Europe: Size, Causes and Policy Options*, 2019, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 27.11.2021).

¹⁷ Απόφαση της 30.03.2017, υπόθεση *Chowdury κ.λπ. κατά Ελλάδος*.

κράτεια την «απόλυτη» προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευμάτων ή πολιτικών πεποιθήσεων (με εξαιρέσεις να επιτρέπονται μόνο στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο. Ωστόσο, η πραγματική κατάσταση των πολυάριθμων αλλοδαπών (περίπου 810.000 άτομα το 2017, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της ΕΛΣΤΑΤ, εκ των οποίων 205.000 υπήκοοι άλλων κρατών της Ένωσης, 360.000 υπήκοοι κρατών υποψήφιων για ένταξη και οι υπόλοιποι προερχόμενοι από τρίτες χώρες) που διαμένουν στην Ελλάδα¹⁸ απέχει αρκετά από τις συνταγματικές, ευρωπαϊκές και διεθνείς επιταγές για προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τούτο ισχύει ιδίως για όσους από αυτούς έχουν εισέλθει χωρίς νόμιμα δικαιολογητικά στην ελληνική επικράτεια και η παραμονή τους σ' αυτή θέτει δυσχερή και σύνθετα νομικά, πολιτικά και οικονομικά ζητήματα. Είναι αξιοσημείωτο ότι το 2010 το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η μεταφορά Αφγανού υπηκόου αιτούντος άσυλο από το Βέλγιο στην Ελλάδα, ως χώρα πρώτης εισόδου του στο ενωσιακό έδαφος, κατ' εφαρμογή του Κανονισμού 343/2003 («Δουβλίνο II»), παραβίασε το άρθρο 3 ΕΣΔΑ (απαγόρευση απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης), λόγω των κακών συνθηκών στα κέντρα κράτησης στην Ελλάδα και γενικότερα των συνθηκών διαβίωσης των αιτούντων άσυλο¹⁹. Αργότερα το ίδιο δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση της παραπάνω διάταξης, επειδή Ιρανός αιτών άσυλο, μετά τον τερματισμό της κράτησής του έμεινε άστεγος, χωρίς πρόσβαση σε τροφή και νερό, και οι αρμόδιες αρχές δεν απάντησαν σε αίτημά του για παροχή βοήθειας²⁰. Επίσης το ΔΕΕ έκρινε ότι η μεταφορά αιτούντος άσυλο στην Ελλάδα, με βάση τον Κανονισμό 343/2003, θα έχει ως συνέπεια να διατρέξει αυτός ουσιαστικό κίνδυνο να υποστεί απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση, κατά την έννοια του άρθρου 4 ΧΘΔΕΕ, επειδή υπάρχουν «*συστημικές πλημμέλειες όσον αφορά τη διαδικασία χορηγήσεως ασύλου και τις συνθήκες υποδοχής των αιτούντων*» στη χώρα μας²¹. Ακόμη, το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο απαγόρευσε την επαναπροώθηση άλλου αιτούντος άσυλο από τη Γερμανία στην Ελλάδα, λόγω της ανεπάρκειας των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας εδώ²². Όλα αυτά σχετίζονται βέβαια με τις δημοσιονομικές δυσχέρειες στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης από το 2009 και μετά, αλλά ως ένα σημείο και με γενικότερες δυσλειτουργίες του κρατικού μηχανισμού, οι οποίες προϋπήρχαν της κρίσης.

Ζητήματα προκύπτουν εξάλλου και ως προς τη συνταγματική και διεθνή προστασία του δικαιώματος στη ζωή. Το ΕΔΔΑ νομολόγησε ότι, με βάση το άρθρο 2 ΕΣΔΑ, υπάρχει υποχρέωση των δημόσιων αρχών να εγγυώνται το δικαίωμα καθενός, ακόμα και των υπόπτων, στη ζωή και συνακόλουθα να αξιολογούν προσεκτικά την οποιαδήποτε πληροφορία, προτού τη μεταδώσουν στα όργανα της δημόσιας δύναμης που είναι οπλισμένα και μπορούν να προκαλέσουν τον θάνατο, καθώς και να διεξάγουν αποτελεσματική επίσημη έρευνα όταν υπάρχει βίαιος θάνατος²³, όπως και

¹⁸ Διαθέσιμο στον [επίσημο ιστότοπο της Ευρωπαϊκής Ένωσης](#) (τελευταία πρόσβαση στις 14.12.2021).

¹⁹ ΕΔΔΑ 21.01.2010, Μ.Σ.Σ. κατά Βελγίου και Ελλάδας, Επιθεώρηση Μεταναστευτικού Δικαίου 2011, σελ. 24 επ. Πρβλ. και ΕΔΔΑ 05.04.2011, *Rahimi κατά Ελλάδας*.

²⁰ ΕΔΔΑ 18.05.2017, *S.G. κατά Ελλάδας*.

²¹ ΔΕΕ 21.12.2011, C-411/10 και C-493/10.

²² BVerfG, 08.05.2017, 2 BvR 157/17.

²³ Υπόθεση *McCann κ.λπ. κατά Ην. Βασιλείου*, απόφ. της 27.09.1995, ΕΕΕυρΔ 1996, σελ. 693.

γενικότερα να θεσπίζουν ένα σαφώς περιοριστικό πλαίσιο για τη χρήση όπλων από τη δημόσια δύναμη²⁴. Παραβίαση των συναφών υποχρεώσεων της Ελλάδας διαπιστώθηκε μεταξύ άλλων και σε σχέση με τον πνιγμό 11 αλλοδαπών επιβατών τουρκικού αλιευτικού σκάφους, που επιχειρούσε να τους μεταφέρει παράνομα στο Φαρμακονήσι τον Ιανουάριο του 2014, αλλά ναυάγησε στη διαδρομή. Και τούτο αφενός επειδή περιπολικό του Λιμενικού Σώματος, το οποίο εμπλεκόταν στο περιστατικό, καθυστέρησε να εκπέμψει σήμα κινδύνου και έτσι η επιχειρήση διάσωσης των ναυαγών δεν ξεκίνησε έγκαιρα, και αφετέρου επειδή οι ελληνικές δικαστικές και εισαγγελικές αρχές δεν διερεύνησαν επαρκώς τις συνθήκες του ναυαγίου²⁵. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η κρίση του ΕΔΔΑ ότι στην υπόθεση Τσαλικίδη (στέλεχος εταιρείας κινητής τηλεφωνίας, που βρέθηκε απαγχονισμένος στο σπίτι του την παραμονή της αποκάλυψης σκανδάλου τηλεφωνικών υποκλοπών με μείζονες πολιτικές προεκτάσεις το 2005) οι εθνικές αρχές δεν διεξήγαγαν κατάλληλη έρευνα, αντίστοιχη προς τη βαρύτητα του συμβάντος και άρα παραβιάσθηκε το άρθρο 2 ΕΣΔΑ²⁶.

IV. ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΩΝ ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΡΙΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΡΑΤΗΣΗΣ

Ως αντίδραση προφανώς στις απάνθρωπες πρακτικές της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας (1967-74), ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 όρισε, στο άρθρο 7 παρ. 2 Σ., ότι «*Τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας, ή άσκηση ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύονται και τιμωρούνται, όπως νόμος ορίζει*». Στις προσβολές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας *latro sensu*, σύμφωνα με την ανωτέρω διάταξη, συγκαταλέγεται προφανώς και η μεταχείριση των κρατουμένων (ανεξάρτητα από τον λόγο κράτησης) κατά τρόπο απάνθρωπο, όταν δηλαδή οι συνθήκες είναι τόσο άσχημες, ώστε να ισοδυναμούν, πέρα από την (αυτονόητη) στέρηση της προσωπικής τους ελευθερίας, με ένα διαρκές μαρτύριο.

Στην πράξη ωστόσο οι συνθήκες κράτησης επιδεινώνονται λόγω του μεγάλου αριθμού των κρατουμένων στα σωφρονιστικά καταστήματα, ο οποίος υπερβαίνει κατά πολύ την προβλεπόμενη χωρητικότητά τους, και της καθυστέρησης στην προγραμματισμένη ανέγερση και λειτουργία νέων καταστημάτων. Ακόμη χειρότερη είναι η κατάσταση στα αστυνομικά κρατητήρια, όπου συνωστίζονται όσοι συλλαμβάνονται μέχρι την προσαγωγή τους στον αρμόδιο εισαγγελέα, μαζί με μεγάλο αριθμό αλλοδαπών που αναμένουν την υλοποίηση της διοικητικής απέλασής τους, έτσι ώστε να προκύπτει μια εικόνα «*κατάφωρη(ς) παραβίαση(ς) της αξιοπρέπειας και των υπόλοιπων επιμέρους συνταγματικά κατοχυρωμένων αγαθών των κρατουμένων προσώπων*»²⁷. Στην από 09.04.2020 έκθεσή της, σχετικά με τα ευρήματα της επίσκεψής της στην Ελλάδα την άνοιξη του 2019, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων (CPT) διατυπώνει την ανησυχία της για την οικτρή (*dire*) κατάσταση του ελληνικού σωφρονιστικού συστήματος, καθώς και για το γεγονός ότι η κακομεταχείριση κρατουμένων από την αστυνομία παραμένει μια συχνή πρακτική στη χώρα

²⁴ ΕΔΔΑ 21.06.2007, *Καραγιαννόπουλος κατά Ελλάδος*· ΕΔΔΑ 20.12.2004, *Μακαρατζής κατά Ελλάδος*.

²⁵ ΕΔΔΑ 07.07.2022, *Safi κ.ά. κατά Ελλάδος*.

²⁶ ΕΔΔΑ 16.11.2017, *Τσαλικίδης κ.ά.*

²⁷ Βλ. το έγγραφο του Συνηγόρου του Πολίτη προς τον Υπουργό Δημόσιας Τάξης για τις συνθήκες κράτησης στο Αστυνομικό Τμήμα Ομόνοιας, της 27.08.1999, σελ. 963 επ.

μας, ενώ η διερεύνηση των σχετικών καταγγελιών είναι ανεπαρκής. Στο πυρήνα του προβλήματος επισημαίνεται ότι βρίσκονται οι υπερβάσεις της προβλεπόμενης χωρητικότητας των φυλακών από τον πραγματικό αριθμό των κρατουμένων σε αυτές, ο συγκριτικά μικρός αριθμός σωφρονιστικών υπαλλήλων και η ανεπάρκεια της ιατρικής περίθαλψης των κρατουμένων (δηλαδή κατ' ουσία επιμέρους όψεις ή συνέπειες του φαινομένου της υποχρηματοδότησης του σωφρονιστικού συστήματος από την πολιτεία). Όλα αυτά έχουν οδηγήσει σε σειρά αποφάσεων του ΕΔΔΑ σε βάρος της χώρας μας για παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ (απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση), λόγω του υπερπληθυσμού στα σωφρονιστικά καταστήματα²⁸, της ανυπαρξίας ειδικών προβλέψεων για άτομα με ειδικές ανάγκες και/ή ιδιαίτερα προβλήματα υγείας²⁹ και της παραμονής κρατουμένων για υπέρμετρο χρονικό διάστημα σε αστυνομικά κρατητήρια³⁰.

Στην πράξη εξάλλου φαίνεται ότι όχι μόνο εξακολουθούν να υπάρχουν σποραδικά κρούσματα κακοποίησης κρατουμένων από αστυνομικούς υπαλλήλους, αλλά και ότι οι ποινικές και πειθαρχικές διαδικασίες σε βάρος των τελευταίων αποδεικνύονται ενίοτε αναποτελεσματικές στον τομέα αυτό³¹. Εξοργιστικό παράδειγμα δικαστικής ανοχής σε παρόμοιες πρακτικές αποτελεί απόφαση του Αρείου Πάγου³², η οποία είχε δεχθεί ότι η πρόσδεση απειθαρχου στρατιώτη με αλυσίδα στο γραφείο του αξιωματικού υπηρεσίας της μονάδας δεν συνιστά επιβολή ποινής μη προβλεπόμενης από τους νόμους, παρά μόνο «μέτρον προλήψεως νέας αυθαιρέτου απουσίας» του στρατιώτη από τη μονάδα του!! Ακόμη πιο απεχθής ήταν η συμπεριφορά κρατικών οργάνων στην περίπτωση αλλοδαπού που συνελήφθη από άνδρες του Λιμενικού Σώματος στην Κρήτη το 2001 και βιάσθηκε από αυτούς με διείδυση αστυνομικής ράβδου (γκλομπ). Ύστερα από διάφορες προσπάθειες συγκάλυψης του συμβάντος από τις αρμόδιες αρχές, οι υπαίτιοι καταδικάσθηκαν σε ολιγόμηνες ποινές φυλάκισης με αναστολή(!) από το αρμόδιο Ναυτοδικείο το 2006 και επακολούθησε βέβαια η ατιμωτική για τη χώρα μας διαπίστωση της παραβίασης της απαγόρευσης των βασανιστηρίων κατά το άρθρο 3 ΕΣΔΑ από το ΕΔΔΑ και η καταδίκη του ελληνικού κράτους στην καταβολή αποζημίωσης 50.000 ευρώ στον παθόντα, κατ' άρθρο 41 ΕΣΔΑ³³.

Γενικότερο θέμα άλλωστε αποτελεί η ποιότητα των χώρων κράτησης στην Ελλάδα και μάλιστα κατεξοχήν στα τμήματα μεταγωγών των αστυνομικών καταστημάτων. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι η συνολική κατάσταση των χώρων κράτησης στη Δραπετσώνα και στη Γενική Αστυνομική Διεύθυνση Αττικής (Λεωφ. Αλεξάνδρας) παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά του υπερπλήρη, ανεπαρκώς φωτιζόμενου και αεριζόμενου χώρου, με απουσία καταλυμάτων, τα οποία σε συνδυασμό με τη μακρά διάρκεια διαβίωσης στους χώρους αυτούς

²⁸ ΕΔΔΑ 13.01.2017, *Singh κατά Ελλάδας*· ΕΔΔΑ 09.02.2017 *Igbo κατά Ελλάδας*· ΕΔΔΑ 17.05.2018, *Ζαμπέλος κατά Ελλάδας*.

²⁹ ΕΔΔΑ 14.01.2021, *Καργάκης κατά Ελλάδας*.

³⁰ ΕΔΔΑ 17.04.2014, *Καβούρης κατά Ελλάδας*· ΕΔΔΑ 21.06.2018, *S. Z. κατά Ελλάδας*· πρβλ. και Μονομελές Πλημμελειοδικείο Ηγουμενίτσας 686/2012.

³¹ Βλ. Δ. Σπινέλλη, *Η αντιμετώπιση των βασανιστηρίων στην Ελλάδα*, Υ1999, σελ. 837 επ.

³² ΑΠ 1091/1992, Υ 1993, 268, με καυστικές παρατηρήσεις Α. Παπαδαμάκη, σελ. 269 επ. και Χ. Αργυρόπουλου, σελ. 272 επ.

³³ ΕΔΔΑ 17.01.2012, *Zontul κατά Ελλάδος*. Πρβλ. Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Κατάχρηση εξουσίας και ανθρώπινα δικαιώματα*, 2013, σελ. 137 επ.

πληρούν τις προϋποθέσεις απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης. Διαπίστωσε έτσι παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ από τη χώρα μας³⁴.

V. ΤΟ ΑΠΟΡΡΗΤΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Το άρθρο 19 παρ. 1 Σ. εγγυάται ότι το απόρρητο των επιστολών και της ελεύθερης ανταπόκρισης ή επικοινωνίας με οποιονδήποτε άλλο τρόπο είναι «*απόλυτα απαραβίαστο*», αλλά προσθέτει ότι «*Νόμος ορίζει τις εγγυήσεις υπό τις οποίες η δικαστική αρχή δεν δεσμεύεται από το απόρρητο για λόγους εθνικής ασφάλειας ή για τη διακρίβωση ιδιαίτερα σοβαρών εγκλημάτων*». Για την προστασία του απορρήτου έχει συγκροτηθεί, σύμφωνα με τους ορισμούς της παρ. 2 του ίδιου άρθρου, ειδική ανεξάρτητη αρχή (ΑΔΑΕ). Από τις ετήσιες εκθέσεις πεπραγμένων της ΑΔΑΕ προκύπτει μια ραγδαία αύξηση της συχνότητας με την οποία οι δικαστικές και εισαγγελικές αρχές αίρουν το απόρρητο των επικοινωνιών. Έτσι, ενώ τα σχετικά βουλεύματα ήταν μόλις 144 το έτος 2005, το 2010 έφθασαν τα 1.169, το 2015 τα 2.304 και το 2020 τα 3.190. Ακόμη πιο ανησυχητικός είναι ο πολλαπλασιασμός των εισαγγελικών διατάξεων άρσης του απορρήτου, από 406 το 2005 στις 5.459 το 2010, ενώ και στα επόμενα χρόνια ο αριθμός τους συνέχισε την ανοδική του πορεία, στις 9.132 το 2015 και στις 13.751 το 2020³⁵. Πρέπει να τονισθεί ότι οι αριθμοί αφορούν τις διατάξεις και τα βουλεύματα καθεαυτά και ότι καθένα τους μπορεί να αφορά πλήθος ατόμων ή τηλεφωνικών συνδέσεων που παρακολουθούνται. Σε συνδυασμό επομένως με την απουσία, όπως εκτέθηκε, ουσιαστικού ελέγχου της αναγκαιότητας τόσο πολλών παρακολουθήσεων και με την αβεβαιότητα σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησής τους από τις κρατικές υπηρεσίες πληροφοριών, διαφαίνεται εδώ μια διογκούμενη απειλή όχι μόνο για την κανονιστική ποιότητα του άρθρου 19 Σ., αλλά γενικότερα για τις ατομικές ελευθερίες στην Ελλάδα.

VI. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Άλλο ένα προβληματικό στην πράξη δικαίωμα είναι η ελευθερία του τύπου, παρά το ότι το άρθρο 14 παρ. 2 Σ. διακηρύσσει κατηγορηματικά πως «*ο τύπος είναι ελεύθερος*». Και τούτο διότι η πραγματική κατάσταση της ελευθερίας του τύπου στην Ελλάδα δεν προσδιορίζεται μόνο από τη συνταγματική και ευρύτερα τη νομική της κατοχύρωση, αλλά και από άλλους παράγοντες, πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής υφής. Οι παράγοντες αυτοί δεν φαίνονται να είναι ιδιαίτερα ευνοϊκοί και έτσι η συγκριτική θέση της χώρας μας σε σχέση με το ζήτημα τούτο στον παγκόσμιο χάρτη επηρεάζεται αρνητικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ 180 κρατών που βαθμολογούνται σε ετήσια βάση από τη διεθνή ΜΚΟ «*Δημοσιογράφοι χωρίς σύνορα*», η Ελλάδα καταλαμβάνει μόλις την 108η θέση, με κατώτερη επίδοση από όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το έτος 2022. Σε μια κλίμακα από το 100 (άριστα) ως το 0, η Ελλάδα βαθμολογείται με μόλις 55 μονάδες (καλύτερη όλων η Νορβηγία με 92, χειρότερη η Βόρεια Κορέα με 13). Στη σχετική έκθεση επισημαίνεται η υπερσυγκέντρωση της ιδιοκτησίας μέσωσ ενημέρωσης σε λίγα πρόσωπα, που

³⁴ ΕΔΔΑ 06.03.2001, *Dougoz*, ΕΕΕυρΔ 2002, σελ. 448.

³⁵ Βλ. Έκθεση Πεπραγμένων ΑΔΑΕ 2017, σελ. 55 και 2020, σελ. 60, διαθέσιμες στην [ιστοσελίδα](#) της Αρχής.

δραστηριοποιούνται συνήθως και σε άλλους επιχειρηματικούς τομείς, άμεσα ή έμμεσα σχετικούς με τα δημόσια οικονομικά (δημόσιες συμβάσεις κ.λπ.). Ακόμη παρατηρείται ότι η οικονομική κρίση, σε συνδυασμό με τη χαμηλή κυκλοφορία των εφημερίδων και την πτώση της διαφημιστικής δαπάνης, κατέστησε τον τύπο περισσότερο εξαρτημένο από κρατικές χρηματοδοτικές ροές (διαφήμιση κ.ά.), οι οποίες κατανέμονται κατά τρόπο αδιαφανή έως ευνοιοκρατικό. Επιπλέον ανακύπτουν ενίοτε ζητήματα ασφάλειας για δημοσιογράφους, ένας από τους οποίους δολοφονήθηκε το 2021 χωρίς το έγκλημα να εξιχνιασθεί, ενώ άλλη (αλλοδαπή) εγκατέλειψε τη χώρα από φόβο για τη σωματική της ακεραιότητα, ύστερα από τον προπηλακισμό της από αγανακτισμένους πολίτες. Έτσι, ενώ η Ελλάδα κατατάσσεται στην 70ή θέση (επί 180) ως προς τη νομική κατοχύρωση της ελευθερίας του τύπου, καταλήγει στην 108η στο σύνολο³⁶. Σημειωτέον εξάλλου ότι με το άρθρο 36 ν. 4855/2021 αντικαταστάθηκε το άρθρο 191 ΠΚ (ν. 4619/2019) και η διασπορά ψευδών ειδήσεων μετατράπηκε σε αδίκημα αφηρημένης διακινδύνευσης («ψευδείς ειδήσεις ικανές να προκαλέσουν ανησυχίες ή φόβο») από αδίκημα αποτελέσματος («με αποτέλεσμα να προκαλέσει φόβο»). Στην «ανάλυση συνεπειών ρύθμισης» που συνόδευσε το σχετικό νομοσχέδιο κατά την εισαγωγή του για ψήφιση στη Βουλή σημειώνεται ότι «έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα εκτεταμένης διασποράς ειδήσεων και πρόκλησης ανησυχίας και πανικού στους πολίτες ιδίως για θέματα δημόσιας υγείας κατά τη διάρκεια της πανδημίας του κορωνοϊού COVID-19».

Αρνητική επίπτωση στην κατοχύρωση της ελευθερίας του τύπου στην Ελλάδα έχει και η στάση των πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων, τα οποία προβαίνουν σε έλεγχο του κατά πόσο ο τρόπος εκφοράς αρνητικών, επικριτικών ή επιθετικών εκφράσεων για συγκεκριμένο πρόσωπο (ή πρόσωπα) ήταν «αντικειμενικώς αναγκαίος» για την απόδοση της σκέψης του δημοσιογράφου ή σχολιαστή. Στην πράξη ο έλεγχος του είδους αυτού καταλήγει, αντί για την επιβεβλημένη σύμφωνη με το Σύνταγμα (άρθρο 14) ερμηνεία των σχετικών διατάξεων της κοινής (ποινικής και αστικής) νομοθεσίας, σε σύμφωνη με τις τελευταίες συστατική ερμηνεία της ελευθερίας της έκφρασης γενικά και του τύπου ειδικότερα, κατ' αντιστροφή της ιεραρχίας των πηγών του δικαίου. Περαιτέρω επακόλουθο είναι η έκδοση σειράς καταδικαστικών αποφάσεων του ΕΔΔΑ σε βάρος της χώρας μας, αφού η παραβίαση του άρθρου 14 Σ. συνιστά ταυτόχρονα και παραβίαση του άρθρου 10 ΕΣΔΑ³⁷. Έτσι εκφράσεις όπως «απάντηση σε αυτόν που σέρνει άλλους στη λάσπη», ή «νεοναζιστής» και «υποστηρικτής της Χρυσής Αυγής» (για εκπαιδευτικό ο οποίος καλούσε διαδικτυακά τους πολίτες να υπερψηφίσουν το συγκεκριμένο κόμμα), ή «εξυπηρέτηση μικροπολιτικών -συνήθως προσωπικών- συμφερόντων» (ως κριτική για αποδεδειγμένα πραγματικά γεγονότα!), ή «ύποπτες μεθοδεύσεις» και «αδιαφανής διαδικασία», σε βάρος μάλιστα δημόσιων ως επί το πλείστον προσώπων, κρίθηκαν παραδόξως από τα ελληνικά δικαστήρια πως συνιστούσαν συκοφαντική δυσφήμιση³⁸. Στην πραγματικότητα όλα αυτά δεν συνιστούσαν καν ισχυρισμούς περί πραγματικών γεγονότων, αλλά πολιτική κριτική, ενίοτε απολύτως δικαιολογημένη και εύστοχη (όπως στο ανωτέρω παράδειγμα του εκπαιδευτικού λειτουργού) και ενίοτε

³⁶ 20th World Press Freedom Index, διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 25.05.2022).

³⁷ Βλ., μεταξύ άλλων, ΕΔΔΑ 09.03.2017, *Μακρής*· ΕΔΔΑ 28.06.2018, *Παρασκευόπουλος*· ΕΔΔΑ 05.11.2020, *Μπαλάσκας*· ΕΔΔΑ 11.03.2021, *Δημητρίου*.

³⁸ ΑΠ 707/2012 (πολ.)· ΑΠ 686/2017 (ποιν.)· ΑΠ 351/2011 (ποιν.)· ΑΠ 1416/2010 (ποιν.).

υπερβολική και οξεία. Ωστόσο η οξύτητα και η υπερβολή είναι εγγενές χαρακτηριστικό του πολιτικού λόγου, αφού η πολιτική είναι ένας κατεξοχήν συγκρουσιακός χώρος. Ο καταλογισμός αστικής και/ή ποινικής ευθύνης από τα ελληνικά πολιτικά και ποινικά δικαστήρια σε παρόμοιες περιπτώσεις περιστελλεί κατά αντισυνταγματικό τρόπο την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου, αλλά και εκθέτει διεθνώς τη χώρα.

VII. Η ΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

Προκειμένου να έχει πραγματικό αντίκρισμα η ζητούμενη έννομη προστασία πρέπει η δικαιοδοτική επίλυση της διαφοράς να λάβει χώρα μέσα σε εύλογο κατά τις περιστάσεις χρόνο. Η απαίτηση αυτή θα μπορούσε να συναχθεί ούτως ή άλλως ερμηνευτικά από το άρθρο 20 παρ. 1 Σ., υπό την έννοια ότι αυτό εγγυάται δικαστική προστασία αποτελεσματική και άρα επίκαιρη³⁹, προβλέπεται όμως ρητά και στο άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ. Η «λογική προθεσμία» εκδίκασης της υπόθεσης, στην οποία αναφέρεται η διάταξη αυτή, δεν μπορεί να καθορισθεί ομοιόμορφα και εκ των προτέρων για όλες τις υποθέσεις ή έστω και για κατηγορίες υποθέσεων. Το κράτος βαρύνεται με μια γενική υποχρέωση επίτευξης αποτελέσματος, δηλαδή εκδίκασης των κάθε είδους υποθέσεων μέσα σε λογική προθεσμία, ενώ δεν μπορεί να αρνηθεί την εκπλήρωσή της επικαλούμενο δυσχέρειες προερχόμενες είτε από την ίδια τη νομοθεσία του, είτε από την κακή οργάνωση ή διαρθρωτικές δυσχέρειες του δικαιοδοτικού του μηχανισμού⁴⁰. Πολυάριθμες είναι οι καταδικαστικές σε βάρος της χώρας μας αποφάσεις του ΕΔΔΑ για υπερβάσεις του εύλογου χρόνου εκδίκασης σε κάθε είδους υποθέσεις (ποινικές, αστικές, διοικητικές)⁴¹. Στην πραγματικότητα άλλωστε οι υποθέσεις που φθάνουν ως το Στρασβούργο για τον λόγο αυτό είναι μόνο η κορυφή του παγόβουνου. Η αλήθεια είναι ότι η ακολουθούμενη στην Ελλάδα πρακτική σχετικά με την απονομή της δικαιοσύνης αντιβαίνει συνολικά στις επιταγές της ΕΣΔΑ ως προς τον εύλογο χρόνο εκδίκασης των υποθέσεων, για λόγους σχετικούς με τον τρόπο οργάνωσης όχι μόνο της ίδιας της δικαιοσύνης, αλλά επίσης και της διοίκησης⁴². Προκειμένου να μη συνεχίσει να εκτίθεται διεθνώς το ελληνικό κράτος, ο νομοθέτης θέσπισε σχετικά εσωτερικά ένδικα βοηθήματα, με τα άρθρα 1 έως 7 του ν. 4239/2014 για τις διαδικασίες ενώπιον των πολιτικών και ποινικών δικαστηρίων και του Ελεγκτικού Συνεδρίου και με τα άρθρα 53-58 του ν. 4055/2012 για τις διοικητικές δίκες. Με τον τρόπο αυτό καταλήγουν να καταβάλλονται κάποια, συνήθως χαμηλού ύψους (π.χ. 2.300 ευρώ για δεκαετή διάρκεια δίκης ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου⁴³, 5.000 ευρώ για ενδεκαετή διάρκεια δίκης ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας⁴⁴ κ.ο.κ.), χρηματικά ποσά στους ενδιαφερόμενους,

³⁹ Βλ. Π. Παραρά, *Σύνταγμα και ΕΣΔΑ*, β' εκδ., 2001, σελ. 122.

⁴⁰ Βλ. Ε. Ρούκουνα, *Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, 1995, σελ. 163.

⁴¹ Βλ. Γ. Κτιστάκι, «Το δικαίωμα σε ταχεία διοικητική δίκη», σε: *Τιμ. Τόμ. ΣτΕ 75 χρόνια*, 2004, σελ. 1293 επ. και από τη νομολογία, μεταξύ άλλων, ΕΔΔΑ 21.12.2020, Αθανασίου κ.λπ.· ΕΔΔΑ 03.04.2012, Μιχελιουδάκης· ΕΔΔΑ 30.10.2012, Γλύκαντζη.

⁴² Βλ. αναλυτικότερα, Κ. Χρυσόγονο, *Συνταγματικό δίκαιο*, ό.π., παρ. 34, Ζ.

⁴³ ΕλΣυν 152/2018.

⁴⁴ ΣτΕ 421/2021.

αλλά βέβαια δεν αντιμετωπίζεται στην ουσία του το πρόβλημα, δηλαδή οι δομικές αδυναμίες του συστήματος δικαστικής προστασίας σε ό,τι αφορά τη χρονική της διάσταση.

VIII. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Εξαιρετικά προβληματική είναι η υλοποίηση στην πράξη των διατάξεων του Συντάγματος που κατοχυρώνουν κοινωνικά δικαιώματα, δεδομένου ότι το περιεχόμενό τους συνίσταται κυρίως σε παροχές του κράτους προς όλους τους πολίτες και εκείνες έχουν οικονομικό κόστος που αποδεικνύεται δυσβάστακτο, ενόψει μάλιστα της επιδείνωσης όλων των δημοσιονομικών μεγεθών κατά την τελευταία δεκαπενταετία περίπου. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί εδώ η κατά το άρθρο 21 παρ. 3 Σ. υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για την υγεία των πολιτών, η ανταπόκριση του κράτους προς την οποία είναι χαρακτηριστικά ελλιπής. Η Ελλάδα είναι, μετά την Κύπρο και τη Ρουμανία, το κράτος μέλος της ΕΕ με το (τρίτο) χαμηλότερο ποσοστό των δημόσιων δαπανών υγείας στο σύνολο των δημόσιων δαπανών, ενώ αντίστροφα συγκαταλέγεται στην πρώτη πεντάδα μεταξύ των κρατών μελών της Ένωσης με το υψηλότερο μερίδιο των ιδιωτικών δαπανών υγείας στη συνολική δαπάνη για την υγεία⁴⁵.

Υπερραιοδότηση είναι και η εξαγγελία του άρθρου 22 παρ. 1 εδ. α' Σ., ότι « Η εργασία αποτελεί δικαίωμα και προστατεύεται από το Κράτος, που μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών και για την ηθική και υλική εξύψωση του εργαζόμενου αγροτικού και αστικού πληθυσμού». Πραγματικό γεγονός είναι ότι, ενώ την εποχή της θέσπισης του Συντάγματος του 1975 η επίσημα καταγεγραμμένη ανεργία ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, σταδιακά αυτή αυξήθηκε ως κακοήθης όγκος, παράλληλα με την απώλεια του παραγωγικού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας και τη διολίσθηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητάς της, για να φθάσει στο δυσθεώρητο 27,5% του εργατικού δυναμικού το έτος 2013. Το 2021 υποχώρησε στο 14,7%, το οποίο είναι το δεύτερο υψηλότερο μεταξύ των κρατών της ΕΕ, με ελάχιστη διαφορά από την «πρωταθλήτρια» Ισπανία (14,8%)⁴⁶. Η κατ' άρθρο 22 παρ. 1 Σ. «μέριμνα» του κράτους για τη δημιουργία συνθηκών «απασχόλησης όλων των πολιτών» αποδεικνύεται στην πράξη τουλάχιστον αναποτελεσματική. Το πρόβλημα της ανεργίας είναι ακόμη χειρότερο σε ό,τι αφορά ειδικά τους νέους και τις γυναίκες, ενώ και στο σύνολο οι διαστάσεις του είναι μεγαλύτερες από όσο αφήνουν να εννοηθεί οι επίσημοι δείκτες ανεργίας, αφού σημαντικό ποσοστό των (θεωρητικά) εργαζομένων υποαπασχολούνται και υποαμείβονται. Είναι χαρακτηριστικό ότι για το έτος 2020 μόλις το 51% των νέων προσλήψεων αφορούσε συμβάσεις πλήρους απασχόλησης, ενώ το υπόλοιπο συμβάσεις μερικής ή εκ περιτροπής απασχόλησης⁴⁷.

IX. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η συνταγματική πρόβλεψη του δικαιώματος στο περιβάλλον και η νομολογιακή εφαρμογή του στη συνέχεια αποτελούν ίσως τη σημαντικότερη ελληνική συμβολή στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού

⁴⁵ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Θεματικό Δελτίο Ευρωπαϊκού Εξαμήνου – Συστήματα Υγείας*, 26.09.2017, διαθέσιμο στο [link](#), (τελευταία πρόσβαση 13.10.2022).

⁴⁶ ΕΛΣΤΑΤ, *Η Ελλάς με αριθμούς*, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 2022, σελ. 108 και 114.

⁴⁷ Βλ. Α. Παυλόπουλο, *Η Συνταγματική προστασία της εργασίας*, 2021, σελ. 91.

συνταγματικού πολιτισμού κατά τη μεταπολεμική εποχή. Όταν θεσπίστηκε το άρθρο 24 του Σ. 1975, οι σχετικές ρυθμίσεις σε άλλα ευρωπαϊκά Συντάγματα ήταν σπάνιες και χαρακτηριστικά ελλειπτικές ή αόριστες. Ταυτόχρονα, ωστόσο, το δικαίωμα στο περιβάλλον είναι εκείνο στο οποίο παρατηρείται μάλλον μεγαλύτερη απόκλιση μεταξύ κανόνα και πραγματικότητας από ό,τι σε κάθε άλλο συνταγματικό δικαίωμα. Ιδίως το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα στιγματίζεται από την αλόγιστη διαχείριση και τη δραματική υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος και από τη δόμηση πόλεων και μικρότερων οικισμών που προσεγγίζουν λιγότερο προς τα πρότυπα της Ευρώπης και περισσότερο προς εκείνα της Μέσης Ανατολής, με ανεπαρκείς οδικές και άλλες υποδομές, ελάχιστους χώρους κοινόχρηστου πρασίνου και αθλοπαιδιών, εγκληματικές επεμβάσεις στις ροές των υδάτων (με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα στην Αττική τη μετατροπή του Κηφισού και του Ιλισού από ποτάμια σε υπονόμους, ενώ και η σημερινή οδός Σταδίου προέκυψε τον 19ο αιώνα από την επίωση ρέματος και την αντικατάστασή του από υπόγειο αποχετευτικό αγωγό) κ.ο.κ.

Οι ρίζες του προβλήματος ανάγονται κατά ένα μέρος στο «*υπερτροφικό πελατειακό σύστημα*», που είναι «*από τη φύση του εχθρικό προς την τάξη και τον προγραμματισμό και αντιλαμβάνεται το περιβάλλον ως ορυχείο αδάπανων πλην προσοδοφόρων πελατειακών παροχών ή συναλλαγών*», με αποτέλεσμα να «*εκτρέφει εκτεταμένη ανομία*» (καταπάτηση δασών, αυθαίρετη δόμηση κ.ά.)⁴⁸. Ο νομοθέτης συχνά υποθάλλει την ανομία, με τη θέσπιση ρυθμίσεων ασαφών, ανεφάρμοστων (λόγω και της μη έκδοσης των προβλεπόμενων κανονιστικών πράξεων), ανεδαφικών, αντισυνταγματικών κ.ο.κ., ενώ η διοίκηση ολιγωρεί στην εκπλήρωση ακόμη και των στοιχειωδών υποχρεώσεων της (π.χ. μη κατεδάφιση αυθαίρετων κτισμάτων)⁴⁹. Κάτω από παρόμοιες προϋποθέσεις η δικαστική εξουσία υποκαθίσταται ως ένα σημείο (με άλλες λέξεις, ως το σημείο που άγονται διαφορές για επίλυση ενώπιον της), σε ρόλο υπερασπιστή του γενικού συμφέροντος της κοινωνίας, δηλαδή της ανάγκης των ανθρώπων να διαβιούν σε ένα υγιεινό περιβάλλον απολαμβάνοντας κοινά σε όλους αγαθά, όπως ο ήλιος, ο αέρας, το νερό ή γενικότερα η φύση, αφού το πολιτικό σύστημα, πιεζόμενο από ομάδες-φορείς ειδικών, εγωιστικών συμφερόντων (π.χ. οικοπεδούχους, κατασκευαστές κ.λπ.) αδυνατεί να το προστατεύσει. Κατά ένα άλλο μέρος πάντως η υποβάθμιση του περιβάλλοντος στη χώρα μας δεν οφείλεται στην πελατειακή υπερτροφία του πολιτικού μας συστήματος (η υποβάθμιση άλλωστε είχε επιδεινωθεί κατά την επταετή στρατιωτική δικτατορία, όταν τα πολιτικά κόμματα απαγορεύονταν), αλλά σε παράγοντες όπως η χρόνια δημοσιονομική καχεξία, η οποία μεταφραζόταν σε δυσχέρεια κατασκευής των απαραίτητων υποδομών (οδικό δίκτυο, ύδρευση, αποχέτευση κ.λπ.) για πιο αραιή και άρα πιο εκτεταμένη πολεοδόμηση. Ακόμη όμως και όταν υφίστανται οι οικονομικοί πόροι, δυσλειτουργίες του κρατικού μηχανισμού οφειλόμενες σε οργανωτικούς και άλλους λόγους οδηγούν συχνά σε αποτυχίες ή υπέρμετρες (έως σχεδόν αδιανόπτες) καθυστερήσεις δημόσιων πολιτικών σχετικών με το περιβάλλον και την προστασία του (όπως π.χ. η συνεχιζόμενη καθυστέρηση έναρξης λειτουργίας του μετρό Θεσσαλονίκης, παρά την πάροδο περισσότερο της δεκαπενταετίας από την έναρξη του έργου).

⁴⁸ Βλ. Μ. Δεκλερή, *Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος*, 1996, σελ. 17.

⁴⁹ Χαρακτηριστική η απόφαση του ΕΔΔΑ 26.03.2020, *Νικολουδάκης κατά Ελλάδας*, ως προς τη σειρά κωμικοτραγικών καταστάσεων και περιστατικών που περιγράφονται στο ιστορικό της υπόθεσης.

Μπορεί να σημειωθεί εδώ ότι από τα συγκριτικά στοιχεία των αρμόδιων ευρωπαϊκών στατιστικών υπηρεσιών προκύπτει η εικόνα μιας χώρας που καταβάλλει περιορισμένη μόνο προσπάθεια για την προστασία του περιβάλλοντος, με τη συνολική εθνική δαπάνη για τον σκοπό αυτό να ανέρχεται στο 1,2% του ΑΕΠ για τα έτη 2017-2018 (τα τελευταία για τα οποία υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία), έναντι ενωσιακού μέσου όρου 2%⁵⁰. Αντίστοιχα πενιχρά είναι και τα αποτελέσματα τα οποία επιτυγχάνονται. Από τους επιμέρους δείκτες αξιοσημείωτο είναι ότι η αξιοποίηση των αστικών απορριμμάτων περιορίζεται στο 21% έναντι ενωσιακού μέσου όρου 47,7% το έτος 2019⁵¹, ότι οι εκπομπές αερίων του θερμοκηπίου το έτος 2018 συνέχιζαν να βρίσκονται περίπου στο 91% εκείνων του έτους 1990, ενώ στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως σύνολο είχαν ήδη μειωθεί στο 79%⁵² κ.ά. Ίσως το χειρότερο όλων είναι ότι ο δείκτης εκμετάλλευσης ύδατος (WEI+) υπερέβη το 39%, έναντι ευρωπαϊκού ενωσιακού μέσου όρου 8% περίπου, ενώ ποσοστά άνω του 20% θεωρούνται ως ένδειξη λειψυδρίας και ποσοστά περί το 40% υποδηλώνουν ότι η χρήση των υδάτινων πόρων είναι καταφανώς μη βιώσιμη.

Η Ελλάδα αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα (μη) ανταπόκρισης στις επιταγές του ενωσιακού δικαίου για την προστασία του περιβάλλοντος, όπως αποδεικνύεται από τις καταδικαστικές σε βάρος της σχετικές αποφάσεις του ΔΕΕ (πρώην ΔΕΚ). Οδυνηρή ήταν ιδίως η πολυετής απροθυμία ή αδυναμία των αρμόδιων ελληνικών αρχών να συμμορφωθούν στην απόφαση του ΔΕΚ της 07.04.1992 για τη λήψη των αναγκαίων μέτρων διάθεσης των στερεών αποβλήτων στην περιοχή των Χανίων (χωματερή Κουρουπητού) χωρίς να τίθεται σε κίνδυνο η υγεία των ανθρώπων και να βλάπτεται το περιβάλλον, με αποτέλεσμα την καταδίκη της Ελληνικής Δημοκρατίας σε ημερήσιο πρόστιμο 20.000 ευρώ (για πρώτη φορά για οποιοδήποτε κράτος μέλος)⁵³, που συνέχισε να καταβάλλεται για αρκετό χρονικό διάστημα, εωσότου κατασκευασθούν και λειτουργήσουν εγκαταστάσεις ανταποκρινόμενες στις ευρωπαϊκές προδιαγραφές. Άλλη μια απόδειξη των δυσλειτουργιών του ελληνικού κράτους παρέχει και η καταδίκη για την παράλειψη εμπρόθεσμης λήψης αναγκαίων μέτρων για τη θέσπιση και εφαρμογή ενός αποτελεσματικού συστήματος προστασίας της θαλάσσιας χελώνας *caretta-caretta* στη Ζάκυνθο, κατά παράβαση των υποχρεώσεων οι οποίες απορρέουν από το άρθρο 12 της Οδηγίας 92/43/ΕΟΚ για τη διατήρηση των φυσικών οικοτόπων, καθώς και της άγριας πανίδας και χλωρίδας⁵⁴.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την επιταγή του άρθρου 24 παρ. 2 Σ. για χωροταξική αναδιάρθρωση και για πολεοδόμηση με σκοπό την εξασφάλιση των καλύτερων δυνατών όρων διαβίωσης, η υλοποίηση της παραμένει τουλάχιστον ατελής. Σε αυτό συνέβαλε εξαρχής και η διστακτικότητα της νομολογίας να διαγνώσει το πλήρες κανονιστικό περιεχόμενο των διατάξεων της παραγράφου αυτής και να απαιτήσει από τον νομοθέτη και τη διοίκηση την κατάρτιση, μέσα σε εύλογο χρόνο, συνολικού χωροταξικού σχεδίου. Έως σήμερα ο υπερτοπικός και υπερέχων χωροταξικός σχεδιασμός παραμένει, όταν υφίσταται, αποσπασματικός και όχι συνολικός, όπως θα έπρεπε, προκειμένου να είναι άξιος του

⁵⁰ Διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 01.08.2021).

⁵¹ Διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 03.08.2021).

⁵² Διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 03.08.2021).

⁵³ ΔΕΚ 04.07.2000, *Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας*, C-387/97.

⁵⁴ ΔΕΚ 30.01.2002, C-103/00, *Επιτροπή κατά Ελληνικής Δημοκρατίας*.

ονόματός του⁵⁵, ενώ ως επί το πλείστον ανύπαρκτη ή πάντως ελλιπής είναι και η εξειδίκευσή του σε ζητήματα όπως οι συγκοινωνίες, η διαχείριση των υδάτων και των απορριμμάτων κ.λπ. Σύμφωνα με εξάλλου με δηλώσεις του αρμόδιου υφυπουργού Περιβάλλοντος τον Ιούνιο του 2020, τοπικά πολεοδομικά σχέδια υφίσταντο μόνο στο ένα πέμπτο του συνόλου των δημοτικών ενοτήτων της χώρας και τα μισά περίπου από εκείνα θεωρούνταν ήδη παρωχημένα (!)⁵⁶.

Οι δυσλειτουργίες της διοίκησης δεν οφείλονται αποκλειστικά στην ίδια, αλλά προκύπτουν κατά ένα μέρος και από διαφόρων ειδών πρακτικές κοινωνικής αυθαιρεσίας, για τις οποίες υπάρχει, ως μη όφειλε, σημαντικό περιθώριο ανοχής στον (νεο)ελληνικό πολιτικό πολιτισμό. Αξιοσημείωτα είναι, από την άποψη αυτή, τα πραγματικά περιστατικά που καταγράφονται σε αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας σχετικά με τον χωροταξικό σχεδιασμό των υδατοκαλλιεργειών και ειδικότερα η «κατάληψη» υπουργείου και στη συνέχεια η διακοπή της συνεδρίασης συλλογικού οργάνου της διοίκησης, επειδή «εισήλθε στην αίθουσα ένας τεράστιος αριθμός διαμαρτυρόμενων απρόσκλητων εκπροσώπων ΟΤΑ και συλλόγων, συνοδευόμενων από τηλεοπτικά συνεργεία»⁵⁷. Τέτοια περιστατικά ούτε μεμονωμένα είναι, ούτε αφορούν μόνο το συγκεκριμένο ζήτημα. Σε άλλες περιπτώσεις δεν εμποδίζεται η λήψη διοικητικών αποφάσεων, αλλά η εκτέλεσή τους (π.χ. όταν στις σπάνιες προσπάθειες κατεδάφισης αυθαίρετων κτισμάτων οι ιδιοκτήτες αντιδρούν με δυναμικό και μελοδραματικό τρόπο, εννοείται σε «ζωντανή» τηλεοπτική μετάδοση). Κανόνες, είτε χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού είτε και σε άλλα ζητήματα, δεν μπορούν ούτε να θεσπισθούν ούτε, πολύ περισσότερο, να υλοποιηθούν αποτελεσματικά σε μια ανθρώπινη κοινωνία παρά μόνο σε όσο βαθμό στην κοινωνία εκείνη υπάρχει επαρκής θέληση για κανόνες και κανονικότητα.

Περαιτέρω, από το 1983 και μετά, η ίδια η πολεοδομική νομοθεσία ευνόησε τη δημιουργία μιας νέας γενιάς αυθαιρεσιών, με τη θέσπιση ρυθμίσεων οι οποίες από τη φύση τους αποτελούσαν ανοικτή πρόσκληση προς τον κάθε κατασκευαστή να παρανομήσει. Τέτοια ήταν, π.χ., η πρόβλεψη ημιυπαίθριων χώρων σε διαστάσεις ολόκληρων δωματίων, ή ημιυπόγειων σε σημαντικό ύψος πάνω από το έδαφος, με αποτέλεσμα να διευκολύνεται η (αυθαίρετη) μετατροπή τους σε χώρους κύριας χρήσης, σε κτίρια που διέθεταν κατά τα άλλα νόμιμες άδειες. Οι πρακτικές αυτές είχαν γενικευθεί, υπό την ανοχή της διοίκησης, σε τέτοιο βαθμό ως την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα ώστε να δημιουργείται στους συναλλασσόμενους (κατασκευαστές και αγοραστές) η πεποίθηση ότι μπορούν να καταστρατηγούν τη νομοθεσία ατιμώρητοι, με παράπλευρη συνέπεια να ωθούνται οι τιμές των συγκεκριμένων χώρων σε ύψη παραπλήσια με εκείνα των νόμιμα δομημένων. Με την έλευση της οικονομικής κρίσης από το 2009 ο κοινοβουλευτικός νομοθέτης ακολούθησε την πεπατημένη του α.ν. 410/1968, επιτρέποντας την αθρόα νομιμοποίηση ή «τακτοποίηση» όλων των παραπάνω έναντι καταβολής ειδικών προστίμων, με (ανομολόγητο) σκοπό την εξεύρεση πόρων για την αποφυγή του διαφαινόμενου πλήρους δημοσιονομικού εκτροχιασμού (παρεμπιπτόντως, με τον τρόπο αυτό επιβαρύνονταν οι αγοραστές εκ νέου, πληρώνοντας το τίμημα της παρανομίας των κατασκευαστών υπό την ανοχή του κράτους). Οι σχετικές όμως διατάξεις του ν. 4014/2011

⁵⁵ Πρβλ. Σ. Ρίζο, *Τι είναι η Χωροταξία*, ΕλλΔνη 1998, σελ. 253 επ.

⁵⁶ [Link](#) (τελευταία πρόσβαση 30.09.2021).

⁵⁷ ΣτΕ 4966/2014, σκ. 20ή.

(σε συνέχεια των παρεμφερών στόχευσης ρυθμίσεων των άρθρων 40 ν. 3775/2009 και 5-6 ν. 3843/2010) κρίθηκαν από το Συμβούλιο της Επικρατείας ότι ανατρέπουν, ή πάντως νοθεύουν, τον ορθολογικό πολεοδομικό σχεδιασμό που επιβάλλεται από το άρθρο 24 Σ., με αποτέλεσμα να ακυρωθούν συναφείς διοικητικές πράξεις⁵⁸, εφόσον είχαν προσβληθεί εμπρόθεσμα και παραδεκτά (τούτο όμως αφορούσε πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου).

Απότοπος ο νομοθέτης επανήλθε, επαναλαμβάνοντας κατ' ουσία (με μικρές διαφοροποιήσεις) τις ρυθμίσεις του ν. 4014/2011 στον ν. 4178/2013. Η εισηγητική έκθεση του τελευταίου τόνιζε ότι το φαινόμενο των αυθαιρέτων έχει προσλάβει τέτοια έκταση και μορφή ώστε να μην μπορεί να αντιμετωπισθεί με κατεδαφίσεις, καθώς τα αυθαίρετα αποτελούν προσθήκες σε κτίσματα με άδεια και άρα μπορούν να προκληθούν βλάβες στους φέροντες οργανισμούς των κτιρίων και κίνδυνοι για τη στατική τους επάρκεια, ενώ μαζικές κατεδαφίσεις για το σύνολο της χώρας θα ήταν «ένα πάρα πολύ δύσκολο εγχείρημα». Καλούμενο να κρίνει τη συνταγματικότητα του ν. 4178/2013, το Συμβούλιο της Επικρατείας ανέκρουσε πρύμνα και υποκλίθηκε στα τετελεσμένα γεγονότα, ενδεχομένως αντιλαμβανόμενο ότι η αταλάντευτη επιμονή του στη συνταγματική «ορθοδοξία» δεν θα είχε μεγάλη επίδραση στην πραγματικότητα. Νομολογήθηκε έτσι ότι μπορεί να γίνει συνταγματικά ανεκτή η αθρόα νομιμοποίηση αυθαιρέτων χρήσεων και κατασκευών «κατ' εξαίρεση», εφόσον τεκμηριώνεται ότι τούτο επιβάλλεται από σπουδαίο δημόσιο συμφέρον και αν λαμβάνονται μέτρα για την ανατροπή νέων αυθαιρειών στο μέλλον, ενώ παράλληλα περιορίζεται στο ελάχιστο (;) η επιβάρυνση του περιβάλλοντος και των όρων διαβίωσης. Με το σκεπτικό αυτό θεωρήθηκε ότι ακόμη και η οριστική εξαίρεση από την κατεδάφιση δεν προσκρούει στο άρθρο 24 παρ. 2 Σ. ή στις αρχές της ισότητας και του κράτους δικαίου. Αντισυνταγματική κρίθηκε μόνο η υπαγωγή στις ευεργετικές διατάξεις του ν. 4178/2013 (άρθρο 23 παρ. 6) των περιπτώσεων οικοδομικών αδειών οι οποίες ακυρώθηκαν με αμετάκλητη δικαστική απόφαση, λόγω αντίθεσης (όχι στο άρθρο 24 αλλά) στα άρθρα 20 παρ. 1, 26 και 95 παρ. 5 Σ.⁵⁹

Όλα αυτά καταδεικνύουν τα de facto όρια της απονομής δικαιοσύνης, ως συντεταγμένης κρατικής λειτουργίας, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας όπως η ελληνική, η οποία έχει ενστερνισθεί σε πολύ μικρότερο βαθμό από άλλες (π.χ. των περισσότερων από τα υπόλοιπα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης) την αξία και τη χρησιμότητα της κανονικότητας. Ούτε το Συμβούλιο της Επικρατείας ούτε κάποιο άλλο δικαστήριο μπορεί τελικά να ακυρώσει (με την ουσιαστική και όχι με τη δικονομική έννοια του όρου) τις συνέπειες «της ελλείψεως στοιχειώδους ενότητας δικαίου, της ανεπάρκειας της διοικήσεως» και της συμπεριφοράς της πολιτικής (κυβερνητικής) εξουσίας «που συνίσταται στην παρακολούθηση και τελικά επιβράβευση της παρανομίας», καταλήγοντας στο «έκτρωμα της ελληνικής πόλεως»⁶⁰. Η, εκ των υστέρων, κατ' ανάγκη εντοπισμένη και σποραδική (εκεί δηλαδή όπου ανακύπτουν ένδικες διαφορές), επέμβαση του δικαστή δεν μπορεί να καταστείλει την αταξία και την αυθαιρεσία όταν εκείνες, λόγω γενικότερων κοινωνικών παθογενειών, έχουν ήδη υπερβεί μια ορισμένη τάξη μεγέθους.

⁵⁸ ΣτΕ Ολ. 3341/2013· ΣτΕ Ολ. 1118-9/2014.

⁵⁹ ΣτΕ Ολ. 1858/2015.

⁶⁰ Σ. Ρίζος, «Η αυτοαναίρεση του ελληνικού πολεοδομικού δικαίου», σε: *Τιμ. Τόμ. ΣτΕ*, 2004, σελ. 1191 και 1203.

Στον τομέα της χωροταξίας και πολεοδομίας στην Ελλάδα αναδεικνύεται η πιο αρνητική πλευρά ενός ευρύτερου, σύνθετου φαινομένου, το οποίο αποκαλείται στη θεωρία «κανονιστική δύναμη του πραγματικού». Η πρόγνωση ότι οι «πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, πνευματικές και λοιπές τάσεις και ανάγκες ... σε περίπτωση σύγκρουσης» (με τους κανόνες δικαίου) «είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα αναδειχθούν νικήτριες» επαληθεύεται κατά ανατριχιαστικό τρόπο στη συγκεκριμένη περίπτωση, χωρίς όμως να μεταφράζεται σε αποδοχή της «δικαιοπαραγωγική(ς) ικανότητα(ς) της κοινωνικής πραγματικότητας στην κανονικά λειτουργούσα δημοκρατία»⁶¹. Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει, αφού η χρόνια δυσανεξία της ελληνικής κοινωνίας στη θέσπιση και εφαρμογή χωροταξικών και πολεοδομικών κανόνων ματαιώνει ή πάντως δυσχεραίνει στο έπακρο κάθε μορφή «κανονικής» λειτουργίας και κάθε έννοια κανονικότητας στους τομείς αυτούς (και όχι μόνο). Τα μεγάλα ελλείμματα χωροταξικού και πολεοδομικού σχεδιασμού, σε συνδυασμό με τις επανειλημμένες «κατ' εξαίρεση» αναγνωρίσεις αυθαιρεσιών, συνθέτουν ένα τοπίο όπου μοιάζει να επιβεβαιώνεται ο ζοφερός χρησμός του Carl Schmitt: «Το κανονικό δεν αποδεικνύει τίποτα, η εξαίρεση αποδεικνύει τα πάντα... ο κανόνας αντλεί την ίδια την ύπαρξή του από την εξαίρεση»⁶².

Χ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Πριν από ένα και πλέον αιώνα ο Georg Jellinek είχε διαπιστώσει ότι «η ιστορία του δικαίου είναι ταυτόχρονα και μια ιστορία των παραβιάσεων του δικαίου (καθώς) και των κενών δικαίου χώρων μέσα στις έννομες τάξεις και πλάι σ' αυτές»⁶³. Τούτο ισχύει κατεξοχήν για το δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου, και μάλιστα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, στην Ελλάδα, η πραγματική κατάσταση των οποίων παραμένει διαχρονικά προβληματική, παρά τις προσπάθειες τόσο του συντακτικού νομοθέτη του 1975 όσο και του αναθεωρητικού του 2001, αλλά και παρά την υποβολή της χώρας σε εντατικό διεθνή έλεγχο, μέσω της δυνατότητας ατομικής προσφυγής στο ΕΔΔΑ. Η άρση της ελληνικής υστέρησης απέναντι στα υπόλοιπα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ή πάντως απέναντι στα περισσότερα από εκείνα) στον τομέα αυτόν αποτελεί επιτακτική ανάγκη για το άμεσο μέλλον, εφόσον θέλουμε να συνεχίσουμε να βρισκόμαστε στην πρώτη «ταχύτητα» της ευρωπαϊκής ενοποίησης γενικότερα. □

⁶¹ Φ. Σπυρόπουλος, *Η κανονιστική δύναμη του πραγματικού*, ΤοΣ 1983, σελ. 122.

⁶² *Politische Theologie*, 7η εκδ., 1996, σελ. 21.

⁶³ *Allgemeine Staatslehre*, 3η έκδ., 1914, σελ. 353.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ: ΕΝΑΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Αντώνης Μεταξάς

Αν. Καθηγητής ΕΚΠΑ
Επισκ. Καθηγητής Παν.
Βερολίνου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ενωσιακή έννομη τάξη συνιστά υπερεθνικό κανονιστικό σύστημα στερούμενο μηχανισμού άμεσης κανονιστικής επιβολής και συμμόρφωσης στο εσωτερικό των εννόμων τάξεων των κρατών μελών. Σε αυτό το πλαίσιο, η διττή υπόσταση του εθνικού δικαστή και η υποχρέωσή του να δρα και ως ενωσιακός δικαστής σε στενή συνεργασία με το ΔΕΕ συνιστά προϋπόθεση *sine qua non* για τη λειτουργικότητα της ενωσιακής έννομης τάξης. Κορωνίδα του διαλόγου αυτού και της συνεργασίας μεταξύ εθνικών και ενωσιακών δικαστηρίων συνιστά ο μηχανισμός της προδικαστικής παραπομπής, ο οποίος, συν τοις άλλοις, αξιοποιείται εσχάτως και για τη διασφάλιση της δικαστικής ανεξαρτησίας στα κράτη μέλη της Ένωσης.

ABSTRACT

European Union Law is a supranational regulatory system devoid of a direct mechanism of regulatory enforcement and compliance with the legal orders of the Union's Member-States. In this context, the dual status of the national judge and his obligation to act also as an EU judge, in close cooperation with the CJEU, constitutes a *conditio sine qua non* for the functionality of the EU legal order. The culmination of this dialogue and of the cooperation between national and EU courts is the preliminary reference ruling procedure, which, amongst other things, is used lately also in the effort to secure the judicial independence of EU Member-States.

Η πραγματοποίηση της σημερινής εκδήλωσης¹ συνιστά για μένα ιδιαίτερη χαρά. Ταυτόχρονα συνιστά τρόπον τινά μια πρωτοβουλία εκπλήρωσης ενός, θεωρώ, ακαδημαϊκού καθήκοντος για όλους όσοι διακονούμε στο Πανεπιστήμιο την επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου. Κατ' αυτήν την έννοια προσδοκούμε και θα επιδιώξουμε η σημερινή εκδήλωση να είναι απλώς η συμβολική εκκίνηση μιας εντατικής προσπάθειας συγκρότησης ενός πλαισίου συστηματικού διαλόγου μεταξύ του επιστημονικού μας κλάδου και του εθνικού δικαστή.

Το ευρωπαϊκό δίκαιο συνιστά ένα υπερεθνικό κανονιστικό σύστημα, στη δημιουργία, συγκρότηση και εξέλιξη του οποίου εκουσίως επέλεξαν να συμμετέχουν όλα τα κράτη μέλη της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένης και της χώρας μας. Αυτό το υπερεθνικό δικαιοϊκό σύστημα έχει, ακριβώς ως εκ της υπερεθνικής του φύσης, εγγενώς την ανάγκη της ενεργητικής συμμετοχής και συνδρομής του εθνικού δικαστή στην κανονιστική του πραγμάτωση. Η Ένωση, καθότι δεν έχει στην παρούσα φάση τουλάχιστον, τα βασικά χαρακτηριστικά ενός εν στενή έννοια κράτους², κυρίως δε στερείται μηχανισμών άμεσης κανονιστικής επιβολής, επαφίεται για την υλοποίηση των νομικών της επιταγών στην ενεργητική συνδρομή των κρατικών λειτουργιών όλων των κρατών μελών, κατεξοχήν δε των οργάνων της εθνικής δικαστικής λειτουργίας³. Το ενωσιακό δικαιοϊκό σύστημα τελεί συνεπώς σε μια σχέση εγγενούς κανονιστικής εξάρτησης από τον εθνικό δικαστή⁴.

Κατ' αυτή την έννοια καθίσταται πρόδηλο ότι το ενωσιακό κανονιστικό σύστημα υποχρεούται να «συνομιλεί», να «διαλέγεται» και να επιδιώκει την ουσιαστική συνεργασία με τον εθνικό δικαστή⁵. Αντιστοίχως, ο εθνικός δικαστής εκ των πραγμάτων αποκτά μια διττή λειτουργική υπόσταση,

¹ Το παρόν συνιστά αποτύπωση της εισήγησης του γράφοντος στην επιστημονική εκδήλωση με τίτλο: «Ευρωπαϊκό Δίκαιο και Ελληνική Δικαιοσύνη: Ένας αναγκαίος διάλογος», την οποία οργάνωσε στις 15.03.2023 το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών από κοινού με την Ένωση Επιστημόνων Ευρωπαϊκών Σπουδών (ΕΕΕΣ), την Ένωση Δικαστών και Εισαγγελέων (ΕΝΔΕ), την Ένωση Δικαστικών Λειτουργιών του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΕΔΛ-ΣτΕ), την Ένωση Δικαστικών Λειτουργιών του Ελεγκτικού Συνεδρίου, την Ένωση Διοικητικών Δικαστών και το Πολιτικό Εφετείο Αθηνών.

² Για τη θεματική πρβλ. T. Lock, *Why the European Union is not a state? Some critical remarks*, *European Constitutional Law Review* 2009, σελ. 407· G.F. Mancini, *Europe: the case for statehood*, *European Law Journal* 1998· J. Weiler, *Europe: The case against the case for statehood*, *European Law Journal* 1998· Ζ.Μ. Φερού, *Το ζήτημα του ευρωπαϊκού κράτους*, 2006.

³ Κ. Μπόσκοβιτς, *Η Ευρωπαϊκή Ένωση υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου: Ιδιουπία και βαθμός αυτονομίας του δικαίου της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, 2000· Κ. Ιωάννου, *Ο Έλληνας δικαστής ως εφαρμοστής του κοινοτικού δικαίου (1981-1985)*, ΕΕΕυρΔ 1985· Κ. Κακούρης, *Η σχέση της κοινοτικής νομικής τάξης με τις νομικές τάξεις των κρατών μελών*, ΕΕΕυρΔ 1986· Β. Κονδύλης, *Forms of cooperation and dialogue between national and European judges*, 2013· Χ. Ράμμος, *Η Ευρώπη ως κοινότητα δικαίου*, Ομιλία στις 27.11.2019 κατά την παρουσίαση του συλλογικού τόμου υπό την επιμέλεια Α. Μεταξά, *Η κρίση του Κράτους Δικαίου στην ΕΕ*, 2019· Ξ. Γιαταγάνας, *Το πλέγμα των προσφυγών στην ενωσιακή δικαιοσύνη: Συνέργεια ενωσιακών και εθνικών δικαστηρίων στο δρόμο για τη διαμόρφωση ενιαίου δικαστικού, δικονομικού και διοικητικού ευρωπαϊκού χώρου*, ΕφημΔΔ 2009.

⁴ Α. Μεταξάς, «Η Ενωσιακή Έννομη Τάξη ως Δυναμικό Σύστημα Δικαίου», σε: Α. Γκόφας/Γ. Ευαγγελλόπουλος/Μ. Κοππά (επιμ.), *Ένας Αιώνας Διεθνών Σχέσεων 1919-2019*, 2020.

⁵ Σύμφωνα με τη σχετική διατύπωση του προέδρου του γαλλικού Conseil d'État στην υπόθεση *Ministre de l'Interieur v Cohn-Bendit*: «στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν πρέπει να υπάρχει κυβέρνηση των δικαστών ή πόλεμος των δικαστών, αλλά αντιθέτως πρέπει να υπάρχει διάλογος των δικαστών», Η. Burkhard/M. Severine (eds.), *Le dialogue des juges mélanges en l' honneur du president Bruno Genevois*, 2009. Βλ. επίσης Ε. Πρεβεδούρου, *Η σχέση εθνικού Συντάγματος και ευρωπαϊκού δικαίου υπό το πρίσμα του διαλόγου των δικαστών – Πρακτική απάντηση σε ένα δογματικό ζήτημα*, ΕΔΚΑ 2010· J. Weiler, *A quiet revolution: The European Court of Justice and its interlocutors*, *Comparative*

δρώντας ταυτοχρόνως στο πλαίσιο της δικαιοδοτικής του λειτουργίας ως εθνικός αλλά και ως ενωσιακός δικαστής. Τούτο δεν συνιστά κενό σχήμα επιτηδευμένου λόγου ούτε μια αβρότητα στην οποία ο εθνικός δικαστής προαιρετικώς υπόκειται, αλλά μια υποχρεωτική συνδυαστική αυτοπρόσληψη, στην οποία ο εθνικός δικαστής οφείλει να υπάγεται αναγνωρίζοντάς την και κινούμενος εντός του πλαισίου της καταστατικής σύνταξης εκάστου κράτους μέλους στο ενωσιακό εγχείρημα.

Ο συστηματικός διάλογος και η ορθή εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου είναι σημαντική και για την ενωσιακή έννομη τάξη ως σύστημα δικαίου αλλά και για τον εθνικό δικαστή στην καθημερινή δικαιοδοτική του λειτουργία. Η ποσοτική και ποιοτική κανονιστική διείδουση του ενωσιακού δικαίου στην καθημερινή δικαιοδοτική ύλη είναι άκρως διευρυμένη και βαίνει μάλιστα συνεχώς αυξανόμενη. Σε πλείονες περιπτώσεις, που άγονται προς δικαιοδοτική αποτίμηση από τον εθνικό δικαστή, το κατ' ουσίαν εφαρμοστέο δίκαιο είναι το ενωσιακό δίκαιο. Είτε άμεσα, με την έννοια ότι ο απευθείας εφαρμοζόμενος κανόνας δικαίου είναι κανόνας δικαίου της ενωσιακής έννομης τάξης, είτε εμμέσως, όταν εφαρμόζεται μεν τυπικά κανόνας δικαίου περιβεβλημένος όμως τον εξωτερικό μανδύα ενός εθνικού νομοθετήματος ή μιας εθνικής κανονιστικής πράξης. Στην τελευταία περίπτωση, κατ' ουσίαν ο εφαρμοστέος κανόνας δικαίου συνιστά, ανάγεται ή απλώς επαναλαμβάνει (λ.χ. διατάξεις τυπικού νόμου που επαναλαμβάνουν το περιεχόμενο ρυθμίσεων ενός ενωσιακού Κανονισμού) κανονιστικές προβλέψεις του ενωσιακού δικαίου (λ.χ. στις περιπτώσεις ενσωμάτωσης μιας ενωσιακής οδηγίας δια ενός εθνικού τυπικού νόμου ή κανονιστικής πράξης).

Από την άλλη πλευρά, το ενωσιακό δίκαιο ως δικαιοϊκό πλέγμα και η κανονιστική του εμβέλεια εντός των κρατών μελών επαφίεται σε σημαντικότατο βαθμό στον εθνικό δικαστή και τα δικαιοδοτικά του αντανακλαστικά. Θα διερωτάτο κανείς –ίσως κάπως προκλητικά: Και γιατί τελικά μας είναι τόσο σημαντικό αυτό το γεγονός, δηλαδή η εκδίπλωση της κανονιστικής εμβέλειας του ενωσιακού δικαίου εντός της εθνικής έννομης τάξης. Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δομείται σε δύο κατά βάση άξονες: Ο ένας είναι συστημικός, ο δεύτερος τελεί σε άμεση συσχέτιση με το ίδιο το κράτος δικαίου.

Συγκεκριμένα, η συστημική διάσταση ανάγεται στην αναγκαιότητα και την υποχρεωτικότητα της παροχής της αναγκαίας συνδρομής για την ίδια την ύπαρξη της ενωσιακής έννομης τάξης και συνεπώς της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο μέτρο που αυτό συνιστά θεμελιακή εκούσια καταστατική επιλογή κάθε κράτους μέλους. Η δεύτερη, εξίσου αν όχι περισσότερο κομβική λειτουργικότητα, ανάγεται στο ίδιο το διττό έννομο status του ενωσιακού πολίτη. Του πολίτη δηλαδή, του οποίου τα δικαιώματα και οι έννομες υποχρεώσεις δεν συγκροτούνται μόνο στη βάση διατάξεων του εθνικού αλλά και του υπερεθνικού ενωσιακού δικαίου. Αυτός ο δεύτερος πυλώνας του έννομου status του ενωσιακού πολίτη στηρίζεται και εξαρτάται άμεσα από την εγρήγορση και δικαιοδοτική βούληση του εθνικού δικαστή για την πρόσδοση κανονιστικής εμβέλειας σε πληθώρα διατάξεων του ενωσιακού δικαίου. Αν την πρόσδοση αυτής της κανονιστικής εμβέλειας ο εθνικός δικαστής την αρνηθεί, την παραμελήσει ή απλώς την προσπεράσει, πόσω μάλλον αν θετικά την

Political Studies 1994· B. Larsen, *The constitutional dialogue in Europe: a political dialogue*, European Journal of Current Legal Issues 2015· M. Claes/M. de Visser/P. Popelier/C. de Heyning, *Constitutional conversations in Europe: actors, topics and procedures*, 2012.

παραβιάσει, τότε συστέλλεται ή και κατά περίπτωση αναιρείται συλλήβδην αυτή η δεύτερη κομβική τροφοδοτούσα πηγή του μικτού status του ενωσιακού πολίτη⁶.

Η εφαρμογή, όμως, των ενωσιακών κανόνων δικαίου, για να έχει το βασικό και απαραίτητο για κάθε έννομη τάξη χαρακτηριστικό της αποτελεσματικής, ενιαίας και συνεκτικής εφαρμογής, επαφίεται με τη σειρά της στον κομβικής σημασίας για την ίδια την ύπαρξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και όχι μόνο της έννομής της τάξης μηχανισμό της προδικαστικής παραπομπής⁷. Κάθε φορά που στο πλαίσιο συγκεκριμένης υποθέσεως αναφύεται εν δυνάμει εριζόμενο ζήτημα ερμηνείας ενωσιακού κανόνα δικαίου, κρίσιμου για τη δικαιοδοτική αποτίμηση εκάστης υπόθεσης ή ζήτημα αποτίμησης του κύρους μιας πράξεως ενός ενωσιακού οργάνου, τότε ο εθνικός δικαστής, ενώπιον του οποίου έχει αχθεί η συγκεκριμένη υπόθεση, κατά περίπτωση δύναται ή και οφείλει –αν η απόφαση που θα εκδώσει δεν υπόκειται στη δυνατότητα άσκησης ένδικων μέσων κατά το εθνικό δικονομικό σύστημα– να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα.

Η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος είναι υποχρεωτική όταν πληρούνται οι σχετικές προϋποθέσεις που έχει θέσει το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁸, οι οποίες συμπυκνώνονται κατά κύριο λόγο στην αρχή του λεγόμενου *acte clair*⁹. Τι μας λέει με απλά λόγια αυτή η αρχή; Για να χωρεί παραδεκτή υποβολή προδικαστικού ερωτήματος, ο εφαρμοστέος κανόνας του ενωσιακού δικαίου πρέπει να είναι κατά αντικειμενική κρίση αμφίσημος όσον αφορά την οφειλόμενη να υιοθετηθεί ερμηνευτική του προσέγγιση. Και δεύτερον –κριτήριο σωρευτικά εφαρμοζόμενο με το πρώτο–, προδικαστικό ερώτημα υποβάλλεται κατά κανόνα όταν δεν υφίσταται επί του συγκεκριμένου θέματος παγιωμένη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επί της τελευταίας αυτής επισήμανσης είναι εν τούτοις απαραίτητη η αποσαφήνιση ότι εν αμφιβολία ο εθνικός δικαστής πρέπει πάντα να επιλέγει την οδό της προδικαστικής παραπομπής, καθότι και επί παγιωμένης νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το Δικαστήριο έχει ενίοτε αξιοποιήσει τη δυνατότητα της προδικαστικής παραπομπής για να εξελίξει ή και να μεταβάλλει κατά περίπτωση τη σχετική του νομολογία.

Ποια είναι όμως η υποκείμενη *ratio* και γιατί άραγε έχει θεσπιστεί αυτός ο μηχανισμός της

⁶ Για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών ΕΕ μέσω του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής βλ. αναλυτικά Γ. Σαφούρης, *Η προδικαστική παραπομπή στο ΔΕΕ ως μέσο προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 2021.

⁷ Πρβλ. Ν. Περράκη/Α. Κουτσοφλανιώτη, *Οι προδικαστικές παραπομπές των ελληνικών δικαστηρίων στο ΔΕΚ*, 2004· Ε. Σαχπεκίδου, *Προδικαστική παραπομπή: Η διαδικασία ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου μέχρι το σημείο της υποβολής του προδικαστικού ερωτήματος*, ΕΕΕυρΔ 1995· D. Anderson/M. Demetriou, *References to the European Court*, 2002· M. Broberg, *Preliminary references to the European Court of Justice*, 2014· K. Lenearts, “Form and substance of the preliminary rulings procedure”, στο: D. Curtin/T. Heukels (eds.), *Essays in honor of H. G. Schermers*, Vol. II, 1994, σελ. 355.

⁸ Απόφαση του Δικαστηρίου της 6ης Οκτωβρίου 1982, C-283/81, *CILFIT κατά Ministero della Sanità*, EU:C:1982:335, σκ. 6 επ.

⁹ Β. Σκουρής, *Ερμηνεία του κοινοτικού δικαίου από τον εθνικό δικαστή: Η θεωρία της σαφούς πράξεως*, ΕΕΕυρΔ 1996· M. Broberg/N. Fenger, *Finding light in the darkness: on the actual application of the acte claire doctrine*, Yearbook of European Law 2011· M. Broberg, *Acte claire revisited: Adapting the act clair criteria to the demands of the times*, Common Market Law Review 2008· A. Kornezov, *The new format of the acte clair doctrine and its consequences*, Common Market Law Review 2016· M. Lagrange, *The theory of the acte clair: a bone of contention or a source of unity?*, Common Market Law Review 1971.

προδικαστικής παραπομπής στο άρθρο 267 ΣΛΕΕ; Ο εν λόγω θεσμός της προδικαστικής παραπομπής έχει προβλεφθεί συν τοις άλλοις, ούτως ώστε να αποφευχθεί το ενδεχόμενο, διαφορές στη νομική κουλτούρα, στις νομικές παραδόσεις αλλά και τα δικονομικά συστήματα των κρατών μελών να αναιρέσουν την ενιαία και αποτελεσματική εφαρμογή του ενωσιακού κανόνα δικαίου σε όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής συνεπώς διασφαλίζει την υπέρβαση της τυχαιότητας στην απονομή της δικαιοσύνης σε όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και την ισότητα μεταξύ των ενωσιακών πολιτών ανεξαρτήτως του κράτους μέλους εντός του οποίου διαβιούν ή από το οποίο κατάγονται. Τούτο διότι κατατείνει στο να αποσοβηθεί η πιθανότητα, ο ενωσιακός πολίτης να τυγχάνει ή όχι ενός ενωσιακού δικαιώματος με αποκλίνον κανονιστικό βάθος και αποκλίνουσα έκταση ανάλογα με το κράτος μέλος εντός του οποίου το επικαλείται.

Το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο πλαίσιο του άρθρου 267 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης διασφαλίζει συνεπώς το ενιαίο της ερμηνείας και το αποτελεσματικό της εφαρμογής του ενωσιακού κανόνα δικαίου, διαφυλάσσοντας παράλληλα τη δυνατότητα του Δικαστηρίου να ενοποιεί και εξελίσσει συνεκτικά συνολικά την ενωσιακή έννομη τάξη¹⁰. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο όταν ο εθνικός δικαστής αντιληφθεί ότι υπόκειται κατά τούτο σε μια διττή υποχρέωση: Πρώτον, υποχρέωση συμμόρφωσης με το καθήκον υποβολής προδικαστικού ερωτήματος και, δεύτερον, υποχρέωση επακριβούς εφαρμογής, όσον αφορά στα ζητήματα της ερμηνείας του επίδικου εφαρμοστέου ενωσιακού κανόνα δικαίου, της ερμηνευτικής προσέγγισης που υιοθέτησε το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε επίσης ένα σημαντικό ιστορικό στοιχείο, το οποίο καταδεικνύει την προβεβλημένη σημασία του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής για τη δόμηση, εμπέδωση και εξέλιξη της ενωσιακής έννομης τάξης: Ουσιαστικά όλοι οι δομικοί δογματικοί άξονες του ενωσιακού δικαίου έχουν συγκροτηθεί από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο αποφάσεων που το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου εξέδωσε κατόπιν προδικαστικών ερωτημάτων που του ετέθησαν από εθνικά δικαστήρια. Χαρακτηριστικά εδώ είναι τα παραδείγματα της αρχής της υπεροχής, της αρχής του αμέσου αποτελέσματος, αλλά και η κομβική αρχή της ευθύνης των κρατών μελών επί παραβιάσεων του ενωσιακού δικαίου από κρατικά όργανα¹¹.

Μέχρι στιγμής από όλες τις επίσημες ιστορικές στατιστικές, αλλά και από τις πλέον πρόσφατες, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η χώρα μας βρίσκεται στις τελευταίες θέσεις πανευρωπαϊκά σε σχέση με τον αριθμό των υποβαλλόμενων προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ¹². Τα ελληνικά

¹⁰ K. Lenearts, "Form and substance of the preliminary rulings procedure", ό.π.: K. Lenearts/G. Fons, *The rule of law and the coherence of the judicial system of the European Union*, *Common Market Law Review* 2007.

¹¹ Α. Μεταξάς, *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Έννομης Τάξης - Αλληλένθηση, Κρίση, Εξαίρεση*, 2020· Α. Μεταξάς, *Η ενωσιακή έννομη τάξη ως ποιοτικά ιδιαίτερο Σύστημα Δικαίου*, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο* 3/2020. Βλ. και P. Craig/G. de Búrca, *EU law: text, cases, and materials*, 7th ed., 2020.

¹² Βλ. ενδεικτικά για το έτος αναφοράς 2022 στο [link](#), σελ. 4. Πρβλ. Ν. Περράκη/Α. Κουτσοφλανιώτη, *Οι προδικαστικές παραπομπές των ελληνικών δικαστηρίων*, ό.π.: Α. Σαμώνη-Ράντου, *Ελλάδα και ΔΕΚ: Η πρώτη εικοσαετία*, 2002· *Idem*, *Η εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου στην Ελλάδα: Αποτίμηση*, ΝοΒ 55 (1), σελ. 238- 248· Α. Σαμώνη-Ράντου/Γ. Μαύρος, *Ελλάδα και ΔΕΚ: Μία εξελικτική διαδικασία - Συλλογή νομολογίας II 2001- 2007, 2008*· Α. Σαμώνη-Ράντου, «Η Ελλάδα ενώπιον του ΔΕΕ», στο Λ. Παπαδοπούλου/Ε. Πρεβεδούρου/Κ. Γώγος (επιμ.), *Το ΔΕΕ -Τμητικός Τόμος*

δικαστήρια υποβάλλουν πολύ λιγότερα προδικαστικά ερωτήματα από τα δικαστήρια άλλων κρατών μελών, ακόμα και αν ληφθεί υπόψη ο πληθυσμός της κάθε χώρας. Η επεξήγηση αυτού του πολυπαραγοντικού φαινομένου είναι συνδυαστική και οφείλει να αποτιμηθεί σοβαρά από τους Δικαστές μας, από την επιστημονική κοινότητα του ευρωπαϊκού δικαίου, αλλά και από το δικηγορικό σώμα, καθότι και οι τρεις προαναφερθέντες θεσμικοί χώροι σχετίζονται με τις παραμέτρους διαμόρφωσης του προβλήματος.

Ποιες είναι, όμως, οι αρνητικές νομικές συνέπειες της μη υποβολής, κατά παράβαση του ενωσιακού δικαίου και της νομολογίας του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενός προδικαστικού ερωτήματος από τον εθνικό δικαστή; Οι νομικές συνέπειες είναι αρκετές και σημαντικές. Θα αναφερθώ επιγραμματικά και ενδεικτικά μόνο σε τρεις.

Κατ' αρχάς, σύμφωνα με πάγια νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος δύναται να οδηγήσει στη στοιχειοθέτηση αστικής ευθύνης του Δημοσίου, δηλαδή αστικής ευθύνης του αντίστοιχου κράτους μέλους έναντι του ζημιωθέντος διαδίκου λόγω παράβασης του ενωσιακού δικαίου, σύμφωνα με τη θεμελιακή απόφαση *Köbler* του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹³, η οποία ενισχύθηκε και εξειδικεύθηκε και σε μεταγενέστερη νομολογία του Δικαστηρίου¹⁴. Επίσης, η μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος δύναται να οδηγήσει σε παραπομπή του αντίστοιχου κράτους μέλους ενώπιον του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης λόγω παραβίασης του ενωσιακού δικαίου. Σημαντική, τέλος, νομική συνέπεια, η οποία μπορεί να είναι απόρροια της παράνομης παράλειψης υποβολής προδικαστικού ερωτήματος, είναι αυτή της καταδίκης της χώρας από το ΕΔΔΑ. Δυστυχώς, αυτή η τελευταία διάσταση κατέστη άκρως επίκαιρη εκ νέου με την απόφαση του Δικαστηρίου του Στρασβούργου στην υπόθεση *Γεωργίου*¹⁵. Στην εν λόγω υπόθεση το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι η Ελλάδα, με την απόφαση του Αρείου Πάγου να απορρίψει την αίτηση του κυρίου Γεωργίου για αναίρεση της καταδικαστικής απόφασης του Εφετείου και κυρίως με την μη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος στο Δικαστήριο της Ένωσης ως προς το νόημα της κρίσιμης διάταξης του κανονισμού που διέπει την Eurostat και τις εθνικές στατιστικές αρχές, παραβίασε το άρθρο 6 παράγραφος 1 της ΕΣΔΑ, δηλαδή το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη. Το ΕΔΔΑ εν προκειμένω επανέλαβε την πάγια νομολογία του, σύμφωνα με την οποία η παράλειψη υποβολής προδικαστικού ερωτήματος κατά παράβαση του 267 ΣΛΕΕ και, ιδίως, η ανατιολόγητη απόρριψη σχετικού αιτήματος διαδίκου συνιστά παραβίαση του άρθρου 6 παράγραφος 1 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο του Στρασβούργου περιέλαβε, μάλιστα, στην απόφασή του ειδικό κεφάλαιο για τον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα οφείλει, κατά το άρθρο 46 της ΕΣΔΑ, να συμμορφωθεί προς την απόφαση του ΕΔΔΑ: Δια της επανάληψης της διαδικασίας ενώπιον του

Βασιλείου Σκουρή, 2016, σελ. 295-305.

¹³ Απόφαση του Δικαστηρίου της 30ής Σεπτεμβρίου 2003, C-224/01, *Köbler*, EU:C:2003:513· K.M. Scherr, *The principle of state liability for judicial breaches: The case Gerhard Kobler v Austria under European Community Law and from a comparative law perspective*, EUI PHD dissertation, 2008· Z. Varga, *The effectiveness of the Kobler liability in national courts*, 2022.

¹⁴ Βλ. και Α. Μεταξά/Θ. Γαλάνη, «Αστική ευθύνη του Δημοσίου για παραβιάσεις του ενωσιακού Δικαίου», στο: Χ. Χρυσανθάκης (επιμ.), *Διοικητικό Πρωτοδικείο, Εφαρμογές Διοικητικού Ουσιαστικού και Δικονομικού Δικαίου*, 2η έκδ., 2018, σελ. 197-214. Βλ. και αποφάσεις *Traghetti del Mediterraneo*, *Ferreira da Silva e Brito*, *Tomasova*.

¹⁵ Απόφαση ΕΔΔΑ της 14^{ης} Μαρτίου 2023, *Γεωργίου κατά Ελλάδος*, CE:ECHR:2023:0314JUD005737818.

Αρείου Πάγου, ο οποίος οφείλει να απευθύνει το κρίσιμο προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ.

Δεν στοχεύουμε, όμως, εδώ στην ανάδειξη της ανάγκης συμμόρφωσης με το ενωσιακό δίκαιο επ' απειλή ποινών και αρνητικών έννομων συνεπειών. Προσδοκούμε, αντιθέτως, τη σταδιακή εμπέδωση μιας άλλης κουλτούρας προσέγγισης του συγκεκριμένου θέματος, μιας άλλης ψυχικής και νοητικής στάσης του εθνικού δικαστή, η οποία στη συνέχεια σταδιακά θα αποτυπωθεί και στην καθημερινή δικαιοδοτική πρακτική. Ως προσπάθησα να αναδείξω, το ενωσιακό δίκαιο επαφίεται για την ουσιαστική και αποτελεσματική εφαρμογή του στον εθνικό δικαστή και την εγρήγορσή του, επιδιώκει δε την εποικοδομητική συνεργασία και την ένθεσή του σε μια διαφορετική, ως προανέφερα, συνολική προσέγγιση της Ευρώπης και του δικαίου της από τα εθνικά δικαστήρια. Η εμπέδωση μιας τέτοιας κουλτούρας μπορεί να καταστεί και εν τοις πράγμασι αναγκαία, καθότι, όπως λέει και ο θυμόσοφος λαός, οι καιροί έχουν γυρίσματα, και ο εθνικός δικαστής μπορεί να περιέλθει στην ανάγκη να επικαλεσθεί το δικαιοκρατικό κεκτημένο του ενωσιακού δικαίου ακόμη και για λόγους αυτοπροστασίας του θεσμικού του ρόλου και της ανεξαρτησίας του από εσωτερικές επιβουλές. Χαρακτηριστικό είναι εδώ το παράδειγμα της εντατικότητας αξιοποίησης του μηχανισμού της προδικαστικής παραπομπής το τελευταίο διάστημα από Πολωνούς και Ούγγρους δικαστές ως ανάχωμα στις δικαιοκρατικές αυθαιρεσίες των αντίστοιχων καθεστώτων στην Πολωνία και την Ουγγαρία, τα οποία επιβουλεύονται καθημερινά την ανεξαρτησία του. Πράγματι, μέχρι την 1η Μαρτίου 2023, έχουν υποβληθεί περισσότερα από 50 προδικαστικά αιτήματα σχετικά με την ενδεχόμενη ασυμβατότητα εθνικών μέτρων με την αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας¹⁶. Εξίσου πρόσφατο χαρακτηριστικό παράδειγμα αναδεικνύουν αυτή την αναγκαιότητα αποτελεί και η υποβολή αιτήσεως προδικαστικού ερωτήματος από δευτεροβάθμιο δικαστήριο της Ρουμανίας (Curtea de Apel Pitești), δια του οποίου ζητείται διευκρίνιση επί των περιορισμών που επιβάλλονται σε επαγγελματικές ενώσεις δικαστών για την άσκηση ορισμένων δικαστικών προσφυγών οι οποίες στοχεύουν στην προώθηση και προστασία της δικαστικής ανεξαρτησίας και του κράτους δικαίου¹⁷.

Ας μου επιτραπεί, τέλος, μια καταληκτική επισήμανση. Η προσέγγιση μιας εξοικείωσης με το ενωσιακό δίκαιο, για να είναι αποτελεσματική, οφείλει, ως έχω αναφέρει και αλλού¹⁸, να είναι σύστοιχη με ένα αίσθημα κοινότητας και ταυτοτικής σύζευξης¹⁹. Ας αναγνώσουμε, και με αυτό θέλω να κλείσω, την κομβική διάταξη του άρθρου 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, στην οποία παρατίθεται ο Καταστατικός Αξιακός Χάρτης της Ένωσης και συνολικά του ευρωπαϊ-

¹⁶ Βλ. *Η Δικαιοδοσία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα Εθνικά Δικαστικά Μέτρα*, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Απρίλιος 2023.

¹⁷ Βλ. Υπόθεση C-53/23, *Asociația «Forumul Judecătorilor din România»*, 2023/C 189/13.

¹⁸ Α. Μεταξάς, *Η Ποιοτική Ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Ένωσης Τάξης*, ό.π.

¹⁹ Μ. Bonelli, *From a Community of law to a Union of values: Hungary, Poland and European Constitutionalism*, *European Constitutional Law Review* 2017· Ο. Oshri/T. Sheaffer/S. Shenhav, *A Community of values: democratic identity formation in the EU*, *European Union Politics* 2016· Ο. Pollicino/M. Fichera, *The dialectics between constitutional identity and common constitutional traditions. Which language for cooperative constitutionalism in Europe?*, *German Law Journal* 2019· Γ. Γεράσιμος, *Η σχέση της εθνικής και της ευρωπαϊκής συνταγματικής ταυτότητας στην ευρωπαϊκή ένωση τάξη*, 2022, σελ. 298 επ.

κού συνταγματικού φιλελεύθερου προτύπου²⁰:

«Η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών».

Η ίδια η ανάγνωση αυτής της καταστατικής τοποθέτησης πείθει, πιστεύω, για το γεγονός ότι η σύνταξή μας με την ανάγκη πλήρους και αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου στην εθνική μας έννομη τάξη συνιστά, πρώτα από όλα, μια αξιακή τοποθέτηση και εμπεριέχει μια αντίστοιχη σημειολογία. Συνιστά συνεπώς, ας μου επιτραπεί να πω, κάτι πολύ περισσότερο από ένα απλό ζήτημα νομικής υποχρέωσης: Είναι θέμα σύμπλευσης με ένα κοινό αξιακό ταυτοτικό στίγμα, σπουδαίο την κανονιστική μετουσίωση όλων, θεωρώ, οφείλουμε να συνδράμουμε. □

²⁰ A.T. Williams, *Taking values seriously: towards a philosophy of European law*, Oxford Journal of Legal Studies 2009· S. Weatherill, *Law and values in the EU*, 2016· T.V. Olsen, *Why and how should the EU defend its values?*, Res Publica 2023.

ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ: ΜΙΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ

Αγγελική Μανδάλη

Δικηγόρος Αθηνών, MSc –
LLM

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παγκόσμια οικονομική κρίση, η έξαρση της πανδημίας, η εντατικοποίηση της ψηφιοποίησης και η ανάδυση της εποχής της διακινδύνευσης, ασκούν ισχυρές πιέσεις στα σύγχρονα δημοκρατικά Συντάγματα, τα οποία ήδη δοκιμάζονται από τη συνταγματική απορρύθμιση που χαρακτηρίζει την παγκοσμιοποιημένη, πλουραλιστική κοινωνία. Η αναγνώριση συνταγματοποιοτικών χαρακτηριστικών σε κοινωνικά συστήματα πέραν του έθνους κράτους ξενίζει πολλούς θεωρητικούς του δικαίου, ειδικά στην ελληνική πραγματικότητα. Παρόλα αυτά, μέσα από τη διερεύνηση της θεωρίας του Κοινωνιακού Συνταγματισμού, μπορούμε να προσεγγίσουμε τον συνταγματισμό από μία παραγωγική και δημιουργική σκοπιά, της οποίας βασικά χαρακτηριστικά είναι η κοινωνιολογική αντίληψη και ο πλουραλισμός. Καθώς αρχικά διατυπώνονται οι διαφορές με την κλασική συνταγματική θεωρία και στη συνέχεια παρουσιάζονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά της, αλλά και η κριτική εναντίον της, στόχος αυτής της προσέγγισης δεν είναι να αποδομήσει την έννοια του Συντάγματος ως θεμελιώδους νόμου, αλλά αντιθέτως να ενισχύσει την ανθεκτικότητά του, με την αναγνώριση της στενής σχέσης του με την κοινωνία και χάριν της προστασίας των θεμελιωδών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹.

¹ Η παρούσα μελέτη αποτελεί επικαιροποιημένο τμήμα της διπλωματικής εργασίας της γράφουσας, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος σπουδών «Κοινωνιολογία του Δικαίου, Επιστήμη και Τεχνολογία» της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με επιβλέπουσα την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ελένη Ρεθυμιωτάκη.

ABSTRACT

The global fiscal crisis, the outbreak of the pandemic, the intensification of digitalization and the emergence of the risk society exert strong pressure on modern democratic Constitutions, which are already challenged by the constitutional deregulation that characterizes the globalized, pluralistic society. Though the recognition of constitutional characteristics in social systems beyond the nation-state displeases many legal theorists, especially in Greece, through the investigation of the theory of Societal Constitutionalism we can approach constitutionalism from a productive and creative point of view, whose main characteristics are a sociological understanding and pluralism. Thus, as its differences with the classical constitutional theory are initially developed and then its individual characteristics as well as the criticism against it are presented, the purpose of this approach is not to deconstruct the concept of the Constitution as the fundamental law, but rather to strengthen its durability, by recognizing its close relationship with society and for the sake of fundamental and human rights protection.

I. Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ

Ο Weber προσδιόρισε το σύγχρονο κράτος ως μία ανθρώπινη κοινότητα που (επιτυχώς) διεκδικεί το μονοπώλιο της νόμιμης χρήσης βίας ή αλλιώς το «μονοπώλιο του καταναγκασμού»² εντός μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής³. Η εξουσία του κράτους χαρακτηρίζεται ως πολιτική και όχι οικονομική⁴, οπότε το ίδιο το κράτος υφίσταται από τη στιγμή που φορέας της πολιτικής εξουσίας δεν είναι άνθρωπος, αλλά μία αφηρημένη έννοια. Η μετάβαση της εξουσίας από συγκεκριμένους ανθρώπους στο κράτος είναι ακριβώς η θεσμοποίηση της εξουσίας, η οποία πραγματώνεται καθώς το κράτος σταδιακά οικειοποιείται την πολιτική εξουσία και παράγει κανόνες δικαίου, την εφαρμογή των οποίων διασφαλίζει μέσω του μονοπωλίου του καταναγκασμού⁵. Η θεσμοθετημένη κρατική εξουσία πάντως δεν καταργεί άλλα κέντρα κοινωνικής εξουσίας με τα οποία διατηρεί έντονη και πολυεπίπεδη αλληλεπίδραση.

Η διαδικασία υπαγωγής των εκάστοτε πραγματικών περιστατικών στο ρυθμιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών κανόνων, προκειμένου να είναι αποτελεσματική και όσο το δυνατότερο επιτυχής, πολλές φορές αντιστρέφεται, οπότε ο συνταγματικός κανόνας προσαρμόζεται στα πραγματικά περιστατικά, μέσω μιας σιωπηρής μεταβολής του νοήματος και όχι του γράμματος των συνταγματικών διατάξεων. Αυτή η αλλοίωση ή καταστρατήγηση του Συντάγματος δεν έχει εγγενές αρνητικό περιεχόμενο, αλλά πρόκειται για ένα σύνηθες έως και αναγκαίο φαινόμενο της εφαρμογής του. Μέσω της σιωπηρής μεταβολής του συνταγματικού νοήματος, η οποία προϋποθέτει ανάλογη

² Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2016, σελ. 19.

³ M. Weber, *From Max Weber: Essays in sociology* (H.H. Gerth/C. Wright Mills, trans. and eds.), 1958, σελ. 78.

⁴ Βλ. Α. Παντελή, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 20.

⁵ *Ibidem*, σελ. 19.

ερμηνεία και επανάληψη και δεν πραγματοποιείται άπαξ⁶, τα εθνικά Συντάγματα παραμένουν ανθεκτικά και κανονιστικά ισχυρά. Το φαινόμενο αυτό της προσαρμοστικότητας των συνταγματικών διατάξεων αναδεικνύει την άρρηκτη σχέση Συντάγματος και κοινωνίας.

Στο πλαίσιο της συνταγματικής απορρύθμισης που χαρακτηρίζει τον σύγχρονο συνταγματικό πλουραλισμό σε περιφερειακό και σε παγκόσμιο επίπεδο⁷, αξίζει να αναρωτηθούμε μέσα από ποιες διαδικασίες το έθνος κράτος κατέστη ο μοναδικός νομιμοποιημένος φορέας συνταγματισμού. Μήπως άραγε δίδεται υπερβολική έμφαση στο κράτος ως συνεκτικό παρά ως εξουσιαστικό θεσμό⁸;

Μετά δε την παγκόσμια οικονομική κρίση και την έξαρση της πανδημίας που σχεδόν αμέσως ακολούθησε, φαίνεται να αναδύεται ένα νέο αφήγημα για τον σύγχρονο ρόλο του συνταγματικού κράτους, που συνδέεται μάλιστα στενά με την ευρεία χρήση και εξέλιξη της τεχνολογίας και της ψηφιακής δικτύωσης. Όπως έχει ήδη επισημάνει ο Beck⁹, ο πολλαπλασιασμός των «ασύμμετρων» απειλών της «εποχής της διακινδύνευσης» (οικονομικές και υγειονομικές κρίσεις, τρομοκρατία, πυρηνικά ατυχήματα, φυσικές καταστροφές, οικολογική και περιβαλλοντική κρίση) μετατοπίζει δομικά τα όρια του κράτους από τα παραδοσιακά καθήκοντα της πρόνοιας ή της αναδιανομής σε εκείνα της πρόληψης, της διαχείρισης και της αποτροπής των νέων κινδύνων¹⁰. Κατά συνέπεια, κερδίζει συνεχώς έδαφος η άποψη για τη συνταγματική αναγνώριση ενός εγγενώς περιοριστικού «κράτους πρόληψης», το οποίο θα προσαρμόζεται ελεύθερα στις έκτακτες ανάγκες και συνθήκες, χωρίς την προϋπόθεση κάποιας τυπικής συνταγματικής μεταβολής, ενώ τα δικαιώματα θα υφίστανται περιορισμούς μη ελεγχόμενους από την αρχή της αναλογικότητας, παρά μόνο με βάση την «αρχή της προφύλαξης» και στόχο την «αποφυγή του χειρότερου»¹¹. Όλα αυτά, εντός του παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος, όπου οικονομικά ισχυροί ιδιωτικοί φορείς διαπραγματεύονται σήμερα ισότιμα, αν όχι από θέση ισχύος, με τα εθνικά κράτη.

Πέραν των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με τα εγχειρήματα περί Ευρωπαϊκού Συντάγματος να αναβάλλονται επ' αόριστον και εν μέσω ζωντανής διχογνωμίας, έχουν ήδη γίνει προσπάθειες να καθιερωθεί ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών ως συνταγματικός νόμος της «διεθνούς κοινότητας», που τίθεται σε ισχύ από ένα οικουμενικό καθεστώς και νομιμοποιεί την άσκηση παγκόσμιας πολιτικής εξουσίας. Παράλληλα, η θεωρία του «παγκόσμιου συνταγματισμού» (global constitutionalism) αναγνωρίζει πτυχές του διεθνούς δικαίου ως «συνταγματικές» ή και «συνταγματοποιητικές»¹². Η λειτουργία του συνταγματικού δικαίου, όταν παραμένει δημοκρατική, συμ-

⁶ Ibidem, σελ. 175.

⁷ C. Yannakopoulos, *La déréglementation constitutionnelle en Europe*, 2019, σελ. 179.

⁸ F. Cullity, *The Legitimation of the State: Constitutionalism and Recognition*, 2014, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

⁹ U. Beck/M. Ritter, *Risk society: towards a new modernity*, 7th ed., 1992.

¹⁰ Συνέντευξη Απ. Παπατόλια στο ΕΝΑ, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου *Η επόμενη μέρα του εθνικού και ευρωπαϊκού συνταγματισμού: Ερμηνευτικοί (ανα)στοχασμοί μετά την πανδημία*, 2020, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

¹¹ Βλ. προηγούμενως, υποσημ. 11.

¹² A. Peters, *Constitutionalisation*, 2017· J. d'Aspremont/S. Singh (eds), *Concepts for International Law - Contributions to Disciplinary Thought* (Edward Elgar 2017), MPIL Research Paper 8/2017, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

βάλλει στην καθιέρωση, οργάνωση, ενσωμάτωση και ρύθμιση των δράσεων διακυβέρνησης που προκύπτουν από την παραγωγή των νόμων, την εφαρμογή και την επιβολή τους, αξιοποιώντας τις αρχές της αναλογικότητας, του κράτους δικαίου, της διαφάνειας, του δημοκρατικού ελέγχου και της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων. Οι διαδικασίες αυτές είναι εφικτό να μεταφερθούν και στο διεθνές ή διακρατικό πεδίο, όπου ενώ το διεθνές δίκαιο συνταγματοποιείται, τα εθνικά Συντάγματα διεθνοποιούνται.

Στο σημείο αυτό αναδύεται η πρόταση φορείς που παραδοσιακά δεν εκλαμβάνονται ως υποκείμενα του διεθνούς δικαίου να αναγνωριστούν ως συνταγματικά υποκείμενα¹³. Τέτοιες οντότητες είναι αφενός διεθνείς οργανισμοί, πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνή συνδικάτα, ομάδες συμφερόντων και μη κυβερνητικοί οργανισμοί, που ήδη συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων σε παγκόσμιο επίπεδο, και αφετέρου τα ίδια τα μεμονωμένα άτομα, τα οποία, διστακτικά και συνήθως από το περιθώριο, γίνονται αποδεκτά ως υποκείμενα του διεθνούς δικαίου, ως φορείς θεμελιωδών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιπρόσθετα, τέτοιου είδους πλουραλιστικές αντιλήψεις αναγνωρίζουν ότι οι διαδικασίες ψηφιοποίησης και παγκόσμιας δικτύωσης διεκπεραιώνονται σχεδόν αποκλειστικά από μη κρατικούς φορείς, την ύπαρξη των οποίων θα έπρεπε να λάβει υπόψη και ένα παγκόσμιο Σύνταγμα. Ωστόσο, ένα περαιτέρω βήμα πραγματοποιείται μέσω της εφαρμογής της οριζόντιας ισχύος των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία πλέον δεν θα ισχύουν μόνον ενάντια σε πολιτικούς φορείς, αλλά και ενάντια σε κοινωνικούς θεσμούς, ιδίως αμυντικά έναντι κέντρων οικονομικής εξουσίας, που συχνά, αν όχι πάντα, απορρίπτουν τον κρατικό παρεμβατισμό. Ταυτόχρονα, αντίστοιχες προστατευτικές υποχρεώσεις θα πρέπει να επιβάλλονται και στα εθνικά κράτη, προκειμένου να καταπολεμούνται οι απειλές κατά των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών, σε τομείς απομακρυσμένους από την κρατική εποπτεία ή και κατά περιόδους όπου παρατηρείται ένα ιδιαίτερος διογκωμένο κράτος πρόληψης. Με την πρόταση αυτή επισημαίνεται η ανάγκη επέκτασης του συνταγματισμού πέρα από τις καθαρά διακυβερνητικές σχέσεις και προς όφελος των ίδιων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

II. Η ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ – ΜΕΤΑΞΥ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΝΟΜΙΑΣ

Σύμφωνα με το άρθρο 87 παρ. 2 του Συντάγματος, «οι δικαστές σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος». Οι δικαστές οφείλουν να κρίνουν με βάση το Σύνταγμα, τους νόμους, τα στοιχεία της εκάστοτε υπόθεσης και τη συνείδησή τους. Στην περίπτωση που διαπιστωθεί αντισυνταγματικότητα κανόνα δικαίου, ο δικαστής δεσμεύεται να αποφασίσει με βάση τις συνταγματικές του υποχρεώσεις, εξειδικεύοντας το σκεπτικό του με πλήρη αιτιολογία της απόφασης. Κατά τον τρόπο αυτό, ο δικαστής λαμβάνει τον ρόλο του «συν-ρυθμιστή» των εννόμων σχέσεων και επέχει θέση «θεσμικού αντιβάρου», μέσω του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων. Επομένως, ο δικαστής αποτελεί τον βασικότερο αγωγό ανταλλαγής στοιχείων μεταξύ Συντάγματος και κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς ως

¹³ G. Teubner, “Societal constitutionalism: Alternatives to state-centred constitutional theory?”, σε: C. Joerges/IY. Sand/G. Teubner (eds), *Transnational Governance and Constitutionalism*, 2004, σελ. 3-28.

επίσημος δικαιοδοτικός φορέας λαμβάνει τα πραγματικά περιστατικά από τα κοινωνικά υποκείμενα και τα μεταφράζει συνδυαστικά με τις συνταγματικές απαιτήσεις. Σε κάθε περίπτωση, είναι σημαντικό η κοινωνική αντίδραση στη δικαϊκή απόφαση να επαναμεταφρασθεί στο σύστημα του δικαίου¹⁴, δηλαδή το δίκαιο οφείλει να βολιδοσκοπεί την αποτελεσματικότητα της νομολογίας στην πολυεπίπεδη κοινωνική πραγματικότητα.

Ένα ανθεκτικό Σύνταγμα, όταν τίθεται αντιμέτωπο με σοβαρές κρίσεις, είναι δεκτικό σε μεταβολές της κανονικότητας λόγω απρόβλεπτων γεγονότων και προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες, χωρίς όμως να συρρικνώνεται η κανονιστικότητά του¹⁵. Κατά συνέπεια, διασφαλίζεται η ανθεκτικότητα τόσο των δημοκρατικών θεσμών, όσο και του κοινωνικού κράτους δικαίου. Εξάλλου, προκειμένου το Σύνταγμα να μπορεί να επιβιώνει, να παραμένει δηλαδή ανθεκτικό, θα πρέπει να προσαρμόζεται στις ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις. Αυτό επιτυγχάνεται μόνο μέσω της αναγνώρισης «ελαστικότητας» των διατάξεών του και μίας δυναμικής ερμηνείας. Όπως διατυπώνει ο Μανιτάκης, το Σύνταγμα «με τον τρόπο αυτό μεταλλάσσεται –όσο και αν φαίνεται παράδοξο– από αυστηρό σε ήπιο. Παραμένει αυστηρό ως προς τις τυπικές διατάξεις του, που μπορούν να τροποποιηθούν μόνον με συνταγματική αναθεώρηση, και γίνεται ήπιο, εύπλαστο, ως προς τα νοήματα που εμπεριέχει, ως προς την κανονιστικότητά του, που δεν μένει απολιθωμένη, ακίνητη, αλλά μεταμορφώνεται κατά την πραγμάτωσή της»¹⁶. Το δίκαιο τείνει να υποχωρεί έναντι της πολιτικής σε περιόδους όπου η πολιτική κανονικότητα ανατρέπεται. Ο Καϊδατζής¹⁷ υπογραμμίζει ότι ακόμη κι αν ο δικαστικός έλεγχος εξασθενεί, το Σύνταγμα δεν «υποχωρεί», απλώς «η τήρησή του μετατίθεται από το δικαϊκό στο πολιτικό πεδίο», γεγονός που συνεπάγεται ότι, προκειμένου να εφαρμοστεί αποτελεσματικά, θα πρέπει να υιοθετούνται εναλλακτικές στρατηγικές πέραν του, –πιθανότατα απρόσφορου– δικαστικού ελέγχου.

Η κοινωνιολογική ανάλυση των Συνταγμάτων καθορίζεται από το γεγονός ότι αντιλαμβάνεται τα Συντάγματα ως βασικά συστατικά της νομιμοποιητικής δομής της κοινωνίας, επιμένοντας ότι ζωτικές λειτουργίες της κοινωνικής διαμόρφωσης, ολοκλήρωσης και πολιτικής αυτοκανονιστικότητας διεξάγονται και τίθενται σε ισχύ μέσω συνταγματικών κανόνων¹⁸. Έτσι, από αυτή την άποψη, η κοινωνιολογία των Συνταγμάτων διαφέρει από άλλους κλάδους κοινωνιολογικής έρευνας, καθώς υποστηρίζει ότι υπάρχουν βαθιά ριζωμένοι δομικοί λόγοι που ωθούν τις κοινωνίες να βασίζονται σε γενικούς συνταγματικούς κανόνες και να αρθρώνουν τα νομικά-κανονιστικά θεμέλιά τους σε συνταγματική μορφή. Η κοινωνιολογία των Συνταγμάτων έρχεται σε αντίθεση με μαρξικές ή φουκωικές προσεγγίσεις, οι οποίες μάλλον

¹⁴ G. Teubner, *Πολυσυγκειμενικό δίκαιο: Το Συνταγματικό δίκαιο της κοινωνίας των πολιτών*, (B. Καραβάς μτφρ.), 2005, σελ. 54.

¹⁵ Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, *Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος – Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης*, 2016, σελ. 91 επ.

¹⁶ Α. Μανιτάκης, *Η εντυπωσιακή, παρά την κρίση, ανθεκτικότητα του Συντάγματος χάρη στην άδηλη μεταβολή του κανονιστικού νοήματός του*, Προδημοσίευση από το υπό εκτύπωση βιβλίο του ίδιου, *Το λυκόφως της Μεταπολίτευσης πριν, κατά και μετά το Μνημόνιο*, 2020, σελ. 486.

¹⁷ Α. Καϊδατζής, «Μεγάλη πολιτική» και ασθενής δικαστικός έλεγχος: Συνταγματικά ζητήματα και ζητήματα συνταγματικότητας στο «Μνημόνιο», 2011, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

¹⁸ C. Thornhill, *The Sociology of Constitutions*, *Annual Review of Law and Social Science*, 13/2017, σελ. 493-513.

απορρίπτουν την πεποίθηση ότι οι συνταγματικοί κανόνες μπορούν να σταθεροποιήσουν νομικές διεκδικήσεις με κοινωνικό νόημα, ξεχωριστά από τα κυρίαρχα εξουσιαστικά συμφέροντα. Για την κοινωνιολογική ανάλυση των Συνταγμάτων, τα τελευταία δεν είναι απλά αθροίσματα κανόνων που αντανakλούν ορθολογικές ή συλλογικές αποφάσεις σχετικά με τη συνολική οργάνωση ενός συστήματος διακυβέρνησης, ούτε μόνο συμφωνίες που αφορούν το γενικό δημόσιο συμφέρον¹⁹, αλλά, ακόμα περισσότερο, είναι προϊόντα δομικών κοινωνικών ανακατατάξεων και μετακινήσεων. Κατά συνέπεια, η κοινωνιολογική προσέγγιση των Συνταγμάτων δεν αντιμετωπίζει το συνταγματικό δίκαιο ως «τελεσίδικα» ανώτερο ή διαφοροποιημένο από τις υπόλοιπες κοινωνικές διαδικασίες και τοποθετείται υπέρ της άποψης ότι οι συνταγματικοί κανόνες, στους οποίους συμπυκνώνονται οι νομιμοποιητικές αρχές της κοινωνίας, παράγονται από σχέσεις που δεν εμφανίζονται μόνο στο πεδίο της κανονιστικά σκοπούμενης ορθολογικότητας.

Στην κοινωνιολογική θεωρία, ο νομιμοποιητικός ρόλος ενός Συντάγματος συνδέεται ευρέως με τη συμβολή του, όχι στην ορθολογική πολιτική αιτιολόγηση και οργάνωση, αλλά στην πολυεπίπεδη κοινωνική ολοκλήρωση. Αν στραφούμε στη θεωρία της δομοποίησης του Giddens²⁰, η κοινωνική αλληλεπίδραση πραγματοποιείται σε δύο επίπεδα: Στο επίπεδο των σχέσεων μεταξύ των ατόμων, οπότε καλείται κοινωνική ολοκλήρωση, και στο επίπεδο των θεσμών, οπότε καλείται συστημική ολοκλήρωση. Το ίδιο το Σύνταγμα ως θεσμός αποκτά υπόσταση μέσω των ενεργειών των ατόμων και των εκφάνσεων της κοινωνικής δράσης, αποτελώντας ταυτόχρονα προϊόν αλλά και μέσο για την πραγματοποίηση της δράσης τους, καθώς καθίσταται πεδίο κοινωνικής, αλλά και συστημικής ολοκλήρωσης εξαιτίας της θετικότητάς του.

Υιοθετώντας την κοινωνιολογική οπτική, οι συνταγματικοί κανόνες δεν είναι απλώς υποχρεώσεις για την εκτελεστική εξουσία που απορρέουν από ένα νομικό κείμενο, αλλά αντιθέτως, διαρθρώνονται μέσω της κοινωνικής δραστηριότητας και τελούν σε απόλυτη αλληλεπίδραση με αυτή. Τα ανωτέρω δεν σημαίνουν ότι το συνταγματικό δίκαιο χάνει την πρωτοκαθεδρία του ως σύνολο κανόνων ανώτερης ισχύος, συνεπάγονται όμως ότι η δεσμευτική του δυναμική διαμορφώνεται και μέσω πρακτικών που βρίσκονται εκτός νόμου, ενώ δεν αρκεί μία στεία νομική ανάλυση για να την εδραιώσει.

Στο πεδίο της διαρκούς αλληλεπίδρασης μεταξύ εθνικών και διεθνών φορέων, ούτε τα εθνικά συνταγματικά δίκαια μένουν σταθερά, ούτε οι εθνικές και διεθνείς κοινωνικές ομάδες μένουν ανεπηρέαστες. Σε μία προσπάθεια, λοιπόν, να δοθεί απάντηση στη διαπιστωμένη πλέον κρίση της παραδοσιακής συνταγματικής θεωρίας, καθώς προάγεται ως απαραίτητη προϋπόθεση η αναγνώριση της πραγματικής και κανονιστικής βαρύτητας κοινωνικών ομάδων και συστημάτων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, αλλά και με ισχυρότατους υπερεθνικούς ιδιωτικούς φορείς, γεννήθηκε η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού.

¹⁹ A. Tomkins, *Public Law*, 2003, σελ. 5.

²⁰ A. Giddens, "Central Problems in Social Theory" *Action, Structure, and Contradiction in Social Analysis*, 1979· Idem, "The Constitution of Society" *Outline of the Theory of Structuration*, 1984.

III. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟΥ (SOCIAL CONSTITUTIONALISM): ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ποικίλα κοινωνικά συστήματα, οργανισμοί και διακρατικοί θεσμοί λειτουργούν σε παγκόσμια κλίμακα, ως τμήματα της παγκόσμιας κοινωνίας και συνήθως με έντονα χαρακτηριστικά αυτονομίας, η οποία συχνά μετεξελίσσεται σε αδιαφορία για τις αρνητικές επιπτώσεις που μπορεί να έχει η δράση τους στην κοινωνία και το περιβάλλον. Ήδη, διακρίνονται κανονιστικές και θεωρητικές προσπάθειες μίας παγκοσμιοποιημένης δικαιοσύνης και κοινωνικής ρύθμισης, όπως η αναζήτηση Συνταγμάτων οικουμενικής ή διακρατικής ισχύος (βλ. Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, διεθνείς συμφωνίες ευρείας ρύθμισης). Όμως οι ιδιωτικοί, κυρίως, φορείς με διεθνή δραστηριότητα τάσσονται υπέρ της αυτορρύθμισης, σθεναρά αντιστεκόμενοι σε οποιαδήποτε προσπάθεια κρατικής ή διακρατικής ρυθμιστικής επιβολής. Η διαρκώς αυξανόμενη υπερσυγκέντρωση οικονομικής και κατά συνέπεια πολιτικής ισχύος σε επιχειρήσεις-κολοσσούς αποδεικνύει μάλλον την απουσία ή ανεπάρκεια διεθνών φορέων, αρκούντως δημοκρατικά νομιμοποιημένων, να ελέγξουν την διακρατική άσκηση της ιδιωτικής εξουσίας (the “transnational exercise of private power”²¹).

Ο βασικός προβληματισμός θα πρέπει να αναζητηθεί στον σύγχρονο «πολυθεϊσμό των αξιών», με όρους τους Weber, άλλως, στην «πολυσυγκειμενικότητα» δικαίου και κοινωνίας, με όρους του Gunther Teubner. Ο Teubner, αξιοποιώντας έναν αναδιαμορφωμένο νομικό πλουραλισμό, υπογραμμίζει την αξία των συνταγματικών κατασκευών κατά την προσπάθεια οριοθέτησης ή ελέγχου των αρνητικών επιπτώσεων της δράσης λειτουργικώς διαφοροποιημένων συστημάτων. Κάθε κοινωνικό σύστημα λοιπόν αναπτύσσει εσωτερικούς συνταγματικούς κανόνες, οι οποίοι το αυτοπεριορίζουν. Η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού καταπιάνεται επομένως με τις σχέσεις τόσο μεταξύ κοινωνικών συστημάτων, όσο και μεταξύ των συστημάτων και του περιβάλλοντός τους.

Για τον ίδιο, το δίκαιο είναι αναστοχαστικό ή ανακλαστικό (*reflexive*)²² και όχι απλά αποκριτικό (*responsive*)²³. Η έννοια της αναστοχαστικότητας εμπεριέχει το στοιχείο μιας «ανανεούμενης» κυκλικότητας και εννοιολογείται ως «ενδοσυστημική διαλογική διάδραση, ώσμωση με την κοινωνική ζωή και προσαρμοστικότητα»²⁴. Αντίστοιχα με τη διαδικασία αλλοίωσης των συνταγματικών διατάξεων, το δίκαιο ανταποκρίνεται έτσι στις πολλαπλές απαιτήσεις της συνεχώς αυξανόμενης περιπλοκότητας της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία δεν μπορεί όμως να παραμείνει αρρυθμιστή²⁵.

Ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός εμφανίζεται ως απάντηση στις δυσχέρειες που αντιμετωπίζει η κλασική συνταγματική θεώρηση, έχοντας ως βασικό κοινωνιολογικό θεμέλιο τη συστημική θεωρία του Niklas Luhmann και συγκεκριμένα τη θεωρία της λειτουργικής διαφοροποίησης²⁶, αναγνω-

²¹ H.-M. Watt, *Private international law beyond the schism*, Transnational Legal Theory 2015, σελ. 347-427.

²² G. Teubner, *Substantive and Reflexive Elements in Modern Law*, Law & Society Review 17/1983, σελ. 239-285 N3-N4-N5. Βλ. G. Teubner, *Πολυσυγκειμενικό δίκαιο*, ό.π., σελ. 6. Ο Ι. Φλυτζάνης υιοθετεί την έννοια «ανακλαστικό δίκαιο» σε Ι. Φλυτζάνης, *Η κοινωνιολογία δικαίου ως κριτική κοινωνική θεωρία*, Ετερολογίες 03.07.2021, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

²³ P. Nonet/P. Selznick, *Law and Society in Transition: Toward Responsive Law*, 1978.

²⁴ Βλ. Ι. Φλυτζάνη, *Η κοινωνιολογία δικαίου ως κριτική κοινωνική θεωρία*, ό.π.

²⁵ Βλ. G. Teubner, *Πολυσυγκειμενικό δίκαιο*, ό.π., σελ. 6.

²⁶ N. Luhmann, *Social Systems*, (μτφρ. J. Bednarz Jr./D. Baecker), 1995.

ρίζοντας την ύπαρξη εξωκρατικών Συνταγμάτων, των οποίων η κανονιστική ισχύς και η νομιμοποίηση αποκτάται μέσα από κοινωνικές διαδικασίες. Η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού έρχεται ως το επόμενο στάδιο της τοποθέτησης του Luhmann για τη δικαιοσύνη, την οποία προσδιορίζει ως την ενδεχομενικότητα του συστήματος του δικαίου, ως τη σχέση του δικαίου προς το περιβάλλον του. Η δικαιοσύνη του Luhmann επιβεβαιώνει την περιπλοκότητα του συστήματος του δικαίου, καθώς ακριβώς προκύπτει από αυτή.

Κατά παρόμοιο τρόπο, ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός αναζητά μια οικουμενική δικαιοσύνη, αναγνωρίζοντας τη δυναμική κανονιστικών συστημάτων πέραν των θετών συνταγματικών κειμένων, ως δημιουργήματα της περίπλοκης συγκρουσιακής σχέσης του δικαίου με τα εξωτερικά συστήματα της κοινωνίας, της οικονομίας, του ψηφιακού κόσμου. Το τι είναι σωστό και δίκαιο καθορίζεται από το εκάστοτε κοινωνικό σύστημα, το οποίο εσωτερικεύει και εξωτερικεύει στοιχεία, σε μια διαρκή αλληλεπίδραση –σε μια διαρκή επικοινωνία. Το δίκαιο, ιδωμένο μέσα από τη θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού, δεν είναι απλά ένα κοινωνικό σύστημα, αλλά ένα εύπλαστο, δυναμικό μόρφωμα αυτοαναπαράγόμενης επικοινωνίας. Έτσι, τα καινοφανή κανονιστικά συστήματα αναδύονται εντός και εκτός κρατικής διακυβέρνησης, τόσο στο πεδίο της διεθνούς διακρατικής επικοινωνίας, όσο και στο πεδίο της διεθνούς επικοινωνίας ιδιωτών και της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας. Ο Κοινωνιακός Συνταγματικός, συνεπώς, δεν αποτελεί μια αμιγώς συνταγματική θεωρία, αλλά συνδυάζει στοιχεία νομικού και συνταγματικού πλουραλισμού και πολυσυγκειμενικότητας τόσο σε εθνικό, όσο και διακρατικό επίπεδο.

Η προσέγγιση που υιοθετεί ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός μπορεί να προσφέρει λύσεις στην ανάγκη εκσυγχρονισμού του δικαίου, το οποίο επιβάλλεται να συμβαδίζει με τις ραγδαίες εξελίξεις οικονομίας και τεχνολογίας διεθνώς. Η αναντιστοιχία που παρατηρείται συχνά μεταξύ δικαιοσύνης και κοινωνικής εξέλιξης έδωσε χειραφετητική ώθηση στα κοινωνικά συστήματα, καθώς αυτά, εντός διαδικασιών παγκοσμιοποίησης, αναδεικνύουν νέα νομιμοποιητικά και κανονιστικά θεμέλια, που φαίνεται να είναι τουλάχιστον μερικώς ανεξάρτητα από έξωθεν κανονιστικές επιρροές.

1. ΟΙ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Τα τελευταία χρόνια, ο Teubner έχει συμβάλει ουσιαστικά στην επανένταξη των κοινωνιολογικών αρχών στη συνταγματική έρευνα. Η θεωρία του Teubner αντιτίθεται ρητά σε μία αμιγώς κρατική συνταγματική τάξη. Για τον Κοινωνιακό Συνταγματισμό, μια επαρκής ανάλυση των μοντέρνων κοινωνικών Συνταγμάτων οφείλει να απαρνηθεί την παραδοσιακή έννοια που προσδίδει το δημόσιο δίκαιο στο Σύνταγμα, δηλαδή, την έννοια του θεμελιώδους νόμου που επικυρώνει και νομιμοποιεί την ισχύ ενός πολιτικού συστήματος το οποίο μονοπωλεί τα μέσα εξαναγκασμού των πολιτών, ως πρωταρχικός φορέας εξουσίας επί του κοινωνικού συνόλου. Ως εκ τούτου, η «επικέντρωση της έννοιας του Συντάγματος γύρω από το κράτος» κρίνεται ανεπαρκής για τις τρέχουσες κοινωνικο-δικαιοσύνη εξελίξεις, αφού προσπερνά ή παραγνωρίζει πλήρως τις εξαιρετικά σύνθετες και λειτουργικά διαφοροποιημένες συνταγματικές πτυχές της κοινωνίας²⁷. Περαιτέρω, εντός του

²⁷ G. Teubner, “Globale Zivilverfassungen: Alternativen zur staatszentrierten Verfassungstheorie”, σε: M. Neves/R. Voigt (eds), *Die Staaten der Weltgesellschaft. Niklas Luhmanns Staatsverständnis*, 2007, σελ. 135.

παγκοσμιοποιημένου περιβάλλοντος, ή αλλιώς της «παγκόσμιας κοινωνίας», η μονοπωλιακή δομή του έθνους κράτους και η συνεκτική εσωστρέφεια της εθνικής κοινότητας έχουν πλέον καταστεί εξαιρετικά ρευστές, ακόμα κι αν συνυπολογίσουμε την τάση εθνικής συσπείρωσης που εμφανίζεται σε περιόδους παγκόσμιας κρίσης ή προτείνεται από ακροδεξιές πολιτικές.

Παρατηρείται λοιπόν ένας έντονος κατακερματισμός και μια έντονη πολυφωνία νομικών ρυθμίσεων, καθώς διαφορετικά λειτουργικά τμήματα της διεθνούς κοινότητας φαίνεται να αποσπώνται από την κρατική ή διακρατική δικαιοδοσία, αποκτώντας σχετική κανονιστική αυτονομία. Τα αυτόνομα αυτά συνταγματικά μορφώματα των διαφόρων κοινωνικών συστημάτων υφίστανται παράλληλα με τα συνταγματικά καθεστώτα, ως οιονεί συνταγματικές μικρο-κοινοπραξίες, ικανές να διατυπώσουν κανόνες που, για τις ενδοσυστημικές τους λειτουργίες, λαμβάνουν επαρκή συνταγματική δύναμη²⁸. Για τον Thornhill²⁹, οι συνταγματικοί κανόνες της παγκόσμιας κοινωνίας είναι θεμελιωδώς «ετεραρχικοί» (fundamentally heterarchical). Τα αυτονομημένα αυτά Συντάγματα δεν γεννώνται από συντακτικές συνελεύσεις, αλλά μέσα από τη διαδικασία αναστοχαστικής αυτοποίησης, η οποία είναι τόσο εσωτερική για το κάθε σύστημα, όσο και εξωτερική, μέσω της διασυστημικής επικοινωνίας με το δίκαιο. Με τον τρόπο αυτό, ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός εκτιμά ότι ρυθμίζει επαρκώς κάθε υπερτροφική και αρρυθμιστη εξουσία, μέσα από τις δικαιοδικές κατευθύνσεις που ενυπάρχουν στην κοινωνία.

Εφόσον το συνταγματικό δίκαιο καταστεί δεκτικό στις κοινωνιολογικές αναλύσεις της διακρατικής συνταγματοποίησης, θα πρέπει ταυτόχρονα να διατηρεί επαρκή απόσταση από το γειτονικό πεδίο έρευνας. Η συνταγματική κοινωνιολογία δεν δύναται να προκαθορίσει δικαιοδικές αρχές, πολύ δε μάλλον, συγκεκριμένους συνταγματικούς κανόνες. Αντιθέτως, συνιστάται ένας διεπιστημονικός καταμερισμός εργασίας, βάσει του οποίου ο εκάστοτε θεωρητικός κλάδος προσφέρει τη δική του αυτόνομη συμβολή. Σύμφωνα με τα ανωτέρω, η συνταγματική κοινωνιολογία εξετάζει την εγγενή λογική των διακρατικών μορφωμάτων, ανακαλύπτει τα χαρακτηριστικά των διαδικασιών διακρατικής συνταγματοποίησης και αναπτύσσει εναλλακτικές λύσεις. Αντίστοιχα, το συνταγματικό δίκαιο ανταποκρίνεται σε αυτά τα ερεθίσματα και μέσα από τις δικές του διανοητικές παραδόσεις, αναπαράγει ανεξάρτητες έννοιες, αρχές και κανόνες για τα διακρατικά Συντάγματα που μπορούν να εφαρμοστούν ως κατάλληλες νομικές λύσεις στην εκάστοτε περίπτωση.

Από την άποψη αυτή, ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός είναι μια κριτική θεωρία, στον βαθμό που οριοθετεί αρχές της σύγχρονης συνταγματικής παράδοσης. Για τη θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού, η μη αναγνώριση της κανονιστικής δύναμης των κοινωνικών συστημάτων, αποτελεί εμπόδιο στις ίδιες τις κανονιστικές φιλοδοξίες των θετών συνταγματικών κειμένων. Ως μόνη βιώσιμη λύση προωθείται η αναγνώριση της πληθώρας των κοινωνικών Συνταγμάτων, τα οποία είναι μάλλον διφυούς χαρακτήρα, δηλαδή, ούτε πλήρως δημόσια αλλά ούτε και πλήρως ιδιωτικά.

Οι συνταγματικοί ορίζοντες μπορούν να διευρυνθούν προς ενίσχυση της ανθεκτικότητας και της κανονιστικότητας των συνταγματικών διατάξεων, όταν αναγνωρίζονται συνταγματικές αρχές

²⁸ A. Fischer-Lescano/G. Teubner, *Regime-collisions: The vain search for legal unity in the fragmentation of global law*, Michigan Journal of International Law 2007, σελ. 118.

²⁹ C. Thornhill, *Niklas Luhmann and the sociology of the constitution*, Journal of Classical Sociology 2010.

και κοινωνικά συστήματα πέραν του κράτους. Συνταγματικές αρχές έχουν πλέον διαμορφωθεί στο διεθνές περιβάλλον και, ειδικότερα, στον τομέα των διεθνών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της διεθνούς πολιτικής, του παγκόσμιου οικονομικού Συντάγματος, του *lex mercatoria*, του διεθνούς διοικητικού δικαίου. Σε όλους τους ανωτέρω τομείς, το καθήκον της κοινωνιοδικαϊκής ανάλυσης είναι να εντοπίσει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του παγκόσμιου συνταγματισμού σε σύγκριση με τα εθνικά του αντίστοιχα. Προτεραιότητα έχει η αναζήτηση διακρατικών ισοδυνάμων με το παραδοσιακό συνταγματικό αντικείμενο, το έθνος κράτος. Έτσι, η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού θέτει το εξής ερώτημα: Ποια είναι τα νέα συνταγματικά υποκείμενα υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης; Είναι, άραγε, το ίδιο το σύστημα της διεθνούς πολιτικής, τα συστήματα παγκόσμιας λειτουργικότητας, οι Διεθνείς Οργανισμοί, οι διακρατικές πολιτικές, τα παγκόσμια δίκτυα ή κάποια εντελώς νέα μορφώματα;

Η απάντηση εξαρτάται από το αν τέτοιου είδους εξωκρατικοί θεσμοί επιτρέπουν κάποια βιώσιμη αναλογία με το συνταγματικό κατεστημένο του έθνους κράτους, τις διαδικασίες δημοκρατικής συναίνεσης και νομιμοποίησης και τους οργανωτικούς κανόνες ενός πολιτικού Συντάγματος με την αυστηρή του έννοια. Οι κρίσεις (κοινωνικές, οικονομικές ή άλλες, απλώς ενδοσυστημικές), αποτελούν συχνά εύφορο έδαφος ανάδυσης ενισχυμένων εξωκρατικών θεσμών, οι οποίοι προωθούνται από ποικίλες συλλογικές πιέσεις ή σχέσεις εξουσίας. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της πανδημικής κρίσης και των lockdown ενισχύθηκε η ψηφιακή κοινωνία και επικοινωνία, η οποία πολλές φορές φάνηκε να ρυθμίζεται εκ των έσω (βλ. απαγόρευση διάδοσης ψευδών ειδήσεων από ψηφιακές πλατφόρμες, πρωτοβουλίες ψηφιακής δράσης πολιτών, Oversight Board του Facebook), κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης το ευρωπαϊκό τραπεζικό σύστημα αναδιαρθρώθηκε για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων, ασκώντας έντονη πολιτική επιρροή, ενώ στην εγχώρια πραγματικότητα συλλογικοί φορείς και ομάδες πίεσης διεκδίκησαν τα δικαιώματά τους, συχνά αντίθετα με την κυρίαρχη συνταγματική ερμηνεία του δημοσίου συμφέροντος. Όσον αφορά κρίσεις επιμέρους κοινωνικών συστημάτων, οι δράσεις και οι εκφράσεις αλληλεγγύης όταν η ανθρώπινη ζωή κινδυνεύει σε ευρεία κλίμακα (μεταναστευτική κρίση, φυσικές καταστροφές), είναι επίσης ενδείξεις αυτορρύθμισης, οι οποίες μάλιστα αναδεικνύουν θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Προσεγγίζοντας ακόμα πιο εξειδικευμένα κοινωνικά συστήματα, όπως είναι αυτό του ελληνικού δημοσίου πανεπιστημίου, του οποίου μάλιστα το αυτοδιοίκητο διασφαλίζεται συνταγματικά, η αναγνώριση συνταγματοποιοτικών αρχών στη λειτουργία του θα μπορούσε να διαφωτίσει όχι μόνο τη γενικότερη συζήτηση επί του πανεπιστημιακού ασύλου, αλλά και τη δικαστική κρίση επί των αποφάσεων περί πανεπιστημιακής αστυνομίας.

Είναι άραγε τα έθνη κράτη ή οι κοινωνικές δυνάμεις καθοριστικοί παράγοντες διαμόρφωσης τάσεων συνταματοποίησης; Κοινωνικές αντισταθμιστικές δυνάμεις πολιτών, όπως μέσα ενημέρωσης, ο δημόσιος διάλογος, αυθόρμητες διαδηλώσεις, κοινωνικά κινήματα, διανοούμενοι, επαγγελματίες ή συνδικαλιστές, πράγματι ασκούν αξιόλογη πίεση στην εσωτερική συνταματοποίηση διεθνών πολιτικών. Ο Teubner υπογραμμίζει ότι εάν η δικαιοπρακτική επιχειρήσει να επαναπροσδιορίσει τα διεθνή ανθρώπινα δικαιώματα επί διαφόρων κοινωνικών πεδίων, δεν σημαίνει ότι τα συνταγματικά ατομικά δικαιώματα θα υποτάσσονται στις ιδιαιτερότητες του ιδιωτικού δικαίου. Για τον ίδιο, τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να απελευθερωθούν από τον κρατικό τους προσα-

νατολισμό και να προσαρμοστούν στις συγκεκριμένες απειλές που εκπέμπουν άλλα κοινωνικά συστήματα. Αν λοιπόν τα εσωτερικά Συντάγματα της οικονομίας, της επιστήμης, των μέσων μαζικής ενημέρωσης, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και του διαδικτύου θετικοποιήσουν τα επικοινωνιακά τους μέσα σε παγκόσμια κλίμακα, τα θεμελιώδη δικαιώματα πρέπει να ανακατευθυνθούν ως ανάχωμα στη νέα αυτή κανονιστική επέκταση.

Η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού παρουσιάζεται μάλλον ως μια θεωρία δυνατοτήτων, παρά ως μια θεωρία αναγκαιοτήτων. Η θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού παρουσιάζεται μάλλον ως μία θεωρία δυνατοτήτων, παρά ως μια θεωρία αναγκαιοτήτων. Στο πεδίο των κρίσεων, όπου το ευρύτερο δημόσιο συμφέρον συγκρούεται με τα ατομικά δικαιώματα, το κράτος πρόληψης αντιμάχεται το κράτος πρόνοιας και το κράτος έκτακτης ανάγκης παλεύει με το κράτος δικαίου, ίσως η προσέγγιση του Κοινωνιακού Συνταγματισμού να προσέφερε λύσεις στην εξισορρόπηση των αντιμαχόμενων Λόγων εκάστοτε συστήματος. Γενικότερη θέση του Κοινωνιακού Συνταγματισμού είναι ότι τα συνταγματικά μορφώματα των κοινωνικών συστημάτων τείνουν να ακολουθούν τυπικά πρότυπα των εθνικών Συνταγμάτων³⁰. Αυτό γίνεται αισθητό με την αναβάθμιση του ρόλου της νομολογίας και της νομικής θεωρίας, με τη θετικοποίηση του νομικού και συνταγματικού εθίμου και την ανθεκτικότητα που επιδεικνύουν τα εύπλαστα κείμενα έναντι των αυστηρών.

Τα συνταγματικά μορφώματα που αναδύονται μέσα από την αξιοποίηση των κριτηρίων του Κοινωνιακού Συνταγματισμού δεν αποσκοπούν και δεν πρέπει να αποσκοπούν στην αναπαραγωγή των διαδικασιών θεμελίωσης των πολιτικών συστημάτων (εκλογές, εκπροσώπηση, θεσμοθέτηση της αντιπολίτευσης). Αντίθετα, τα καινοφανή συνταγματικά μορφώματα πρέπει να αναnevώνουν το εκάστοτε λειτουργικό σύστημα, με σκοπό την προώθηση του αμοιβαίου υβριδισμού των Λόγων, ή αλλιώς των «αφηγημάτων» κάθε συστήματος. Έτσι, η εδώ εξεταζόμενη θεωρία προωθεί τη σύσταση επιτροπών και κωδίκων δεοντολογίας σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, αλλά και ειδικότερα, σε κλινικές, πανεπιστήμια, εταιρείες κ.λπ., όπου λαμβάνουν χώρα οι ουσιαστικές διαδικασίες του συστήματος.

Η θεωρία υποστηρίζει τα διεθνή ανθρώπινα δικαιώματα και την πρακτική των πιλοτικών δικών για θέματα γενικότερου ενδιαφέροντος, ιδιαιτέρως όταν πρόκειται για δικαστικές πρακτικές που αξιοποιούνται στρατηγικά από θύματα παραβιάσεων των θεμελιωδών δικαιωμάτων ή από ακτιβιστικές ομάδες και κινήματα. Η αξιοποίηση των θεσμών και του δικαίου στο πεδίο σύγκρουσης των Λόγων από τα διάφορα κοινωνικά κινήματα δεν αποσκοπεί τόσο στο να κερδίζονται υποθέσεις, όσο στο να αναδεικνύονται αλήθειες και ιστορικές ευθύνες ή να προκαλείται διάλογος και να αποκαλύπτονται πιθανά σκάνδαλα. Με τον τρόπο αυτό ασκούνται σημαντικές παραγωγικές πιέσεις στα πολιτικά και λειτουργικά συστήματα³¹.

Παρατηρείται ότι με την κατάρρευση των άκαμπτων ιεραρχιών και των κανονιστικών πυραμίδων στα μεταμοντέρνα νομικά συστήματα, οι δικαστές και τα διαιτητικά όργανα μετατρέπονται σε

³⁰ G. Teubner, *Transnational Fundamental Rights: Horizontal Effect?*, Netherlands Journal of Legal Philosophy 2011, σελ. 191-215.

³¹ G. Teubner/A. Beckers, *Expanding Constitutionalism*, Indiana Journal of Global Legal Studies 2013, σελ. 532-533.

βασική κινητήρια δύναμη της νομοπαραγωγής. Υπό αυτή την έννοια και εντός των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης, τα όρια μεταξύ των κάποτε άκαμπτων διακρίσεων κανονιστικότητας και εγκυρότητας, αξιώσεων και δικαιωμάτων θολώνουν αλλά δεν εξαφανίζονται. Επί αυτής της θολής περιφέρειας κάθε συστήματος και με τη συμβολή αόριστων νομικών εννοιών, όπως η καλή πίστη και η δέουσα επιμέλεια, τα διάφορα συστήματα τέμνονται, συμπλέκονται και ενοποιούνται ετεραρχικά («ιδίως μέσα από τις αόριστες νομικές έννοιες το ακινητοποιημένο γράμμα του νόμου συναντά την κινούμενη κοινωνική πραγματικότητα»³²). Η ετεραρχική συνένωση των λειτουργικών συστημάτων, ως κεντρική έννοια του Κοινωνιακού Συνταγματισμού, είναι αυτή που ωθεί στην πρόταση ενός δικαίου διασυστημικών συγκρούσεων.

Για τη θεωρία του Κοινωνιακού Συνταγματισμού είναι εξαιρετικά σημαντικό να εξετάζεται ο βαθμός ενσωμάτωσης των δικαστικών αποφάσεων στην κοινωνία. Προτάσσεται κατ' αυτό τον τρόπο μια δικαστική ερμηνευτική συνεπειοκρατία, η οποία σε αρκετά σημεία ταυτίζεται με τον «μετασχηματιστικό συνταγματισμό», έναν κλάδο της συνταγματικής θεωρίας ο οποίος προωθεί τον δικαστικό ακτιβισμό και τη θετική δράση στον τομέα των κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων, κυρίως σε περιβάλλοντα συστημικής ανισότητας και περιθωριοποίησης³³. Για να λειτουργήσει μία τέτοια συνεπειοκρατική ερμηνεία δεν προέχει να εξετάζονται οι αιτιακές αλυσίδες που οδηγούν σε μία απόφαση, καθώς αυτές δεν είναι ποτέ πλήρως προσβάσιμες για τους δικαστές, ειδικά λόγω των περιορισμένων εργαλείων της δικαιοδοτικής διαδικασίας. Αυτό που κυρίως πρέπει να αξιολογείται είναι η μετάφραση και η ανακατασκευή των δικαστικών αποφάσεων αφού αφομοιωθούν από κάθε σύστημα. Η προσέγγιση αυτή του νόμου και της νομοπαραγωγής στοχεύει στην προστασία των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων, ιδίως όταν αυτά νοούνται ως θεμελιώδη θεσμικά δικαιώματα, ως εγγυήσεις της αυτονομίας των συλλογικών κοινωνικών διαδικασιών καθαυτών.

Όπως έχει αποδειχθεί με την πάροδο του χρόνου, κατά τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι μηχανισμοί «νομικής άμυνας» μπορούν να έχουν σημαντική νομοπαραγωγική αξία, επιτρέποντας στα συγκρουόμενα συστήματα να επικοινωνούν έμμεσα³⁴, να εξελίσσονται παράλληλα και να αλληλοπροσαρμόζονται με ετεραρχικό τρόπο, χωρίς δηλαδή να επιδιώκεται να επιλυθεί οριστικά το ζήτημα του ποιο έχει την «τελευταία λέξη» (Kompetenz-Kompetenz)³⁵. Ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός προτείνει τη γενίκευση μιας αρχής συνταγματικής ανεκτικότητας³⁶ σε παγκόσμιο επίπεδο, πέραν της πρωτόλειας πρόθεσης ορισμένων από τους αρχικούς υποστηρικτές του³⁷, κα-

³² Θ. Παπαχρίστου, *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, 1999, σελ. 29.

³³ K. Klare, *Legal Culture and Transformative Constitutionalism*, *South African Journal of Human Rights* 1998, σελ. 146-188· A. von Bogdandy/E. Ferrer Mac-Gregor/M. Morales Antoniazzi/F. Piovesan/X. Soley, *Transformative Constitutionalism in Latin America: The Emergence of a New Ius Commune*, 2017.

³⁴ G. Martinico, *The "Polemical" Spirit of European Constitutional Law: On the Importance of Conflicts in EU Law*, *German Law Journal* 2015, σελ. 1343-1374· T. Prosser, *Constitutions as Communication*, *International Journal of Constitutional Law* 2017, σελ. 1039-1065.

³⁵ P. Berman, *Jurisgenerative Constitutionalism: Procedural Principles for Managing Global Legal Pluralism*, *Indiana Global Legal Studies* 2013, σελ. 665-695.

³⁶ J. Weiler, "Why Should Europe be a Democracy: The Corruption of Political Culture and the Principle of Toleration", σε: F. Snyder (ed.), *The Europeanisation of Law: The Legal Effects of European Integration*, 2000.

³⁷ J. Weiler, "Prologue: global and pluralist constitutionalism – some doubts", σε: G. de Búrca/J. H.H. Weiler (eds.), *The Worlds of European Constitutionalism*, 2011, σελ. 8-18.

θιστώντας έτσι δυνατό τον συντονισμό και την προσαρμογή διαφορετικών νομικών συστημάτων χωρίς κανένα εξ αυτών να επικρατεί υποχρεωτικά έναντι των άλλων, υλοποιώντας συνεπώς μια πρόταση νομικού πλουραλισμού και πολυσυγκειμενικότητας.

2. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΜΕΣΩ ΤΗΣ «ΒΑΣΑΝΟΥ» ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Σύμφωνα με μία αρκετά αρνητική προσέγγιση της θεωρίας του Κοινωνιακού Συνταγματισμού³⁸, ο τελευταίος ταυτίζει τον συνταγματισμό όχι με το σύνολο της κοινωνίας, αλλά με «διακριτούς επιμέρους κοινωνικούς τομείς που γίνονται αντικείμενο ενός αυτόνομου τομειακού συντάγματος (π.χ. *lex mercatoria*, *lex sportiva*, πολυεθνικές επιχειρήσεις, διεθνή ιδιωτικά πανεπιστήμια κ.λπ.)», ανατρέποντας έτσι το παραδοσιακό πρότυπο του Συντάγματος που διέπει το σύνολο μιας πολιτικής κοινότητας και δεν υπόκειται στην αρχή της ειδικότητας. Κατά την κριτική αυτή, ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός «νομιμοποιεί την αποπολιτικοποίηση της τμηματικής απαλλοτρίωσης της κυριαρχίας από ιδιωτικούς, μη κρατικούς και μη διακρατικούς φορείς», ωθώντας τους πολίτες να αναζητούν δικαιοσύνη από ιδιωτικά υποκατάστατα των κρατικών θεσμών, τα οποία με τον τρόπο αυτό ενισχύονται, ασκώντας πίεση προς την κατεύθυνση της αμφισβήτησης εθνικών κρατών και διακρατικών θεσμών. Ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός κατά την άποψη αυτή κατηγορείται ότι ως πλουραλιστική θεωρία «ευνοεί την επανεμφάνιση χαρακτηριστικών που προϋπήρχαν του σύγχρονου κράτους και είναι ξένα προς το φιλελεύθερο και κοινωνικό Κράτος Δικαίου που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του νεωτερικού συνταγματισμού», δηλαδή αντί για το καντιανό ιδεώδες μιας παγκόσμιας, κοσμοπολίτικης τάξης, προωθεί έναν φεουδαρχικό συνταγματισμό, προκαλώντας εξασθένηση της κρατικής εξουσίας, ιδιωτική διαχείριση των δημοσίων εξουσιών, υποχώρηση των δημοσίων κανόνων υπέρ των ιδιωτικών σχέσεων, σύγχυση, διαρκείς συγκρούσεις μεταξύ των ασκούντων εξουσία, έλλειψη τάξης και αυξημένη ανασφάλεια. Οι κατηγορίες είναι πολλές και σκληρές, αλλά κατά την άποψη της γράφουσας παραγνώνεται ότι ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός έχει ακριβώς ως στόχο την προώθηση ενός παγκόσμιου, πολυπολιτισμικού, πολυσυγκειμενικού δικαίου, όπου από τη μία θα αναγνωρίζεται η αυτορρυθμιστική δύναμη των λειτουργικών συστημάτων, χωρίς να καταπατάται από την κρατική εξουσία, ενώ από την άλλη προωθείται η παραγωγική σύγκρουση των διασυστημικών Λόγων. Η κριτική αυτή πάντως δεν έχει άδικο να υπογραμμίζει το ενδεχόμενο δημιουργίας ιδιωτικών υπερεξουσιών. Παρόλα αυτά, σε ένα περιβάλλον όπου θα αναγνωρίζονται συνταγματικά μορφώματα πέραν των κρατικών ή διακρατικών Συνταγμάτων, δεν παύουν να υφίστανται φορείς εξισορρόπησης, δικαιοδοτικά όργανα, γενικές αρχές, δημόσιο συμφέρον και θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ φυσικά το εθνικό Σύνταγμα εξακολουθεί να παραμένει ο θεμελιώδης νόμος, αλλά και το κανονιστικό υπόδειγμα οποιουδήποτε άλλου μορφώματος. Τα συνταγματικά μορφώματα που εντοπίζει ο Κοινωνιακός Συνταγματισμός, είναι κανονιστικά σχήματα που δεν παράγονται τυχαία, αλλά όπως έχουμε ήδη αναλύσει, ακολουθούν συγκεκριμένα κριτήρια και ειδικές προϋποθέσεις, αλληλεπιδρούν, λαμβάνουν τα θεμέλια τους από τα παραδοσιακά Συντάγματα και κυρίως, διέπονται από το δίκαιο, ρυθμιζόμενα από το καταλληλότερο ανά περίπτωση, δικαϊκό

³⁸ Κ. Γιαννακόπουλος, Το «Ανώτατο Δικαστήριο» του Facebook και η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού, 03.03.2021, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 17.06.2023).

σύστημα και από οικουμενικά αναγνωρισμένες αρχές και δικαιώματα. Εκτός αυτού, η πρόταση αναγνώρισης αστικών Συνταγμάτων των κοινωνικών συστημάτων δεν αποσκοπεί στην κατάργηση της έννοιας του Συντάγματος, αλλά αντιθέτως αναζητά μεθόδους αξιοποίησης των σύγχρονων τάσεων κανονιστικής αυτορρύθμισης των πολλαπλών συστημάτων της παγκόσμιας κοινωνίας, σε μια προσπάθεια θεμελίωσης παραγωγικής συνύπαρξης Συντάγματος και Κοινωνίας και, ιδανικά, υπέρ της ανθεκτικότητας των συστημάτων προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. □

ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

**Μαρία-Σταυρούλα
Σιαχάμη**

Υπ. Διδάκτωρ Νομικής
Σχολής ΕΚΠΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κάθε δημοκρατική κοινωνία στηρίζει την ύπαρξή της στην ελεύθερη διεξαγωγή των εκλογών, διαδικασία μέσα από την οποία εκφράζεται η λαϊκή βούληση και μετουσιώνεται σε κυρίαρχη εξουσία. Η μέθοδος με βάση την οποία μετατρέπονται οι ψήφοι των εκλογέων σε κοινοβουλευτική εκπροσώπηση αποτελεί το εκλογικό σύστημα, το οποίο και εξειδικεύεται από τον ισχύοντα εκλογικό νόμο. Ο καθοριστικός ρόλος του εκλογικού συστήματος στη διαμόρφωση του τελικού εκλογικού αποτελέσματος το καθιστά πεδίο αντιπαράθεσης των πολιτικών δυνάμεων που επιδιώκουν μέσω αυτού την επικράτησή τους. Στη χώρα μας, κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, παρατηρήθηκε έντονη απαξίωση του πολιτικού συστήματος ενώ υπήρξαν αρκετά ιστορικά παραδείγματα που τα εκλογικά συστήματα έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος. Οι ισχύουσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, όπως εκδηλώθηκαν μέσω της βούλησης των διάφορων συντεχνιακών συμφερόντων, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του εκλογικού συστήματος με σκοπό την ενίσχυση της παρουσίας τους στο κοινοβούλιο. Η προσαγή για διατήρηση ενός δημοκρατικού και όσο το δυνατόν δικαιότερου τρόπου λαϊκής εκπροσώπησης και η αναγκαιότητα εκλογής σταθερών κυβερνήσεων καθιστά απαραίτητη τη δημιουργία ενός νέου εκλογικού συστήματος, που θα ενισχύει τον ρόλο του Λαού και θα εκφράζει με ορθό και δίκαιο τρόπο το εκλογικό αποτέλεσμα. Για να επιτευχθεί αυτό θα πρέπει να υπάρξουν σημαντικές αλλαγές τόσο στον τρόπο λειτουργίας του κράτους, όσο και στη νοοτροπία τόσο των κυβερνώντων, που διαμορφώνουν τους εκλογικούς νόμους, όσο και των πολιτών, σχετικά με το πολιτικό σύστημα και τη λαϊκή εκπροσώπηση.

ABSTRACT

Every democratic society bases its existence on the free conduct of elections, a process through which the popular will is expressed and transformed into sovereign power. The method, based on which the voters' votes are converted into parliamentary representation, constitutes the electoral system, which is specified by the applicable electoral law. The decisive role of the electoral system in the formation of the final electoral result makes it a field of confrontation between the political forces that seek their predominance through it. In our country, during the postcolonial period, a strong discrediting of the political system was observed, while there were several historical examples where electoral systems played a decisive role in shaping the electoral outcome. The prevailing socio-economic conditions, as manifested through the will of various guild interests, largely determined the form of the electoral system in order to strengthen their presence in parliament. The mandate to maintain a democratic and as fair as possible way of popular representation as well as the need of electing stable governments necessitates the creation of a new electoral system, which will strengthen the role of the People and express the electoral result in a correct and fair way. To achieve this, there will have to be significant changes both in the way the state operates, and in the mentality of both the rulers, who shape the electoral laws, and the citizens, regarding the political system and popular representation.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σύμφωνα με το Σύνταγμα θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία¹. Ο τρόπος με τον οποίο αυτή εκδηλώνεται είναι η εκλογική διαδικασία, μέσω της οποίας αναδεικνύονται οι εκπρόσωποι του Λαού στη Βουλή. Η προστασία της εκλογικής διαδικασίας πηγάζει από το Σύνταγμα στο οποίο προβλέπεται και καθιερώνεται η διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών ως κύρια προϋπόθεση για την ύπαρξη και την λειτουργία του δημοκρατικού κράτους. Ο τρόπος κατανομής των βουλευτικών εδρών και εκλογής των υποψηφίων αποτελεί το εκλογικό σύστημα. Το ελληνικό Σύνταγμα σε αντίθεση με άλλα ευρωπαϊκά Συντάγματα² δεν περιέχει καμία πρόβλεψη για το εκλογικό σύστημα, αλλά αφήνει τον κοινό νομοθέτη να αποφασίσει για αυτό³. Σαφέστατα, ο νομοθέτης δεν διαθέτει απόλυτη ελευθερία, αντιθέτως περιορίζεται από την πάγια νομολογία του Ανώτατου Ειδικού

¹ Άρθρο 1 παρ. 2 Σ.

² Σύνταγμα της Αυστρίας, άρθρο 26 παρ. 1· Ομοσπονδιακό Σύνταγμα της Ελβετίας, άρθρο 149 παρ. 2· Σύνταγμα της Σουηδίας, κεφ. 3 άρθρα 7-8· Σύνταγμα της Πορτογαλίας άρθρο 113 παρ. 5.

³ Εξαίρεση από τον κανόνα θα μπορούσε να θεωρηθεί η πρόβλεψη του εδ. α' του άρθρου 35 του Συντάγματος 1925, όπου προβλέφθηκε ότι οι βουλευτές εκλέγονται «*επί τη βάσει της αναλογικής αντιπροσωπείας*». Η Συνταγματική Επιτροπή και η Ολομέλεια της Ε' Αναθεωρητικής βουλής απέρριψαν την πρόταση περί συνταγματικής πρόβλεψης η οποία θα όριζε διεξαγωγή εκλογών, βάσει συγκεκριμένου εκλογικού συστήματος, και ως εκ τούτου θα περιοριζόταν η βούληση του «*εκάστοτε κοινού νομοθέτη*».

Δικαστηρίου⁴, από συνταγματικές αρχές που διέπουν την εκλογική διαδικασία, όπως η αρχή της καθολικότητας και της ισότητας της ψήφου, και από βασικές αρχές του πολιτεύματος, όπως η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, η δημοκρατική και αντιπροσωπευτική αρχή, οι οποίες περιχαρακώνουν τη δράση του κοινού νομοθέτη. Το Σύνταγμα της χώρας μας, μετά την αναθεώρηση του 2001, περιορίζει τον κοινό νομοθέτη μόνο στον χρόνο ψήφισης του εκλογικού νόμου και του παρέχει τη δυνατότητα καθορισμού των εκλογικών περιφερειών με δική του εξουσιοδότηση.

Οι εκλογικοί νόμοι στην Ελλάδα από το 1974 και μετά λειτουργούν τόσο ως μέσο έκφρασης της κυρίαρχης λαϊκής βούλησης αλλά και ως εργαλείο χειραγώγησης και επηρεασμού της πλειοψηφίας⁵. Κατά τη Μεταπολίτευση διεξήχθησαν εκλογές βάσει εκλογικών συστημάτων που καταχρηστικά ονομάστηκαν «απλής αναλογικής» ή «ενισχυμένης αναλογικής», καθώς διέθεταν χαρακτηριστικά που ταίριαζαν περισσότερο σε πλειοψηφικά συστήματα⁶. Συχνά η επίδρασή τους υπήρξε καθοριστική για την έκβαση του εκλογικού αποτελέσματος, γεγονός που εγείρει ερωτήματα για το ποιος πραγματικά είναι ο σκοπός τους. Για παράδειγμα, ένα εκλογικό σύστημα, δομημένο με συγκεκριμένο τρόπο, μπορεί να δημιουργεί τις κατάλληλες συνθήκες, για μελλοντική επικράτηση αυτών που το έχουν καθορίσει και διαμορφώσει, ανεξάρτητα αν αυτό είναι αποδεκτό από την πλειοψηφία ή όχι. Ωστόσο, δεν είναι πάντα βέβαιο ότι το τελικό εκλογικό αποτέλεσμα θα είναι και το επιθυμητό. Συχνά παρατηρείται να θεσπίζονται εκλογικοί νόμοι που έχουν δυσμενέστερα αποτελέσματα για την παράταξη που τα καθιέρωσε παρά για τους αντιπάλους αυτής⁷. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η ανάλυση των εκλογικών συστημάτων που ίσχυσαν, κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, και της επίδρασής τους στο τελικό εκλογικό αποτέλεσμα ιδωμένα μέσα από τις εκάστοτε πολιτικές, κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες.

II. ΕΚΛΟΓΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Ένα εκλογικό σύστημα περιλαμβάνει τους γενικούς όρους διεξαγωγής των εκλογών και καθορίζει τη μαθηματική μέθοδο μέσω της οποίας γίνεται η αντιστοίχιση ψήφων-αιρετών αντιπροσώπων⁸. Με άλλα λόγια αποτελεί τη μέθοδο κατανομής των βουλευτικών εδρών στα κόμματα και τους υποψηφίους, με βάση τις ψήφους που έλαβαν⁹. Η μορφή και τα επιμέρους χαρακτηριστικά του είναι αυτά που επηρεάζουν σημαντικά το τελικό εκλογικό αποτέλεσμα. Η σημασία του εκλογικού συστήματος για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι υπό οποιανδήποτε εκδοχή καθοριστική και, υπό ορισμένα συγκυριακά δεδομένα, καταλυτική¹⁰. Καθοριστικό ρόλο στη δικαιότερη αποτύπωση της λαϊκής βούλησης διαδραματίζει η εφαρμογή του εκλογικού συστήματος.

⁴ ΑΕΔ 4, 11, 14/1944, ΔιΔικ 1944, σελ. 892, 898 και 896 αντιστοίχως· ΑΕΔ 12/1994, Αρμ. 1994, σελ. 882.

⁵ Θ. Διαμαντόπουλος, *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και προέδρων Δημοκρατίας: συγκριτική προσέγγιση*, 2010, σελ. 20.

⁶ Αθ. Ράικος, *Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο*, 2011, σελ. 11.

⁷ Ηλ. Νικολακόπουλος, *Εισαγωγή στη θεωρία και την πρακτική των εκλογικών συστημάτων*, 1989, σελ. 13.

⁸ Θ. Διαμαντόπουλος, *Εκλογικά Συστήματα*, ό.π., σελ. 28.

⁹ Αθ. Ράικος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμος Ι, 2002, σελ. 371.

¹⁰ Γ. Παπαδημητρίου, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, 1990, σελ. 314.

Τα ήδη υπάρχοντα εκλογικά συστήματα σε συνδυασμό με τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους δεν επιτρέπουν την ασφαλή ταξινόμησή τους σε κατηγορίες, ωστόσο είναι γενικά αποδεκτό πως υπάρχουν τρεις βασικές κατηγορίες με πολύ σαφή στοιχεία διαφοροποίησης: Το πλειοψηφικό, το αναλογικό και τα μικτά εκλογικά συστήματα, που διαθέτουν χαρακτηριστικά και από τις δύο προαναφερόμενες κατηγορίες. Τα αναλογικά θεωρούνται τα πιο δίκαια, καθώς επιδιώκουν την εκπροσώπηση όλων των πολιτικών τάσεων και τη δυνατότητα κοινοβουλευτικής έκφρασης ακόμα και των μειοψηφιών, όμως δεν εξασφαλίζουν σταθερές κυβερνήσεις¹¹. Αντιθέτως, τα πλειοψηφικά συνήθως ευνοούν τις σταθερές πλειοψηφικές κυβερνήσεις, χωρίς ωστόσο να εξασφαλίζεται μια κοινοβουλευτική εκπροσώπηση που ανταποκρίνεται απόλυτα στη λαϊκή βούληση. Τέλος, τα μικτά εκλογικά συστήματα προσπαθούν να συνδυάσουν τα θετικά στοιχεία και των δύο προαναφερθέντων εκλογικών συστημάτων, περιορίζοντας όσο το δυνατόν περισσότερο τα αρνητικά τους χαρακτηριστικά.

Το πόσο «αναλογικό» είναι ένα σύστημα, δηλαδή το κατά πόσο εξασφαλίζεται μια ισορροπία μεταξύ ψήφων και εκπροσώπησης, αποτελεί συνισταμένη πολλών παραγόντων, από τους οποίους ο κυριότερος είναι η «μαθηματική μέθοδος» που εφαρμόζεται κάθε φορά. Δηλαδή η διαδικασία, σύμφωνα με την οποία γίνεται η αντιστοίχιση ψήφων και αιρετών αντιπροσώπων, παίζει τον καθοριστικό ρόλο στον χαρακτηρισμό ενός συστήματος ως «περισσότερο» αναλογικού ή μη¹². Ο τρόπος που κατανέμονται οι εκλογικές έδρες αποτελεί ένα ισχυρό όπλο στη διάθεση των κυβερνώντων, για να εξασφαλίσουν την πρωταγωνιστική τους παρουσία στην πολιτική σκηνή, δεδομένου ότι οι υπόλοιπες παράμετροι που επηρεάζουν την εκλογική διαδικασία χειραγωγούνται σαφώς σε πολύ μικρότερο βαθμό¹³. Παρόλα αυτά κανένα εκλογικό σύστημα δεν μπορεί να κατορθώσει να επιβάλλει, από μόνο του, το εκλογικό αποτέλεσμα. Παράλληλα, η πολιτική-εκλογική ιστορία της χώρας έχει καταγράψει και περιπτώσεις κατά τις οποίες κόμματα έπεσαν θύματα των δικών τους επινοήσεων και μηχανορραφιών αφού επέβαλλαν, όταν βρίσκονταν στην εξουσία, εκλογικούς νόμους που στη συνέχεια αποδείχτηκαν καταστροφικοί για τα ίδια.

Όσον αφορά στη συχνότητα αλλαγής των εκλογικών νόμων και των εκλογικών συστημάτων, θεωρείται άμεσα συνδεδεμένη με το επίπεδο του νομικού πολιτισμού που διαθέτει μια χώρα. Πιο συγκεκριμένα οι πολύ συχνές τροποποιήσεις ή και αντίθετα η μη προσαρμογή του συστήματος στις νέες συνθήκες δηλώνουν δημοκρατικό έλλειμμα και προσπάθεια χειραγώγησης της λαϊκής βούλησης. Θεμελιώδης αρχή ενός δημοκρατικού κράτους είναι ότι το εκλογικό σύστημα, ως βασική παράμετρος της δημοκρατικής λειτουργίας, δεν πρέπει να αλλάζει συχνά¹⁴. Στην Ελλάδα, ωστόσο, παρουσιάζονται πολύ συχνές αλλαγές του εκλογικού νόμου, φαινόμενο που δεν συναντάται σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με μόνη εξαίρεση ίσως τη Γαλλία.

¹¹ Αλ. Μυλωνάς, *Εκλογικά Συστήματα*, 1946, σελ. 76.

¹² Θ. Διαμαντόπουλος, *Ο νέος εκλογικός νόμος, Προβλήματα και διλήμματα: Γερμανικό σύστημα σε μια βαλκανική χώρα*, 2009, σελ. 33.

¹³ Θ. Διαμαντόπουλος, *Εκλογικά Συστήματα*, ό.π., σελ. 37.

¹⁴ A. Lijphart, *Electoral Systems and party Systems, study of twenty-seven democracies 1945-1990*, 1994, σελ. 151.

III. ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

1. ΕΚΛΟΓΕΣ 17ης ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1974 ΚΑΙ Ν.Δ. 650/1974

Οι πρώτες και οι κρίσιμότερες εκλογές της Μεταπολίτευσης ήταν οι εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974. Η δικτατορία των συνταγματαρχών είχε λήξει αφήνοντας πίσω μνήμες αυταρχικής διακυβέρνησης και πολιτικής ανελευθερίας, ενώ η τουρκική εισβολή στην Κύπρο είχε λάβει χώρα μόλις κάποιους μήνες νωρίτερα. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής επέστρεψε από το Παρίσι μετά την πτώση της Χούντας και συγκρότησε κυβέρνηση εθνικής ενότητας¹⁵. Οι εκλογές διεξήχθησαν βάσει του Ν.Δ. 650 του 1974, το οποίο ουσιαστικά ήταν μία τροποποίηση του Βασιλικού Διατάγματος 65 του 1963. Στις εκλογές αυτές, νικήτρια αναδείχθηκε η Νέα Δημοκρατία με ένα μεγάλο ποσοστό κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας (54,37% που αντιστοιχούσε σε 220 έδρες)¹⁶. Τη δεύτερη θέση κατέλαβε ο συνδυασμός Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις (60 έδρες) ενώ στην τρίτη θέση κατετάγη το ΠΑ.ΣΟ.Κ. του Ανδρέα Παπανδρέου (12 έδρες). Αξιοσημείωτο γεγονός της περιόδου αυτής αποτέλεσε η νομιμοποίηση των αριστερών κομμάτων, τα οποία συμμετείχαν στις εκλογές ως συνασπισμός με το όνομα «Ενωμένη Αριστερά» και εξέλεξαν 8 βουλευτές.

Το Ν.Δ. 650/1974 επέβαλε ένα εκλογικό σύστημα που χαρακτηρίστηκε ως «ενισχυμένη αναλογική» και ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκό για το πρώτο σε ψήφους κόμμα. Για πρώτη φορά εισάγεται ο θεσμός των Βουλευτών Επικρατείας, ενώ το δικαίωμα του «εκλέγειν» είχαν όλοι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες που είχαν συμπληρώσει το 21ο έτος της ηλικίας τους. Προβλέπονταν τρία επίπεδα κατανομής:

Η πρώτη κατανομή γινόταν σε κάθε εκλογική περιφέρεια που αντιστοιχούσε στους νομούς της χώρας. Ο συνολικός αριθμός των εγκύρων ψηφοδελτίων διαιρείτο με τον αριθμό των βουλευτικών εδρών της περιφέρειας. Το πηλίκο της διαίρεσης αποτελούσε το εκλογικό μέτρο. Το σύνολο των ψήφων του κάθε κόμματος διαιρείτο με το εκλογικό μέτρο και έτσι προέκυπτε ο αριθμός των εδρών που καταλάμβανε κάθε κόμμα¹⁷. Για να συμμετάσχει ένα κόμμα στη δεύτερη κατανομή απαιτείτο, σε όλη την επικράτεια, να είχε συγκεντρώσει ποσοστό 17% (αν αποτελούσε συνασπισμό δύο κομμάτων θα έπρεπε να είχε καταλάβει το 25% των ψήφων και αν τα κόμματα του συνασπισμού ήταν περισσότερα ζητείτο το 30%)¹⁸. Τα συγκεκριμένα όρια συμμετοχής θα μπορούσαν να κριθούν αρνητικά λόγω του μη δημοκρατικού χαρακτήρα τους, αφού ουσιαστικά επέτρεπαν μόνο στους μεγάλους συνδυασμούς να λάβουν έδρες, κατά τη δεύτερη κατανομή, αδιαφορώντας πλήρως για το αν αντιπροσωπεύεται ισότιμα η βούληση των ψηφοφόρων που επέλεξαν κάποιο μικρό κόμμα. Τα συγκεκριμένα στοιχεία του εκλογικού συστήματος το καθιστούσαν εξαιρετικά πλειοψηφικό και καταστρατηγούσαν, εν τέλει, σε μεγάλο βαθμό τη λαϊκή ετυμηγορία. Όσες έδρες έμεναν αδιάθετες μεταφέρονταν σε τρίτη κατανομή, στην οποία συμμετείχαν όσα κόμματα ήταν και στη δεύτερη

¹⁵ Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, 2018, σελ. 340.

¹⁶ Κ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 4η έκδ., 2005, σελ. 271.

¹⁷ Άρθρο 88 ν.δ. 650/1974.

¹⁸ Άρθρο 89 ν.δ. 650/1974.

κατανομή¹⁹. Οι αδιάθετες έδρες της τρίτης κατανομής προσκυρώνονταν στο κόμμα που είχε συγκεντρώσει τις περισσότερες ψήφους σε όλη τη χώρα. Έτσι, η τρίτη κατανομή προσέδιδε ένα επιπλέον στοιχείο πλειοψηφικότητας στον χαρακτήρα του εκλογικού νόμου.

2. ΕΚΛΟΓΕΣ 20ης ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1977 ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ 626/1977

Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν ένα χρόνο νωρίτερα από τις προγραμματισμένες του Νοεμβρίου του 1978, λόγω των κρίσιμων ζητημάτων που είχαν ανακύψει, όπως οι συζητήσεις για την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ²⁰, το Κυπριακό και η αποχώρηση της χώρας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ. Η Νέα Δημοκρατία αναδείχτηκε νικήτρια (41,84%-171 έδρες), χάνοντας όμως ένα μεγάλο μέρος των ποσοστών που είχε λάβει στις εκλογές του 1974, ενώ το ΠΑ.ΣΟ.Κ. συγκέντρωσε 25,34% και πήρε 93 έδρες.

Το εκλογικό σύστημα του Εκλογικού Νόμου 626/1977, με βάση το οποίο διεξήχθησαν οι εκλογές, χαρακτηρίστηκε ως «ενισχυμένη αναλογική». Πράγματι, κρίθηκε «αναλογικότερο» του προϊσχύσαντος Π.Δ. 650/1974, αφού ο αναλογικός του χαρακτήρας ενισχύθηκε με τη ρήτρα +1, για την πρώτη κατανομή. Με πιο απλά λόγια, το εκλογικό μέτρο γινόταν μικρότερο και αυτό επέτρεψε σε κόμματα με λιγότερους ψήφους και σχετικά μικρή κοινοβουλευτική δύναμη να εκλέξουν πιο εύκολα αντιπροσώπους. Παραχωρήθηκε, επίσης, το δικαίωμα ψήφου στους Έλληνες και στις Ελληνίδες που είχαν συμπληρώσει το 20ο έτος της ηλικίας τους²¹.

3. ΕΚΛΟΓΕΣ 18ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1981

Οι εκλογές της 18ης Οκτωβρίου 1981 έγιναν και αυτές με βάση τον Εκλογικό Νόμο 626/1977 και διεξήχθησαν υπό την πρωθυπουργία του Γ. Ράλλη, μετά την εκλογή του Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας. Νικητής της εκλογικής αναμέτρησης αναδείχθηκε το ΠΑ.ΣΟ.Κ. του Ανδρέα Παπανδρέου (48.07%-172 έδρες). Επιπλέον, οι εκλογές αυτές συνιστούν την αφετηρία του δικομματισμού στην Ελλάδα, ο οποίος κράτησε σχεδόν 30 χρόνια, με την εναλλαγή της Νέας Δημοκρατίας και του ΠΑ.ΣΟ.Κ. στην εξουσία²². Συνολικά μόνο τρεις κομματικοί σχηματισμοί κατάφεραν να μπουν στη Βουλή (Νέα Δημοκρατία και Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος).

4. ΕΚΛΟΓΕΣ 2ας ΙΟΥΝΙΟΥ 1985 ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ 1516/1985

Οι εκλογές του 1985 πραγματοποιήθηκαν, για πρώτη και μοναδική φορά στην ιστορία του Ελληνικού κοινοβουλευτισμού, με «λίστα» και όχι με σταυρό προτίμησης, εγχείρημα που στέφθηκε με απόλυτη αποτυχία, καθώς ανέκυψαν πολλά ζητήματα συνταγματικότητας²³. Με την καθιέρωση της λίστας ο βουλευτής χάνει ουσιαστικά το απεριόριστο δικαίωμα της γνώμης και της ψήφου κατά

¹⁹ Άρθρο 90 ν.δ. 650/1974.

²⁰ Δ. Παπαγιάννης, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, 4^η εκδ., 2011, σελ. 21.

²¹ Άρθρο 1 Π.Δ. 626/1977.

²² Χ. Βερναδάκης/Γ. Μαυρή, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα*, 1991, σελ. 188.

²³ Θ. Διαμαντόπουλος, *Εκλογικά Συστήματα*, ό.π., σελ. 185.

συνείδηση²⁴ και παραβιάζεται η διάταξη του Συντάγματος που ορίζει ότι ο βουλευτής εκλέγεται με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία από τους πολίτες²⁵. Επιπλέον, οι εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985 ήταν οι πρώτες στις οποίες άσκησαν το δικαίωμα ψήφου οι νέοι και νέες 18 ετών²⁶, όπως συνέβαινε σε όλες τις χώρες της υπόλοιπης Ευρώπης. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. ήταν το κόμμα που στέφθηκε νικητής στις εκλογές αυτές με ποσοστό 45,82%.

Στον εκλογικό νόμο 1516/1985 καθιερώθηκαν τρεις κατανομές για τις βουλευτικές έδρες. Για τις έδρες των βουλευτών Επικρατείας προβλεπόταν ξεχωριστή διαδικασία. Στην πρώτη κατανομή εξακολουθούσε να ισχύει ό,τι ίσχυε και με τον προηγούμενο εκλογικό νόμο που καθόριζε εκλογικό μέτρο με τη ρήτρα +1. Προβλεπόταν όμως και ρήτρα αφαιρέσεως όσον αφορά τις επιπλέον έδρες που καταλάμβανε ένα κόμμα. Στις μονοεδρικές περιφέρειες, συνέχισε να ισχύει σύστημα σχετικής πλειοψηφίας²⁷.

Κατά τη δεύτερη κατανομή, η χώρα χωριζόταν σε εννέα μείζονες περιφέρειες²⁸. Όλα τα κόμματα ή οι συνασπισμοί κομμάτων μπορούσαν να συμμετάσχουν αλλά όχι οι μεμονωμένοι υποψήφιοι. Για τον υπολογισμό του μέτρου στη δεύτερη κατανομή δεν λαμβανόταν υπόψη η ρήτρα +1. Η παραπάνω πρόβλεψη σε συνδυασμό με το ότι μεταφέρονταν όλοι οι έγκυροι ψήφοι όλων των κομμάτων προκειμένου να υπολογισθεί το μέτρο της β' κατανομής, περιόριζαν κατά πολύ τον αναλογικό χαρακτήρα του εκλογικού νόμου, γιατί με αυτό τον τρόπο το εκλογικό μέτρο γινόταν υψηλότερο ευνοώντας τα μεγάλα κόμματα έναντι των μικρών. Κατά τη τρίτη κατανομή προβλεπόταν δύο ξεχωριστές διαδικασίες²⁹. Αν το κόμμα που επικράτησε στην ελάχισσωνα περιφέρεια ήταν το ίδιο με αυτό που επικράτησε και σε όλη την επικράτεια τότε όλες οι αδιάθετες έδρες της κατακυρώνονταν στο κόμμα αυτό. Έτσι προσδιδόταν ένα επιπλέον στοιχείο πλειοψηφικότητας στον εκλογικό νόμο. Στην περίπτωση που το κόμμα που πλειοψήφησε σε μία ελάχισσωνα περιφέρεια ήταν διαφορετικό από αυτό που πλειοψήφησε στην επικράτεια, τότε υπολογιζόταν εκ νέου το εκλογικό μέτρο, διαιρώντας το σύνολο των έγκυρων ψήφων με τις αδιάθετες έδρες. Στη συνέχεια, οι έγκυροι ψήφοι του κάθε συνδυασμού διαιρούνταν με εκλογικό μέτρο. Ανάλογα με το πηλίκο, προέκυπε ο αριθμός των εδρών που κέρδιζε το κάθε κόμμα.

5. ΕΚΛΟΓΕΣ 18ης ΙΟΥΝΙΟΥ 1989, 5ης ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1989, 8ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1990 ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ 1847/1989

Οι εκλογές του 1989-1990 πραγματοποιήθηκαν με τον πιο αναλογικό εκλογικό νόμο στην κοινοβουλευτική ιστορία της χώρας³⁰. Ο νόμος 1847/1989 απέτρεπε ουσιαστικά τις συνεργασίες μεταξύ των διαφόρων κομμάτων, κάτι όμως που ήταν επιβεβλημένο να συμβεί αφού ήταν αδύνατο κάποιο κόμμα να κατακτήσει την πολυπόθητη αυτοδυναμία. Αναπόφευκτα, λοιπόν, η χώρα οδηγήθηκε σε

²⁴ Άρθρο 60 παρ. 1 Σ.

²⁵ Άρθρο 51 παρ. 3 Σ.

²⁶ Άρθρο 4 παρ. 1 Π.Δ. 152/1985.

²⁷ Άρθρο 2 ν. 1516/1985.

²⁸ Άρθρο 3 ν. 1516/1985.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Θ. Διαμαντόπουλος, *Κόμματα Και Κομματικά Συστήματα. Συγκριτική προσέγγιση και θεωρία*, 1989, σελ. 80.

μια παρατεταμένη προεκλογική περίοδο και χρειάστηκαν τρεις εκλογικές αναμετρήσεις για να εκλεγεί αυτοδύναμη κυβέρνηση.

Στις εκλογές του 1989-1990 η Νέα Δημοκρατία, παρά το γεγονός ότι συγκέντρωσε το 44,25% των ψήφων, λόγω του εκλογικού συστήματος, εξέλεξε 145 βουλευτές έναντι του ΠΑ.ΣΟ.Κ. που συγκεντρώνοντας το 39,15% των ψήφων εξέλεξε 125 βουλευτές. Για πρώτη φορά, επομένως, μετά τη Μεταπολίτευση το πρώτο κόμμα δεν εκλέχθηκε με αυτοδυναμία. Ενεργοποιήθηκε, λοιπόν, η προβλεπόμενη από το Σύνταγμα διαδικασία των «διερευνητικών εντολών» και την Παρασκευή 30 Ιουνίου 1989 σχηματίστηκε κυβέρνηση με «κορμό» τη Νέα Δημοκρατία του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη και τη συμμετοχή του ενιαίου Συνασπισμού. Ουσιαστικά η συνεργασία αυτή αποτέλεσε την άτυπη λήξη μιας μετεμφυλιακής αντιπαράθεσης που μάστιζε τον τόπο για δεκαετίες και έμεινε στην πολιτειακή ιστορία γνωστή ως «Ελληνικός Ιστορικός Συμβιβασμός» μεταξύ των δύο αντιθέτων πολιτικών χώρων³¹. Όμως, η κυβέρνηση συνεργασίας, υπό την πρωθυπουργία του Τζανή Τζανετάκη, η οποία ορκίστηκε στις 2 Ιουλίου, δεν εξάντλησε τον πολιτικό χρόνο για τον οποίο είχε εκλεγεί.

Στις 5 Νοεμβρίου 1989 πραγματοποιήθηκαν νέες εκλογές. Νικητής των εκλογών αναδεικνύεται πάλι η Νέα Δημοκρατία, χωρίς όμως να εξασφαλίζει την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή. (Ν.Δ. 46,19%-148 έδρες, ΠΑ.ΣΟ.Κ. 40,67%-128 έδρες, Συνασπισμός 10,97%-21 έδρες). Οι τρεις πολιτικοί αρχηγοί –Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Ανδρέας Παπανδρέου και Χαρίλαος Φλωράκης– αποφασίζουν τη σύσταση οικουμενικής κυβέρνησης υπό τον Ξενοφώντα Ζολώτα. Η κυβέρνηση που προέκυψε είχε την πιο ευρεία κοινοβουλευτική αποδοχή που διέθετε ποτέ κυβέρνηση στο Ελληνικό Κοινοβούλιο, μιας και η πρόταση εμπιστοσύνης που κατέθεσε υπερψηφίστηκε από 296 βουλευτές. Η κυβέρνηση Ζολώτα θα παραμείνει στην εξουσία μέχρι την 12η Φεβρουαρίου του 1990. Ωστόσο η χώρα, λόγω αδυναμίας εκλογής ΠτΔ, οδηγείται εκ νέου σε εκλογές την 8η Απριλίου 1990.

Στην τρίτη, λοιπόν, εκλογική αναμέτρηση η Νέα Δημοκρατία φτάνει το 46.89% και εκλέγει 150 βουλευτές. Η πολυπόθητη κυβερνητική πλειοψηφία επιτυγχάνεται με την προσχώρηση στη Νέα Δημοκρατία του βουλευτή Υπολοίπου Αττικής της ΔΗ.ΑΝΑ. Θεόδωρου Κατσιόκη.

Οι εκλογές του 1989-1990 δεν κατόρθωσαν να πείσουν για το εγχείρημα της απλής αναλογικής, αφού οδήγησαν σε παρατεταμένη προεκλογική περίοδο. Οι αιτίες, όμως, αποτυχίας δεν πρέπει να αναζητηθούν αποκλειστικά στη φύση του συγκεκριμένου εκλογικού νόμου αλλά κυρίως στο κλίμα πόλωσης και οξύτατης αντιπαράθεσης που επικρατούσε. Ίσως ήταν ιδιαίτερα πρώιμη για την ελληνική εκλογική κουλτούρα η συνεργασία μεταξύ κομμάτων που κινούνταν σε αντίπερα «ιδεολογικά όχθες», με αναπόφευκτο αποτέλεσμα την κατάρρευση οποιασδήποτε συνεργατικής προσπάθειας³². Επιπλέον, η μη εκπροσώπηση στη Βουλή, με ισχυρή παρουσία των λεγόμενων «μικρών κομμάτων», παρά το ευνοϊκό για αυτά εκλογικό σύστημα, απέδειξε ότι η απλή αναλογική για να αποδώσει όσα υπόσχεται απαιτείται να εφαρμοστεί υπό κατάλληλες συνθήκες, που δεν είχαν καμία σχέση με το πολιτικό περιβάλλον που είχε διαμορφωθεί το 1989.

³¹ Κ. Χρυσόγονος, *Η ιδιωτική δημοκρατία*, 2009, σελ. 176.

³² Αθ. Ράικος, *Γενική Πολιτειολογία*, ό.π., σελ. 211.

Ο εκλογικός νόμος 1847/1989 προέβλεπε ψηφοφορία με σταυρό προτίμησης και δύο επίπεδα κατανομών. Κατά την πρώτη κατανομή ο αριθμός των έγκυρων ψηφοδελτίων διαιρείτο με τον αριθμό των βουλευτικών εδρών της περιφέρειας προσαυξημένο κατά μία (η ρήτρα του +1)³³. Η πρόβλεψη αυτή αποτελεί στοιχείο αναλογικότητας, αφού, «χαμπλώνοντας» το εκλογικό μέτρο κάνει πιο εύκολη την κατάκτηση έδρας από τα μικρά κόμματα. Κατά τη δεύτερη κατανομή, η χώρα από εννέα μείζονες περιφέρειες χωρίζεται πλέον σε 13 μείζονες περιφέρειες. Η παραχώρηση των εδρών σε κάθε μείζονα περιφέρεια γίνεται με βάση τα υπόλοιπα, ακρησιμοποίητες ψήφους από την πρώτη κατανομή όλων των εκλογικών σχηματισμών, οι οποίοι συμμετέχουν αυτοδίκαια στη δεύτερη κατανομή, χωρίς περιορισμό εκλογικού ποσοστού. Αντίθετα με προηγούμενους εκλογικούς νόμους, στους οποίους παρατηρείτο μεταφορά στη δεύτερη κατανομή των έγκυρων ψήφων της πρώτης κατανομής αλλά και των ακρησιμοποίητων, με τον νόμο 1847/1989, επιτυγχάνεται η αποκατάσταση της αδικίας της διπλοκαταμέτρησης των ίδιων ψήφων, που αντιβαίνει στην θεμελιώδη εκλογική αρχή της ισότητας της ψήφου. Έτσι, ο εκλογικός νόμος στο σημείο αυτό γίνεται πιο αναλογικός και συμβάλλει στην πιο ισορροπημένη αντιστοίχιση ψήφων και κοινοβουλευτικής παρουσίας. Κατά κανόνα, τα πολλά επίπεδα κατανομών λειτουργούν υπέρ των μεγάλων κομμάτων και νοθεύουν ουσιαστικά τη λαϊκή ετυμηγορία.

6. ΕΚΛΟΓΕΣ 10ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1993, 22ης ΣΕΠΤΕΜΒΡΗ 1996, 9ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2000, 7ης ΜΑΡΤΙΟΥ 2004 ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ 1907 ΤΟΥ 1990

Στις 9 Σεπτεμβρίου 1993 προκηρύσσονται πρόωρες εθνικές εκλογές που πραγματοποιούνται σχεδόν ένα μήνα μετά, στις 10 Οκτωβρίου. Στις εκλογές αναδείχθηκε νικητής το ΠΑ.ΣΟ.Κ. με 47% και 170 έδρες στην πεντακομματική βουλή. Πρωθυπουργός, για τρίτη και τελευταία φορά, εκλέγεται ο Ανδρέας Παπανδρέου³⁴.

Οι εσωκομματικές εκλογές του 1996, μετά την αποχώρηση από την εξουσία του Ανδρέα Παπανδρέου, θα ορίσουν νέο αρχηγό τον Κωνσταντίνο Σημίτη τον οποίο ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας θα τον διορίσει πρωθυπουργό της χώρας³⁵. Νικητής στις εκλογές που ακολούθησαν αναδεικνύεται το ΠΑ.ΣΟ.Κ. του Κωνσταντίνου Σημίτη που συγκέντρωσε 41,49% και κατέλαβε 162 έδρες, ενώ δεύτερο κόμμα αναδείχθηκε η Νέα Δημοκρατία με τον Μιλτιάδη Έβερτ συγκεντρώνοντας ποσοστό 38,12% και καταλαμβάνοντας 108 έδρες. Στα αξιοσημείωτα των εκλογών η αδυναμία της Πολιτικής Άνοιξης του Αντώνη Σαμαρά να ξεπεράσει το εκλογικό εμπόδιο του 3%, η πρώτη συμμετοχή σε εκλογές της Χρυσής Αυγής.

Κατά τη διακυβέρνηση αυτή λαμβάνεται η απόφαση για είσοδο της χώρας μας στην Ο.Ν.Ε. Ωστόσο, ήδη από τον Μάρτιο του 1997, την ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας είχε αναλάβει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Ο Πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης, αντιλαμβανόμενος την ολοένα και μεγαλύτερη ισχυροποίηση της αντιπολίτευσης, προκηρύσσει πρόωρες εκλογές για τις 9 Απριλίου 2000. Οι εκλογές που θα ακολουθήσουν θα μείνουν στην ιστορία λόγω του φιάσκου των εταιρειών

³³ Άρθρο 4 παρ. 2 ν. 1847/1989.

³⁴ Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 351.

³⁵ Άρθρο 37 παρ. 2 Σ.

δημοσκοπήσεων και των αντίστοιχων exit-polls, που παρουσίαζαν, έως την τελευταία στιγμή, να επικρατεί η Νέα Δημοκρατία. Τελικά, το ΠΑ.ΣΟ.Κ. καταλαμβάνει την πρώτη θέση με 43,8 % και 158 έδρες.

Το 2004 η Νέα Δημοκρατία εκλέγεται με 45,36% και 165 έδρες, ενώ το ΠΑ.ΣΟ.Κ. καταλαμβάνει ποσοστό 40,55% και 117 έδρες.

Ο εκλογικός νόμος 1907/1990 χαρακτηρίστηκε ως «ενισχυμένη αναλογική» και έμεινε γνωστός ως «νόμος Κούβελα» λόγω του εισηγητή του Σωτήρη Κούβελα, υπουργού Εσωτερικών της τότε Κυβερνήσεως. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του νόμου αυτού ήταν η πριμοδότηση του πρώτου κόμματος, καθώς του επέτρεπε να σχηματίσει κυβέρνηση αυτοδύναμη έστω και με διαφορά 0,10% από το δεύτερο, ανεξαρτήτως του ποσοστού των μικρότερων κομμάτων³⁶. Στοιχείο αναλογικότητας του νόμου αποτελεί η ρήτρα εξομάλυνσης του 70% που πρακτικά σημαίνει ότι τα κόμματα που θα εκπροσωπηθούν στη Βουλή θα καταλάβουν τουλάχιστον το 70% των εδρών που θα καταλάμβαναν αν ίσχυε η απλή αναλογική. Επιπλέον, το δεύτερο κόμμα χάνει 20 περίπου έδρες προς όφελος των μικρότερων κομμάτων που θα υπερκεράσουν το όριο του 3%.

Ο εκλογικός νόμος «Κούβελα» προέβλεπε τρία επίπεδα κατανομών. Στην πρώτη κατανομή, η χώρα διαιρείται σε 56 πρωτοβάθμιες περιφέρειες, που ουσιαστικά ταυτίζονται με το σύνολο των νομών της χώρας. Η Αττική χωρίζεται σε τέσσερις περιφέρειες και ο νομός Θεσσαλονίκης σε δύο³⁷. Για τον υπολογισμό του εκλογικού μέτρου, κατά την πρώτη κατανομή, διαιρούνται τα έγκυρα ψηφοδέλτια της κάθε περιφέρειας με τον αριθμό των εδρών της, προσαυξημένες κατά μία³⁸. Όσες φορές περιέχεται το εκλογικό μέτρο στη εκλογική δύναμη των κομμάτων τόσες έδρες καταλαμβάνει το κόμμα αυτό στην εν λόγω περιφέρεια. Μεμονωμένος υποψήφιος μπορεί να εκλεγεί αν και εφόσον υπερβεί το εκλογικό μέτρο³⁹. Στις μονοεδρικές περιφέρειες, ισχύει σχετική πλειοψηφία. Για να καταλάβει κάποιο κόμμα, συνασπισμός κομμάτων ή μεμονωμένος υποψήφιος έδρα σε αυτή την κατανομή απαιτείται να έχει συγκεντρώσει πανελλαδικά τουλάχιστον το 3% της συνολικής εκλογικής δύναμης⁴⁰.

Κατά τη δεύτερη κατανομή, η χώρα διαιρείται σε 13 μείζονες εκλογικές περιφέρειες. Στη συνέχεια, διαιρείται το σύνολο των ψήφων που έλαβαν όλα τα κόμματα με τον αριθμό των εδρών της κάθε μείζονος περιφέρειας⁴¹. Το προκύπτον πηλίκο αποτελεί το εκλογικό μέτρο της περιφέρειας και διαιρώντας τους ψήφους του κάθε κόμματος με αυτό προσδιορίζεται ο αριθμός των εδρών που καταλαμβάνει το κάθε κόμμα καθώς και το πόσες έδρες μεταφέρονται στην επόμενη κατανομή.

Η τρίτη κατανομή είναι δυσμενής για τους συνασπισμούς κομμάτων αφού, κατά την πρώτη φάση αυτής, αναγνωρίζεται η δυνατότητα να λάβει έδρα μόνο κάποιο αυτοτελές κόμμα⁴², το οποίο θα πρέπει να έχει πλειοψηφήσει τόσο πανελλαδικά όσο και στη μείζονα περιφέρεια στην

³⁶ Θ. Διαμαντόπουλος, *Εκλογικά Συστήματα*, ό.π., σελ. 356.

³⁷ Άρθρο 2 ν. 1907/1990.

³⁸ Άρθρο 4 ν. 1907/1990.

³⁹ Άρθρο 88 ΠΔ 152/1985.

⁴⁰ Άρθρο 3 ν. 1907/1990.

⁴¹ Άρθρο 4 ν. 1907/1990.

⁴² Άρθρο 1 ν. 1907/1990.

οποία έχουν μείνει αδιάθετες έδρες από τη δεύτερη κατανομή. Στη δεύτερη φάση της τρίτης κατανομής προβλέπεται η δυνατότητα να λάβει έδρες κάποιος συνασπισμός κομμάτων, αρκεί οι έδρες να προέρχονται από μείζονες περιφέρειες όπου όμως δεν πρώτευσε το κόμμα που ήρθε πρώτο σε όλη την επικράτεια. Αν και κατόπιν της τρίτης κατανομής παραμένουν αδιάθετες έδρες, αυτές προσκυρώνονται στο αυτοτελές κόμμα που συγκέντρωσε τις περισσότερες ψήφους στην επικράτεια.

7. ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΗΣ 16ης ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2007, 4ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2009 ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ 3231/2004

Οι εκλογές της 16^{ης} Σεπτεμβρίου διεξήχθησαν πριν την προβλεπόμενη λήξη της θητείας της κυβέρνησης Καραμανλή, που είχε οριστεί για τον Μάρτιο του 2008. Το αποτέλεσμα των εκλογών ήταν νίκη του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας, υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή, με ποσοστό 41,84% και 152 έδρες, έναντι 38,1% του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και 102 έδρες.

Η διετής περίοδος διακυβέρνησης 2007-2009, της δεύτερης κυβέρνησης Καραμανλή ταυτίζεται με την εκτόξευση του χρέους της χώρας. Προκηρύσσονται εκλογές για την 4η Οκτωβρίου λόγω της δυσχερούς κατάστασης της ελληνικής οικονομίας ως συνέπεια της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 2008⁴³. Τις εκλογές κερδίζει το ΠΑ.ΣΟ.Κ. με διαφορά 10 ποσοστιαίων μονάδων, συγκεντρώνοντας το ποσοστό 43,92% και καταλαμβάνοντας 160 έδρες έναντι του 33,47% της Νέας Δημοκρατίας που αντιστοιχεί σε μόλις 91.

Ο εκλογικός νόμος 3231/2004, αν και ψηφίστηκε πριν τη διεξαγωγή των εκλογών της 7ης Μαρτίου 2004, δεν εφαρμόστηκε στις αμέσως επόμενες εκλογές, γιατί η ψήφισή του δεν συγκέντρωσε την απαιτούμενη κοινοβουλευτική πλειοψηφία των 2/3 του συνόλου των βουλευτών⁴⁴. Ο νόμος καταψηφίστηκε από τους βουλευτές των μικρών κομμάτων και της αντιπολίτευσης, οι οποίοι επικαλέστηκαν διαφορετικούς λόγους ο καθένας για την κοινή επιλογή τους. Κύρια χαρακτηριστικά του είναι η διατήρηση της ρήτρας εκπροσώπησης του 3% του προηγούμενου εκλογικού νόμου, ότι δεν ανακυκλώνει ψήφους, μεταφέροντας υπόλοιπα ψήφων σε επόμενες κατανομές, και η καθιέρωση του bonus επιπλέον εδρών στο πρώτο κόμμα, λόγω της αναγκαιότητας «δημιουργίας σταθερής, βιώσιμης, μονοκομματικής κυβέρνησης»⁴⁵.

Στα θετικά του νόμου συγκαταλέγεται ο εκ των προτέρων υπολογισμός των εδρών που θα καταλάβει το κάθε κόμμα. Για να προσδιοριστεί ο αριθμός αυτός ακολουθείται η εξής διαδικασία: Το σύνολο των ψήφων κάθε κόμματος πολλαπλασιάζεται με τον αριθμό 260, που αποτελεί τον αριθμό των προς διάθεση εδρών. Οι 40 έδρες που υπολείπονται, για να συμπληρωθεί ο αριθμός των 300 εδρών, προορίζονταν για το bonus κατάκτησης της πρώτης θέσης. Το γινόμενο που προκύπτει διαιρείται με το σύνολο των ψήφων που έλαβαν τα κόμματα που ξεπέρασαν το όριο του 3%. Το ακέραιο μέρος της διαίρεσης αντιστοιχεί στο σύνολο των εδρών που δικαιούται το κάθε κόμμα. Σε περίπτωση που το άθροισμα των προς διάθεση εδρών υπολείπεται του αριθμού 260

⁴³ Αθ. Ράικος, *Γενική Πολιτειολογία*, ό.π., σελ. 348.

⁴⁴ Άρθρο 54 παρ. 1 Σ.

⁴⁵ Βλ. Αιτιολογική έκθεση του Εκλογικού Νόμου 3231/2004.

τότε αυτές παραχωρούνται, μέχρι να συμπληρωθεί ο αριθμός 260, σύμφωνα με τα μεγαλύτερα δεκαδικά υπόλοιπα που αντιστοιχούν σε κάθε κόμμα. Αν προκύψουν αδιάθετες έδρες, σύμφωνα με την πρώτη κατανομή, σε διεδρικές και τριεδρικές περιφέρειες, αυτές διατίθενται ανά μία σε κάθε κόμμα που εμφανίζει τα μεγαλύτερα υπόλοιπα σε κάθε περιφέρεια⁴⁶. Οι τυχόν υπεράριθμες έδρες από αυτές που δεν δικαιούται το κάθε κόμμα, αφαιρούνται, κατά σειρά, αρχικά από τις τριεδρικές και, στη συνέχεια, από τις διεδρικές περιφέρειες όπου το κόμμα εμφανίζει τα μικρότερα χρησιμοποιούμενα υπόλοιπα. Τέλος, δίνονται οι 40 έδρες στο κόμμα που πλειοψήφησε.

8. ΕΚΛΟΓΕΣ 6ης ΜΑΪΟΥ 2012, 17ης ΙΟΥΝΙΟΥ 2012, 25ης ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2015, 20ης ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2015 ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ 3636/2008

Τα προβλήματα και οι παθογένειες της ελληνικής οικονομίας έφεραν τη χώρα στη δεινή θέση να προσφύγει σε δανεισμό από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο⁴⁷. Για την εξασφάλιση της χρηματοδότησης η χώρα δεσμεύτηκε να εφαρμόσει μια σειρά σκληρών οικονομικών και δημοσιονομικών μέτρων, η οποία έμεινε γνωστή ως «πρώτο μνημόνιο». Υιοθετήθηκε, λοιπόν, η λύση της κυβέρνησης «ειδικού σκοπού» με πρωθυπουργό τον Λουκά Παπαδήμο. Η νέα κυβέρνηση οδηγήθηκε στην ψήφιση και νέου μνημονίου, στις 12 Φεβρουαρίου. Η κατάσταση αυτή οδήγησε σε εκλογές, που ορίστηκαν για τις 6 Μαΐου 2012. Νικήτρια αναδείχτηκε η Νέα Δημοκρατία με 18,85% και 108 έδρες έναντι του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. με 16,78% και 52 έδρες.

Τα αποτελέσματα των εκλογών της 6ης Μαΐου δεν επέτρεψαν σε κανένα κόμμα να συγκροτήσει αυτοδύναμη κυβέρνηση. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας σύμφωνα με την προβλεπόμενη διαδικασία⁴⁸ ανέθεσε διερευνητικές εντολές για τη συγκρότηση κυβέρνησης στα τρία πρώτα κόμματα που είχαν συγκεντρώσει κατά σειρά τις περισσότερους ψήφους στις εκλογές. Κανένα δεν κατόρθωσε να συγκροτήσει κυβέρνηση και έτσι προκηρύχτηκαν εκλογές για τις 17 Ιουνίου με υπηρεσιακό πρωθυπουργό τον Παναγιώτη Πικραμένο, πρόεδρο του ΣτΕ⁴⁹. Οι εκλογές αυτές θα είναι οι δεύτερες στη μεταπολιτευτική ιστορία του τόπου, μετά από αυτές του 1985, οι οποίες θα διεξαχθούν με το σύστημα των δεσμευμένων επιλογών (λίστα), όπως εξάλλου προέβλεπε ο εκλογικός νόμος⁵⁰.

Η Νέα Δημοκρατία θα κερδίσει τις εκλογές με 29,66% και 129 έδρες, έναντι 26,89 του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. και 71 έδρες. Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. καταγράφει το μέχρι τότε χαμηλότερο ποσοστό του σε εκλογική αναμέτρηση, ενώ η κυβέρνηση που θα προκύψει θα στηρίζεται στους βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας, του ΠΑ.ΣΟ.Κ. και της Δημοκρατικής Αριστεράς.

Μετά τις εκλογές της 16ης Ιουνίου, η λαϊκή δυσάρεσκεια αποτυπώνεται έντονα στα αποτελέσματα των ευρωεκλογών της 26ης Μαΐου 2014, στις οποίες ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. αναδεικνύεται πρώτο κόμμα. Τα αποτελέσματα των περιφερειακών εκλογών αποδίδουν αντίστοιχα την εικόνα αλλαγής

⁴⁶ Άρθρο 8 ν. 3231/2004.

⁴⁷ Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 361.

⁴⁸ Άρθρο 37 παρ. 2 και 3 Σ.

⁴⁹ Άρθρο 37 παρ. 3 Σ.

⁵⁰ Άρθρο 10 ν. 3231/2004.

στον εκλογικό χάρτη της χώρας με την επικράτηση του τότε κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης στη μεγαλύτερη περιφέρεια της χώρας και σε μια σειρά μεγάλων δήμων. Παράλληλα, και η αδυναμία εκλογής ΠτΔ έχει ως αποτέλεσμα την προκήρυξη πρόωρων εκλογών, για τις 25 Ιανουαρίου του 2015⁵¹.

Η λαϊκή ετυμγορία στις εκλογές της 25ης Ιανουαρίου αναδεικνύει νικητή τον ΣΥ.ΡΙΖ.Α. με 36,34% και 149 έδρες έναντι της Νέας Δημοκρατίας με 27,81% και 76 έδρες. Τελικά, συγκροτείται κυβέρνηση συνεργασίας ΣΥ.ΡΙΖ.Α. με τους Ανεξάρτητους Έλληνες. Οι πρόωρες εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015 έλαβαν χώρα μετά την παραίτηση της κυβέρνησης Τσίπρα στις 20 Αυγούστου. Είχε προηγηθεί η αποστασιοποίηση μεγάλου αριθμού βουλευτών του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. και η ψήφιση νέας τριετούς δανειακής σύμβασης.

Πρώτο κόμμα αναδείχθηκε ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (35,46% και 145 έδρες), δεύτερο κόμμα η Νέα Δημοκρατία (28,10% και 75 έδρες), τρίτο κόμμα η Χρυσή Αυγή (6,99% και 18 έδρες), τέταρτο κόμμα η Δημοκρατική Συμπαράταξη (6,28% και 17 έδρες), πέμπτο κόμμα το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (5,55% και 15 έδρες), έκτο κόμμα το Ποτάμι (4,09% και 11 έδρες), έβδομο κόμμα οι Ανεξάρτητοι Έλληνες (3,69% και 10 έδρες), όγδοο και τελευταίο κόμμα η Ένωση Κεντρώων με (3,44% και 9 έδρες). Η νέα κυβέρνηση σχηματίστηκε έπειτα από την συνεργασία του ΣΥ.ΡΙΖ.Α. με το κόμμα των Ανεξάρτητων Ελλήνων. Αξιοσημείωτο το υψηλό ποσοστό αποχής που άγγιξε το 43,43% των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων.

Ο εκλογικός νόμος 3636/2008 τροποποίησε ουσιαστικά τον προηγούμενο εκλογικό νόμο, αναφορικά με το μέγεθος των εδρών που δίνονται ως εφάπαξ καταβολή στο πρώτο κόμμα⁵². Επανάφερε, επίσης, με τις διατάξεις του τη δυσμενή αντιμετώπιση που είχαν οι συνασπισμοί κομμάτων συγκριτικά με τα αυτοτελή κόμματα και καθιέρωσε την υποχρεωτική παρουσία στα ψηφοδέλτια των γυναικών σε αναλογία 1/3. Ο εκλογικός αυτός νόμος, γνωστός και ως νόμος «Παυλόπουλου», λόγω της νομοθετικής πρωτοβουλίας του τότε υπουργού Εσωτερικών Προκόπη Παυλόπουλου αποτελεί ουσιαστικά τροποποίηση του προηγούμενου εκλογικού νόμου 3231/2004.

Οι διαφορές που εισάγει ο εν λόγω νόμος είναι η μετατροπή της εφάπαξ καταβολής εδρών στο πρώτο κόμμα από 40 σε 50. Η ανάγκη θέσπισης της ανωτέρω νομοθετικής διάταξης θεμελιώνεται στο επιχείρημα ότι κατ' αυτό τον τρόπο εξυπηρετείται η κυβερνητική σταθερότητα, στόχος συνταγματικά κατοχυρωμένος⁵³. Παράλληλα, οι επιπλέον έδρες δίνονται μόνο σε αυτοτελές κόμμα, αντίθετα με τον προηγούμενο νόμο, που προέβλεπε πριμοδότηση ακόμα και σε συνασπισμό κομμάτων. Πριμοδότηση προβλέπεται και για συνασπισμό κομμάτων στην περίπτωση που ο μέσος όρος ψήφων των συμμετεχόντων στο συνασπισμό κομμάτων υπερβαίνει τις ψήφους του δεύτερου κόμματος⁵⁴. Πρακτικά μια τέτοια περίπτωση, όμως, δε μπορεί να βρει εφαρμογή, σύμφωνα πάντα με τα ελληνικά εκλογικά δεδομένα, και ούτε έχει υπάρξει ποτέ ανάλογη περίπτωση κατά την οποία, συνασπισμός κομμάτων που πρώτευσε να έχει μέσο όρο ψήφων, ανά κόμμα, μεγαλύτερο από το σύνολο των ψήφων του δεύτερου κόμματος. Τέλος, επιβάλλεται πλέον η υποχρέωση

⁵¹ Α. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, ό.π., σελ. 371.

⁵² Άρθρο 1 παρ. 2 ν. 3636/2008.

⁵³ Αθ. Ράικος, *Γνωμοδότηση*, ΤοΣ, 1991, σελ. 69.

⁵⁴ Άρθρο 1 παρ. 3 εδ. 2α ν. 3636/2008.

συμμετοχής των γυναικών κατά 1/3 του συνολικού αριθμού των υποψηφίων στους εκλογικούς συνδυασμούς⁵⁵.

Ο νόμος «Παυλόπουλου» μείωσε το ποσοστό που απαιτείται για αυτοδυναμία συγκριτικά με τον προηγούμενο νόμο καθιστώντας έτσι πιο εύκολη την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου. Ακόμη, ανήγαγε τον ρόλο των μικρών κομμάτων που θα μείνουν εκτός Βουλής σε ρυθμιστή της εκλογικής αυτοδυναμίας, αφού όσο μεγαλύτερο συνολικό ποσοστό συγκεντρώνεται από τα κόμματα αυτά τόσο πιο εύκολη καθίσταται η πολυπόθητη αυτοδυναμία. Τέλος, απέτρεψε τη συνεργασία μεταξύ κομμάτων και ενδεχόμενες υπόγειες συμφωνίες, που δεν συνάδουν με το πνεύμα και τις αρχές της εκλογικής διαδικασίας, αφού το πρώτο κόμμα για να πριμοδοτηθεί έπρεπε να είναι αυτοτελές.

Στο εν λόγω εκλογικό σύστημα τίθενται αρκετά ζητήματα συνταγματικότητας. Το πιο σημαντικό είναι ότι δεν καθορίζεται ως προϋπόθεση για την απόκτηση του bonus των 50 εδρών η επίτευξη ενός ελάχιστου εκλογικού ποσοστού. Επίσης, η καθιέρωση μιας ιδιαίτερας δυσανάλογης πλειοδοσίας εδρών διαστρεβλώνει πλήρως την αρχή της ισοδυναμίας της ψήφου και αναιρεί κάθε ιδέα εκλογικής δικαιοσύνης. Επιπλέον, με την εφαρμογή του καταστρατηγείται η αρχή της αντιπροσώπευσης στο επίπεδο των επιμέρους εκλογικών περιφερειών, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίπτωση των τετραεδρικών εκλογικών περιφερειών, όπου είναι πολύ πιθανό το πρώτο κόμμα, ακόμη και εάν έχει συγκεντρώσει ποσοστό γύρω στο 30%, να καταλάβει όλες τις έδρες που αντιστοιχούν στις περιφέρειες αυτές. Τέλος, με τη δυσμενή ρύθμιση σε βάρος των συνασπισμών συνεργαζόμενων κομμάτων παραβιάζεται η αρχή της ισότητας των ευκαιριών μεταξύ των πολιτικών κομμάτων.

9. ΕΚΛΟΓΕΣ 7ης ΙΟΥΛΙΟΥ 2019 ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΟΙ ΝΟΜΟΙ 4406/2016 ΚΑΙ 4654/2020

Τον Ιανουάριο του 2019 η κυβέρνηση έφερε προς κύρωση στη Βουλή των Ελλήνων τη Συμφωνία των Πρεσπών, η οποία είχε υπογραφεί επτά μήνες πριν μεταξύ της Ελλάδας και της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας και αφορούσε το ζήτημα της ονομασίας της δεύτερης. Όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης, καθώς και οι Ανεξάρτητοι Έλληνες, τάχθηκαν κατά της συμφωνίας⁵⁶. Το γεγονός αυτό επέφερε κυβερνητική κρίση, με αποτέλεσμα την αποχώρηση των ΑΝ.ΕΛ. από την κυβέρνηση. Ωστόσο, η κυβέρνηση κατάφερε να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, καθώς εκτός από τους βουλευτές του ΣΥ.ΡΙΖ.Α., την κυβέρνηση υπερψήφισαν ανεξάρτητοι βουλευτές που είχαν προηγουμένως διαγραφεί από το Ποτάμι και τους ΑΝ.ΕΛ.

Στις 26 Μαΐου 2019 διενεργήθηκαν οι ευρωεκλογές και οι εκλογές για τον α' γύρο της τοπικής αυτοδιοίκησης του 2019. Στις ευρωεκλογές ο ΣΥ.ΡΙΖ.Α. ηττήθηκε από το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης, λαμβάνοντας 23,75% έναντι 33,12% της Νέας Δημοκρατίας, γεγονός που ώθησε τον Έλληνα Πρωθυπουργό να προκηρύξει νέες εκλογές.

Οι εκλογές διενεργήθηκαν στις 7 Ιουλίου 2019. Πρώτο κόμμα ήλθε η Νέα Δημοκρατία (39,85%

⁵⁵ Άρθρο 3 παρ. 2 ν. 3636/2008.

⁵⁶ Νόμος του κράτους η συμφωνία των Πρεσπών – Δημοσιεύτηκε σε ΦΕΚ, (27/01/2019), Καθημερινή 27.01.2019, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 16.06.2023).

και 158 έδρες), δεύτερο κόμμα ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς (31,53% και 86 έδρες), τρίτο κόμμα το Κίνημα Αλλαγής (8,10% και 22 έδρες), τέταρτο κόμμα το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (5,30% και 15 έδρες), πέμπτο κόμμα η Ελληνική Λύση (3,70% και 10 έδρες) και έκτο κοινοβουλευτικό κόμμα το Μέτωπο Ευρωπαϊκής Ρεαλιστικής Ανυπακοής (3,44% και 9 έδρες)⁵⁷. Η κατανομή των εδρών έγινε με το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής.

Με τον νόμο 4406/2016 επήλθαν σημαντικές αλλαγές στην εκλογική νομοθεσία. Με βάση το άρθρο 54 του Συντάγματος, και δεδομένου πως η κυβέρνηση του Αλέξη Τσίπρα δεν κατάφερε να εξασφαλίσει την υποστήριξη των 2/3 του όλου αριθμού των βουλευτών, οι διατάξεις του εκλογικού νόμου 4406 θα ίσχυαν πρώτη φορά στις εκλογές του 2023.

Αρχικά, το δικαίωμα του εκλέγειν έχουν πλέον όλοι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες που έχουν συμπληρώσει το 17ο έτος της ηλικίας τους⁵⁸. Το νέο εκλογικό σύστημα είναι αυτό της «απλής αναλογικής» και όχι της «ενισχυμένης» όπως ίσχυε στις προηγούμενες εκλογές⁵⁹. Για την ακρίβεια, το εκλογικό σύστημα είναι «σχεδόν αναλογικό», καθώς διατηρείται το όριο του 3% για την είσοδο των κομμάτων στη Βουλή.

Τυχόν αδιάθετες έδρες διεδρικών και τριεδρικών εκλογικών περιφερειών διατίθενται, κατά σειρά και ανά μία, στον εκλογικό σχηματισμό που εμφανίζει σε καθεμία από αυτές τα μεγαλύτερα αξιοποιήσιμα υπόλοιπα ψήφων. Εάν σε κάποιο εκλογικό σχηματισμό διατεθούν συνολικά περισσότερες έδρες από όσες δικαιούται, οι πλεονάζουσες αφαιρούνται, ανά μία, από τις τριεδρικές περιφέρειες και αν υπάρξει ανάγκη από τις διεδρικές, στις οποίες ο συνδυασμός αυτός κατέλαβε έδρα, σύμφωνα με το προηγούμενο εδάφιο, εμφανίζοντας τα μικρότερα αξιοποιήσιμα υπόλοιπα ψήφων⁶⁰. Οι εκλογικές περιφέρειες που εξακολουθούν να έχουν αδιάθετες έδρες διατάσσονται κατά φθίνουσα σειρά, με βάση τα μετά την εφαρμογή της προηγούμενης παραγράφου εναπομείναντα αξιοποιήσιμα υπόλοιπα ψήφων του εκλογικού σχηματισμού με τον μικρότερο αριθμό εγκύρων ψηφοδελτίων στην επικράτεια που δικαιούται έδρα⁶¹. Στον εκλογικό αυτό σχηματισμό παραχωρείται μία έδρα από καθεμία από αυτές τις εκλογικές περιφέρειες και ως τη συμπλήρωση του αριθμού των εδρών που αυτός δικαιούται.

Ο αριθμός των εδρών που θα λάβει κάθε κόμμα θα είναι ανάλογος του ποσοστού του. Δεν προβλέπεται η πριμοδότηση (bonus) εδρών για το πρώτο κόμμα για πρώτη φορά από το 1990. Τα μόνα κόμματα που θα εξαιρεθούν από την κατανομή των εδρών είναι όσα δεν καταφέρουν να ξεπεράσουν το 3%. Οι 300 έδρες της Βουλής θα κατανεμηθούν αναλογικά, ανάμεσα στα κόμματα που θα ξεπεράσουν το 3%. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι αν το σύνολο των εκτός Βουλής κομμάτων φτάσει για παράδειγμα στο 10%, οι 300 έδρες θα κατανεμηθούν αναλογικά στα εντός Βουλής κόμματα, τα οποία θα έχουν λάβει το 90% των ψήφων⁶².

Στις δεύτερες εκλογές του 2023 θα εφαρμοστεί ο εκλογικός νόμος 4654/2020, που ψήφισε

⁵⁷ Η σύνθεση της νέας Βουλής, vouliwatch.gr 17.07.2019, διαθέσιμο στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 16.06.2023).

⁵⁸ Άρθρο 1 ν. 4406/2016.

⁵⁹ Άρθρο 2 ν. 4406/2016.

⁶⁰ Άρθρο 6 ν. 4406/2016.

⁶¹ Άρθρο 5 ν. 4406/2016.

⁶² Άρθρο 3 ν. 4406/2016.

η κυβέρνηση της Ν.Δ. Ο νόμος αυτός επαναφέρει το προϋφιστάμενο «μπόνους» εδρών για το πρώτο κόμμα. Η διαφορά αυτού του μπόνους από τα προηγούμενα είναι ότι δεν είναι σταθερό, αλλά κλιμακούμενο. Εξαρτάται από το ποσοστό του πρώτου κόμματος⁶³. Πιο συγκεκριμένα, αν το πρώτο κόμμα λάβει έως 25% το μπόνους είναι 20 έδρες. Για κάθε 0,5% επιπλέον ποσοστό, το μπόνους αυξάνεται κατά 1 έδρα, για να φτάσει στο μέγιστο των 50 εδρών, αν το ποσοστό του πρώτου κόμματος φτάσει στο 40%. Οι υπόλοιπες έδρες έως τις 300 (πλην του μπόνους) κατανέμονται αναλογικά, ανάμεσα στα κόμματα που θα υπερβούν το πλαφόν του 3%. Με τον μηχανισμό αυτό η αυτοδυναμία του πρώτου κόμματος εξαρτάται από δύο και μόνο μεταβλητές: Το ποσοστό του πρώτου και από το αθροιστικό ποσοστό των εκτός Βουλής. Όσο μεγαλώνει το ποσοστό των εκτός Βουλής κομμάτων, τόσο χαμηλώνει ο πήχης της αυτοδυναμίας.

IV. ΣΧΟΛΙΟ ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Από την παραπάνω μελέτη γίνεται ξεκάθαρο πως για να λειτουργήσει σωστά το δημοκρατικό πολίτευμα είναι αναγκαία η εφαρμογή ενός δικαιότερου εκλογικού συστήματος που θα σέβεται τις καθιερωμένες εκλογικές αρχές εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα σταθερές κυβερνήσεις, χωρίς να εγείρονται ζητήματα αντιπροσώπευσης. Η υπονόμηση της λαϊκής βούλησης μέσω εκλογικών νόμων με έντονο καλπονοθευτικό χαρακτήρα, η αδυναμία εξισορρόπησης μεταξύ των επιλογών των ψηφοφόρων και των εκλεγμένων βουλευτών, καθώς και η αναγκαιότητα εκλογής σταθερών κυβερνήσεων καθιστούν απαραίτητη τη δημιουργία ενός νέου εκλογικού συστήματος, που θα ενισχύει τον ρόλο του κυρίαρχου Λαού και θα εκφράζει με δίκαιο και ορθό τρόπο το εκλογικό αποτέλεσμα. Για την επίτευξη των παραπάνω απαιτούνται βαθιές τομές στη λειτουργία του κράτους και στη νοοτροπία κυβερνώντων και κυβερνώμενων.

Δυστυχώς, η χώρα μας έχει δυσκολευτεί αρκετά στο να καθιερώσει ένα εκλογικό σύστημα, που θα συγκεντρώνει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Στην Ελλάδα τα εκλογικά συστήματα τροποποιήθηκαν αρκετές φορές, με σκοπό να επηρεάσουν το εκλογικό αποτέλεσμα. Οι διάφορες πολιτικές δυνάμεις, εξυπηρετώντας και συμφέροντα τρίτων, επιδίωξαν τη δημιουργία ενός εκλογικού συστήματος που θα τους επέτρεπε να έχουν όσο το δυνατόν πιο ισχυρή πολιτική παρουσία. Κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, γεννήθηκαν ερωτήματα για το πόσο αξιόπιστο είναι το πολιτικό σύστημα και εν γένει η λειτουργία του κράτους. Μέχρι και σήμερα, ωστόσο, το ερώτημα αυτό παραμένει. Έκφραση αυτής της αμφισβήτησης αποτελούν και τα μεγάλα ποσοστά αποχής από την εκλογική διαδικασία, γεγονός που οδήγησε πλέον πολλούς μελετητές να αποδεχτούν την αποχή ως συνειδητή εκλογική στάση⁶⁴.

Είναι, λοιπόν, κάτι παραπάνω από επιβεβλημένο οι αλλαγές που θα γίνουν να έχουν ως σκοπό την ανατροπή αυτής της δυσμενούς εξέλιξης. Πρωταρχικός στόχος πρέπει να είναι οι ανάγκες της κοινωνίας και της ίδιας της πολιτικής έναντι των αντίστοιχων αναγκών της οικονομίας και η αποδυνάμωση της εξάρτησης της πολιτικής από την τελευταία. Οι παθογένειες που απορρέουν από αυτή τη διαμορφωμένη κατάσταση έχουν αρνητικό αντίκτυπο στην ίδια τη δημοκρατία. Για

⁶³ Άρθρο 1 ν. 4654/2020.

⁶⁴ J. Font, *Electoral Abstention in Europe*, 1995, σελ. 30.

να επιτευχθεί, όμως, η πολυπόθητη ενίσχυση της λειτουργίας της δημοκρατίας και των θεσμών απαιτείται ουσιαστική κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας, βελτίωση της εκλογικής και αντιπροσωπευτικής διαδικασίας και σεβασμός στο Σύνταγμα. Ταυτόχρονα, είναι ιδιαίτερα σημαντικό ο εκλογικός νόμος να έχει ρόλο σταθεροποιητικό για το πολιτικό σύστημα, να μην εκφυλίζεται και να μην μετατρέπεται σε μέσο χειραγώγησης της ψήφου. □

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ-ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ (Απρίλιος-Ιούνιος 2023)

Θανάσης Γ. Ξηρός

Αναπληρωτής Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου ΑΣΕΙ-ΣΣΕ

2 Απριλίου

Σε αφιέρωμα στην κυριακάτικη έκδοση πρωινής εφημερίδας, με αφορμή τη συμπλήρωση τριών ετών από την εκλογή της στην Προεδρία της Δημοκρατίας, η Κ. Σακελλαροπούλου, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «...Αλλά δεν πιστεύω στο παρασκήνιο. Αν εννοούμε μια καλή συνεννόηση, ποτέ δεν έχω αρνηθεί να ακούσω κάποιον ή να πάρω μια πρωτοβουλία, εάν όμως ξέρω ότι είναι επιθυμητή από τα μέρη. Θεωρώ ότι όλοι έχουν την αναγκαία ωριμότητα, τα κόμματα, οι ηγεσίες των κομμάτων να σηκώσουν το βάρος, το οποίο καλούνται να σηκώσουν. Αυτή τη στιγμή θα έχουμε εκλογές με το συγκεκριμένο νόμο, που σημαίνει ενδεχομένως ότι ανοίγονται περιθώρια συνεργασίας. Ο ρόλος του ΠτΔ είναι να εξασφαλίσει την ενότητα, σε άλλο επίπεδο. Γι' αυτά που αφορούν στενά το πολιτικό σκηνικό νομίζω ότι το βάρος πέφτει στους ίδιους να αναζητήσουν τις συνεννοήσεις. Εκτός βεβαίως από το σημείο εκείνο που το ίδιο το Σύνταγμα με καλεί να παρέμβω. Εάν κληθώ κατά το Σύνταγμα, που προβλέπει μια διαδικασία, εκεί θα κάνω το καλύτερο που μπορώ... Το ζήτημα του απορρήτου

των επικοινωνιών δεν είναι απλώς ένα συνταγματικό δικαίωμα, είναι πάρα πολύ σημαντικό σε μια δημοκρατία. Σχετίζεται στην πραγματικότητα με τον πυρήνα της ανθρώπινης αξίας και βέβαια αποκτά μεγάλη βαρύτητα σε μια εποχή, όπως αυτή που διανύουμε, που είναι μια εποχή μεγάλης διακινδύνευσης σε αυτό το θέμα, λόγω ακριβώς και της εξέλιξης της τεχνολογίας. Τα πράγματα, δηλαδή, όσο πάνε γίνονται και πιο περίπλοκα. Ταυτόχρονα, έχουμε και ένα άλλο σημαντικό αγαθό, αυτό της εθνικής ασφάλειας. Και βέβαια οι σταθμίσεις που καλούνται να κάνουν τα αρμόδια όργανα και οι κρατικές αρχές είναι πολύ ευαίσθητες και λεπτές. Τοποθετήθηκα από την αρχή, από τον Αύγουστο, για το θέμα αυτό, για το πόσο είναι σημαντικό. Ότι όταν κάτι πάει στραβά, όταν υπάρξει κάποιο πρόβλημα στο ζήτημα αυτό, όπως και σε όλα τα δικαιώματα, θα πρέπει να πέφτει φως, να διαλευκαίνεται και να δίνονται πειστικές απαντήσεις στους πολίτες. Από την άλλη πλευρά, ακριβώς επειδή είναι τόσο ευαίσθητο, είναι πολύ σημαντικό όσοι επιλαμβάνονται του θέματος αυτού να είναι πάρα πολύ προσεκτικοί στην τήρηση των ορίων της

αρμοδιότητάς τους και στην ευθύνη που έχουν. Γιατί και η λογοδοσία είναι πολύ σημαντική σε μια δημοκρατία, αλλά και η ευθύνη του καθενός, όταν ασκεί μια αρμοδιότητα, είναι επίσης πολύ σημαντική. Δόξα τω Θεώ, στην Ελλάδα υπάρχει ανεξάρτητη αρχή, η ΑΔΑΕ, υπάρχουν εισαγγελείς, υπάρχει η Βουλή στο μέτρο που μπορεί να χρειαστεί να ασχοληθεί. Και φυσικά υπάρχει η Δικαιοσύνη, όπου χρειαστεί να εμπλακεί. Πιστεύω λοιπόν απόλυτα στο ότι πρέπει ο καθένας να επιληφθεί στο πεδίο και στον τομέα που του αναλογεί. Εκεί που έκρινα αναγκαίο, έκανα δηλώσεις και μια και δυο φορές, δεν θεώρησα ως Πρόεδρος ότι χρειάζεται να τοποθετηθώ παραπάνω. Συμβαίνει καμιά φορά, και ευτυχώς, και άνθρωποι που είναι φίλοι, που είμαστε πολύ κοντά όπως λέτε, που είμαστε συνάδελφοι χρόνια, μπορεί να συμβεί να ασκούν αρμοδιότητες παράλληλα. Ο καθένας πιστεύω έχει το βάρος της ευθύνης για το πώς ασκεί ο ίδιος το ρόλο του και για τη συμπεριφορά του ευρύτερα. Τολμώ να πω, επομένως, ότι δεν νομίζω πως διαταράσσονται οι προσωπικές σχέσεις. Απλώς ο καθένας φέρει το βάρος της δικής του ευθύνης. Εγώ μιλώ μόνο για τον εαυτό μου... Σκέφτηκα λοιπόν ότι, αντί να δω έναν-έναν τους προέδρους των δικαστηρίων, να τους καλέσω όλους μαζί. Οι δικαστές, λόγω του βάρους του λειτουργήματός τους, έχουν μια τάση για αυτοσυγκράτηση, δεν ανοίγονται εύκολα σε διάλογο. Χωρίς διάλογο δεν λύνονται εύκολα τα θέματα. Βλέπουμε να περνούν νομοθετήματα και μετά ο δικηγορικός σύλλογος να διαφωνεί και να έχουμε απεργίες. Σκεφτόμουν ότι για κάποια θέματα, μερικά κοινά σημεία μπορούν να βρεθούν και να προχωρήσουν, αν όλοι οι φορείς που εμπλέκονται έχουν ένα διάλογο μεταξύ τους. Αυτό που θέλησα να κάνω περισσότερο ήταν μέσα από μια πολύ γενική συζήτηση να τους φέρω σε επαφή και φυσικά μετά –γιατί εγώ δεν έχω ρόλο– να συνεχίσουν αυτήν την επικοινωνία.

Επειδή πιστεύω απόλυτα στην επικοινωνία και στο διάλογο για την επίλυση των θεμάτων, όπως είναι τα θέματα της Δικαιοσύνης, που είναι θεσμικά αλλά πολλά είναι και πρακτικά. Τίποτα δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς συναίνεση. Έχουμε δει και νόμους να περνούν από τη Βουλή με μεγάλες πλειοψηφίες και να μην μπορούν να εφαρμοσθούν στην πράξη. Η συναίνεση πρέπει να έχει να κάνει φυσικά με το πολιτικό προσωπικό, η συναίνεση όμως είναι και στους φορείς, συναίνεση και στην κοινωνία τελικά. Πρέπει να είναι κανείς όσο πιο πειστικός μπορεί για να είναι και αποδεκτός οι μεταρρυθμίσεις».

6 Απριλίου

Σε συνέντευξή του στην κρατική τηλεόραση ο Υπουργός Εσωτερικών αναγγέλλει την κατάθεση τροπολογίας, με την οποία συμπληρώνεται σημειακά η ρύθμιση που οργανώνει τη διαδικασία διακρίβωσης της συνδρομής των προϋποθέσεων για την κατάρτιση συνδυασμών υποψηφίων στις γενικές βουλευτικές εκλογές.

7 Απριλίου

Κατατίθεται στη Βουλή κοινή τροπολογία των Υπουργών Εσωτερικών και Δικαιοσύνης. Με αυτήν μεταφέρεται η αρμοδιότητα του ελέγχου της συνδρομής των προϋποθέσεων για την κατάρτιση συνδυασμών υποψηφίων στις γενικές βουλευτικές εκλογές από την πενταμελή σύνθεση στην Ολομέλεια του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου και του αναγνωρίζεται, επίσης, η δυνατότητα να λαμβάνει ή να ζητεί σχετική τεκμηρίωση από τις, κατά περίπτωση, αρμόδιες δικαστικές ή άλλες αρχές.

9 Απριλίου

Με δήλωσή του ο Χρ. Τζανερίκος, Πρόεδρος του Α1 Τμήματος και Αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου, βάλλει κατά της κυβερνητικής τροπο-

λογίας, αναφέροντας, μεταξύ άλλων, ότι: «...Η ρύθμιση που εισάγεται με την επίμαχη τροπολογία, παρά την κατ' επίφαση αιτιολογία της, δηλαδή της "θωράκισης της όποιας απόφασης του Αρείου Πάγου" για την ανακήρυξη ή μη κομμάτων, ώστε να μην μπορεί αυτή να αμφισβητηθεί, αποτυπώνει, φωτογραφικά, τη δυσπιστία και την έλλειψη εμπιστοσύνης στο πρόσωπό μου εκ μέρους της κυβέρνησης, που είχε τη σχετική νομοθετική πρωτοβουλία αναφορικά με την άσκηση της διακριτικής μου ευχέρειας να ορίζω την (πενταμελή) σύνθεση του τμήματος του οποίου είμαι πρόεδρος».

Απαντώντας, ο Υπουργός Εσωτερικών περιορίζεται να επισημάνει το αυτονόητο, «σε δημοκρατικά πολιτεύματα η νομοθέτηση ανήκει στην αρμοδιότητα της Βουλής και όχι στην επιλογή του κάθε δικαστή».

10 Απριλίου

Ο Χρ. Τζανερίκος υποβάλλει την παραίτησή του από τα καθήκοντα του δικαστικού λειτουργού.

Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος, απαντώντας σε σχετική ερώτηση, αναφέρει ότι «η κυβέρνηση στο πλαίσιο της νομοθετικής πρωτοβουλίας για το συγκεκριμένο ζήτημα, δεδομένου ότι υπάρχουν ζητήματα δικονομικής λειτουργίας του δικαστηρίου, είχε προηγούμενη διαβούλευση με την ηγεσία του Αρείου Πάγου. Αυτό δεν συνιστά καμίας μορφής παρέμβαση, αντίθετα ήταν θεσμικά επιβεβλημένο». Έτσι, επιβεβαιώνει τη συνάντηση την προηγούμενη εβδομάδα του Υπουργού Επικρατείας με τον Πρόεδρο του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου.

11 Απριλίου

Οι κοινοβουλευτικές ομάδες της Νέας Δημοκρατίας και του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής ψηφίζουν την τροπολογία με την οποία συμπληρώνεται σημειακά

η ρύθμιση που οργανώνει τη διαδικασία διακρίβωσης της συνδρομής των προϋποθέσεων για την κατάρτιση συνδυασμών υποψηφίων στις γενικές βουλευτικές εκλογές. Ο Συνασπισμός της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία απέχει από την ψηφοφορία, ενώ την τροπολογία καταψηφίζουν το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, η Ελληνική Λύση και το ΜέΡΑ25.

Σε ανακοίνωση της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων αναφέρεται: «...Η Δικαιοσύνη είναι πυλώνας της δημοκρατίας και οι λειτουργοί της, διαχρονικά, έχουν να επιδείξουν αγώνες προς διαφύλαξη των δημοκρατικών αρχών και προστασίας των ελευθεριών και των ατομικών δικαιωμάτων. Το δικαστικό σώμα είναι βαθιά δημοκρατικό και υπηρετεί με σθένος, παρρησία και προσήλωση τους δημοκρατικούς θεσμούς... Σε μια χώρα με ισχυρούς δικαιοκρατικούς θεσμούς, όπως είναι η χώρα μας, η νομοθετική πρωτοβουλία ανήκει στην κυβέρνηση και η νομοθετική λειτουργία στη νομίμως εκλεγμένη Βουλή... Η αποσπασματική και πρόχειρη νομοθέτηση δημιουργεί υπόνοιες αυθαιρεσίας της εκτελεστικής εξουσίας».

12 Απριλίου

Σε νέες δηλώσεις του ο Χρ. Τζανερίκος αναφέρεται και σε δεύτερη συνάντησή του με ανώτατο κυβερνητικό στέλεχος.

13 Απριλίου

Διευκρινίζοντας τη νέα δήλωσή του ο Χρ. Τζανερίκος κάνει λόγο για «δεύτερη συνάντησή του με πρόσωπο εκτός πολιτικής που του μετέφερε μήνυμα ότι, αν συνεισφέρει στην υπόθεση Κασιδιάρη, θα πάρει θέση σε ανεξάρτητη Αρχή» και, μιλώντας σε ειδησεογραφικό δικτυακό τόπο, συμπληρώνει: «εάν επιμείνουν ότι όσα είπα είναι ανακριβή, τότε θα αναγκαστώ να αποκαλύψω

εγώ από ποιον ανώτατο κυβερνητικό παράγοντα και γιατί οχλήθηκα το Σάββατο στις 8 Απριλίου, μια ημέρα πριν κάνω τη δήλωσή μου, σε πρωτοφανή προσπάθεια επηρεασμού μου. Εάν δεν βγει ο ίδιος να πει τι έγινε στην επαφή μας, θα αναγκαστώ να τους τα θυμίσω εγώ με λεπτομέρειες, ποιος και γιατί μου ζήτησε να βοηθήσω για να αποκλειστεί το κόμμα Κασιδιάρη στις εκλογές και σε περίπτωση που βοηθήσω τι μου υποσχέθηκε».

14 Απριλίου

Ο Πρωθυπουργός, μιλώντας σε εβδομαδιαία πολιτική εφημερίδα και απαντώντας σε σχετικές ερωτήσεις, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «... Διεκδικώ την αυτοδυναμία. Το 2019 οι πολίτες έδωσαν την αυτοδυναμία στη Ν.Δ., η οποία εξέφραζε ένα ευρύτερο μέτωπο μεταρρυθμιστικών, Ευρωπαϊκών, πραγματικά προοδευτικών δυνάμεων, που ξεπερνούσαν τα παραδοσιακά όριά της. Στα 4 χρόνια που κυβερνάμε, οι προσδοκίες μετουσιώθηκαν σε πολιτικές. Διεκδικούμε την αυτοδυναμία για να συνεχίσουμε να πορευόμαστε στον ίδιο δρόμο. Ιδιαίτερα σήμερα, σε ένα αβέβαιο διεθνές περιβάλλον και με έναν απρόβλεπτο γείτονα, η Ελλάδα χρειάζεται σταθερό τιμόνι, με σαφή πορεία. Μια κυβέρνηση που θα μπορεί να αποφασίζει γρήγορα και να δρα συντονισμένα. Η θέση, λοιπόν, είναι καθαρή και ειλικρινής. Γι' αυτό και θεωρώ ότι η κάλη της 21^{ης} Μαΐου θα καθορίσει τα πάντα. Θα είναι αυτή, η οποία θα ορίσει ποιος θα κυβερνήσει. Και όσο πιο ισχυρό είναι το μήνυμά της, τόσο πιο κοντά θα μας φέρει στη σιγουριά και την πρόοδο. Έχω εξηγήσει, άλλωστε, τις παγίδες ακυβερνησίας και περιπετειών που κρύβει η απλή αναλογική. Παγίδες που θα ακυρωθούν με ένα ξεκάθαρο αποτέλεσμα νίκης την 21^η Μαΐου. Από εκεί και πέρα, οι κινήσεις μου θα συμβαδίσουν με τις προβλέψεις του Συντάγματος... Θα επαναξιολογηθεί το ζήτημα εκλογής των ευρωβουλευτών μετά τις εθνικές εκλογές».

Μιλώντας στην κρατική τηλεόραση και για τη δημοσιοποιηθείσα συνάντησή του με τον παραιτηθέντα Αντιπρόεδρο του Αρείου Πάγου, ο Υπουργός Επικρατείας Γ. Γεραπετρίτης αναφέρει: «Όλα έγιναν με απολύτως θεσμικό τρόπο. Υπήρξε μία και μόνη επίσημη και τυπική συνάντηση στο γραφείο μου στο Υπουργείο και όχι στο καφενείο της Βουλής. Η συνάντηση έγινε απολύτως φανερά και ακέραια για θέματα διαδικαστικά της δικαιοσύνης. Μετά τις δηλώσεις του, δεν επικοινωνήσε μαζί μου. Ήταν μια προσωπική επιλογή του, η παραίτηση, από τη στιγμή που ένιωσε ότι θίγεται. Δεν υπήρχε λόγος περαιτέρω επικοινωνίας».

20 Απριλίου

Ο Πρωθυπουργός από την Κέρκυρα, όπου περιοδεύει, και σχολιάζοντας τη διαγραφή του Αλ Γεωργούλη, ευρωβουλευτή του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, μετά από τη δημοσιοποίηση καταγγελίας σε βάρος του για σεξουαλική βία, αναφέρει: «... Εμείς δεν είμαστε ΣΥΡΙΖΑ, δεν πρόκειται ποτέ να γενικεύσουμε προσωπικές συμπεριφορές. Αλλά αν αναλογιστούν οι αντίπαλοί μας πόσο εύκολη είχαν εκείνοι τη λάσπη και κυρίως να απαντήσουν σε ένα πολύ απλό ερώτημα. Πώς γίνεται να διαγράψουν τον Γεωργούλη μόλις καταγγέλθηκε και κρατούν στα ψηφοδέλτιά τους τον Παππά που καταδικάστηκε 13-0 από το Ειδικό Δικαστήριο;».

21 Απριλίου

Με απόφαση του Πρωθυπουργού (Β' 2589), στις αρμοδιότητες του Υπουργού στον Πρωθυπουργό Χ.-Γ. Σκέρτσου προστίθεται «η δημόσια ενημέρωση για την πορεία του έργου της Κυβέρνησης», την οποία ασκούσε ο Υφυπουργός στον Πρωθυπουργό και κυβερνητικός εκπρόσωπος.

22 Απριλίου

Δίχως να ακολουθηθεί στο σύνολό του το

τυπικό, όπως διαμορφώθηκε μεταπολιτευτικά, για τη διάλυση της Βουλής, σύμφωνα με τα οριζόμενα στην παρ. 2 του άρθρου 41 Σ., δηλαδή η σύγκληση το Υπουργικού Συμβουλίου σε συνεδρίαση, η εισήγηση του Πρωθυπουργού στα μέλη του, η λήψη απόφασής τους, η αποστολή επιστολής του Πρωθυπουργού με την πρόταση στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και η έγγραφη απάντηση-αποδοχή της από αυτόν, ο Κ. Μητσοτάκης συναντάται, όπως είχε προγραμματιστεί και ανακοινωθεί λίγες ημέρες πριν, με την Κ. Σακελλαροπούλου. Της παραδίδει την Πράξη 8/22.04.2023 του Υπουργικού Συμβουλίου, το οποίο δεν συνεδρίασε προς τούτο, με την πρότασή του για τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη γενικών βουλευτικών εκλογών την 21^η Μαΐου 2023, προκειμένου να ανανεωθεί η λαϊκή εντολή. Το, κατά πάσα βεβαιότητα, αναφερόμενο σε αυτήν και απαιτούμενο συνταγματικά εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας αποκαλύπτεται από τον Πρωθυπουργό μετά τη συνάντηση σε διάγγελμά του, στο οποίο επιχειρεί, ιδίως, τον απολογισμό του κυβερνητικού έργου, αναφέροντας: «...η εθνική μας οικονομία αναβαθμίστηκε 12 φορές, ώστε η χώρα να βρίσκεται σήμερα πολύ κοντά στην ανάκτηση της επενδυτικής βαθμίδας. Εξέλιξη που, με τη σειρά της, θα σημαίνει και φθηνότερο δανεισμό για την Ελληνική Δημοκρατία, για τις επιχειρήσεις αλλά και για τα νοικοκυριά μας. Ο εθνικός αυτός στόχος, σε συνδυασμό με την ανάγκη ισχυρής εκπροσώπησης του τόπου διεθνώς, επιβάλλουν πολιτική σταθερότητα σε ορίζοντα τετραετίας. Γι' αυτό και συνιστά θέμα εξαιρετικής σημασίας, σύμφωνα με το άρθρο 41 του Συντάγματος. Γιατί η Ελλάδα χρειάζεται καθαρή προοπτική στην πορεία της και καθαρές λύσεις στην ηγεσία της. Ελληνίδες, Έλληνες, Είμαι σίγουρος ότι όλοι αντιλαμβάνομαστε τη σημασία των στιγμών, καθώς η χώρα μας από ουραγός είναι, ήδη, πρωταγωνιστής στην Ευρώπη».

Με τη θυροκόλληση του π.δ. 45/2023 (Α' 99) διαλύεται η Βουλή της ΙΗ' Περιόδου Προεδρευόμενης Δημοκρατίας. Σε αυτό προβλέπεται, επίσης, η διεξαγωγή των γενικών βουλευτικών εκλογών την 21^η Μαΐου 2023 και η σύγκληση της νέας Βουλής σε Α' Τακτική Σύνοδο την 1^η Ιουνίου 2023.

Συνεδριάζει η Επιτροπή Δεοντολογίας της Ελληνικής Λύσης –μετά από πρωτοσέλιδο δημοσίευμα καθημερινής απογευματινής εφημερίδας, σύμφωνα με το οποίο τρεις βουλευτές του κόμματος βρίσκονταν σε μυστικές συζητήσεις με τη Νέα Δημοκρατία για να περιβάλουν, εφόσον χρειαστεί, κυβερνητικό σχήμα με την εμπιστοσύνη τους– και αποφασίζει η Αν. Αικ. Αλεξοπούλου, ο Αντ. Μυλωνάκης και ο Απ. Αβδελλάς να είναι υποψήφιοι βουλευτές σε άλλες βασικές εκλογικές περιφέρειες από εκείνες που είχαν εκλεγεί, προκειμένου, όπως ανακοινώθηκε, «να αποδειχθεί το ειλικρινές ενδιαφέρον των εν λόγω βουλευτών για την πατρίδα και μόνον». Οι δύο πρώτοι παραιτούνται από το κόμμα, ενώ ο τρίτος δέχεται την υποψηφιότητά του στη μονοεδρική βασική εκλογική περιφέρεια Γρεβενών.

23 Απριλίου

Η Πρόεδρος της Δημοκρατίας αποδέχεται, με πρόταση του Πρωθυπουργού, την παραίτηση του Μ. Βορίδη από τη θέση του Υπουργού Εσωτερικών [π.δ. 46/2023 (Α' 100)]. Στη θέση του διορίζεται η Κ. Σπανού [π.δ. 47/2023 (Α' 101)].

Ο γραμματέας του ΜΕΡΑ25 στην ομιλία του στην Κεντρική Επιτροπή του κόμματος διευκρινίζει ότι το «σχέδιο-σύστημα Δήμητρα» είναι «απαραίτητο εργαλείο. Είναι ένα δημόσιο σύστημα δωρεάν ψηφιακών συναλλαγών, ανεξάρτητα από τις τράπεζες και την ΕΚΤ για χρήση εντός του ευρώ. Θα έπρεπε να το έχει και η Γαλλία, η Ισπανία, η Ιταλία. Σε περίπτωση τραπεζι-

κής κρίσης, το “σύστημα Δήμητρα” θα μειώσει το κόστος της κρίσης, θα είναι εργαλείο που σήμερα η χώρα δεν διαθέτει. Σε περίπτωση που χρειαστεί να δημιουργηθεί εγχώριο χρήμα, το “σύστημα Δήμητρα” θα αποτελέσει τη βάση του νέου εθνικού νομίσματος».

25 Απριλίου

Η εκπρόσωπος Τύπου του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία ζητά από τις εταιρείες δημοσκοπήσεων τη δημοσιοποίηση των πρωτογενών δεδομένων και των δημοσκοπικών ερευνών, θέτοντας και το ερώτημα: «Σε ποια επιστημονική αξιοπιστία και εγκυρότητα βασίζεται η δημοσιοποίηση της εκτίμησης του εκλογικού αποτελέσματος και όχι μόνον η πρόθεση ψήφου;».

26 Απριλίου

Τριάντα οκτώ (38) πολιτικά κόμματα, δέκα (10) συνασπισμοί περισσότερων συνεργαζόμενων (πολιτικών κομμάτων) και δύο (2) μεμονωμένοι υποψήφιοι επιδίδουν στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου την εκλογική τους δήλωση, στην οποία του γνωστοποιούν το όνομα ή την προσωνομία και το έμβλημά τους.

Ο πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας παρουσιάζει σε δημόσια εκδήλωση το προεκλογικό της πρόγραμμα, αποκαλείται «νέα συμφωνία αλήθειας» με τους πολίτες, το οποίο, όπως αναφέρεται, είναι «δοκιμασμένο στις εμπειρίες» της πρώτης τετραετίας και «στρατευμένο στις προκλήσεις» της επόμενης δεκαετίας. Το συνθέτουν πέντε άξονες, οι οποίοι αντιστοιχούν σε ισάριθμες «Ελλάδες» –«παραγωγική, κοινωνική, πράσινη/ψηφιακή, δίκαιη, ισχυρή» – και εκατόν πενήντα (150) δεσμεύσεις, ενώ το κόστος της εκτέλεσής του υπολογίζεται στα 8-9 δισεκατομμύρια ευρώ.

Συνεχίζεται η δημόσια αντιπαράθεση του Κ.

Βελόπουλου και του Αντ. Μυλωνάκη. Ο πρώην βουλευτής της Ελληνικής Λύσης αποκαλύπτει ότι κατέβαλε μηνιαίως στο κόμμα το ποσό των πεντακοσίων (500) ευρώ και ο πρόεδρος του τον αποκαλεί αποστάτη. Αμφότεροι δηλώνουν ότι θα κινηθούν ποινικά με την υποβολή μηνύσεων.

Το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής καταθέτει, διά του αρχηγού του, υπόμνημα για την υποβοήθηση της κρίσης του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου, παρέχοντας στοιχεία και τεκμηριώνοντας τη μη συνδρομή των νομοθετικά καθορισμένων προϋποθέσεων για την ανακήρυξη του συνδυασμού του πολιτικού κόμματος με το όνομα Εθνικό Κόμμα Έλληνες.

29 Απριλίου

Σε συνέντευξή του στην κυριακάτικη έκδοση εβδομαδιαίας εφημερίδας ο πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Θεωρώ ότι η κάληψη της 21^{ης} Μαΐου θα καθορίσει τα πάντα, θα είναι αυτή που θα ορίσει ποιος θα κυβερνήσει... Το αποτέλεσμα της είναι ο δρόμος για το μέλλον... Έχω εξηγήσει τις παγίδες ακυβερνησίας και των περιπετειών που κρύβει η απλή αναλογική... Τελευταία ο κ. Τσίπρας μιλάει για κυβέρνηση με ψήφο ανοχής. Για φανταστείτε μια κυβέρνηση που δεν θα διαθέτει πλειοψηφία, αλλά ανοχή. Κυβέρνηση ανοχής είναι συνταγή αστάθειας και παραλυσίας, που στις συνθήκες αυτές οδηγεί σε καταστροφή... Οι κινήσεις μου θα συμβαδίζουν με τις προβλέψεις του Συντάγματος. Θα παραλάβω κανονικά την εντολή –εκτιμούμε ότι θα είμαστε πρώτοι– την οποία θα μου εμπιστευτεί ουσιαστικά ο Ελληνικός λαός. Τα υπόλοιπα αφήστε να τα δούμε μετά το εκλογικό αποτέλεσμα... Έχω αποκλείσει κατηγορηματικά οποιοδήποτε ενδεχόμενο συνεργασίας με τον κ. Βελόπουλο... Δεν πρόκειται να επιχειρήσω να βρω τρόπο να παρακάμψω την ετυμηγορία του λαού... Το λέει ο ΣΥΡΙΖΑ που ολοκλήρωσε τη θητεία

του με μια “κυβέρνηση κουρελού” από βουλευτές ΑΝΕΛ, πρώην Ν.Δ., Ποταμιού και Ένωσης Κεντρώων; Σήμερα θυμήθηκαν τις αποστασίες. Όσα σας είπα, έχουμε μια καθαρή πρόταση στους πολίτες. Και με βάση αυτή θα πορευτούμε... Και επαναλαμβάνω στους φίλους που ενδεχομένως σκέφτονται να ψηφίσουν ΠΑΣΟΚ, να σκεφτούν: μήπως, ενώ ψηφίσουν ΠΑΣΟΚ, μπορεί να τους προκύψει Τσίπρας από την “πίσω πόρτα”;

Σε συνέντευξή του στην κυριακάτικη έκδοση εβδομαδιαίας εφημερίδας ο πρόεδρος του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «...Ο ένας υπουργός λέει “θα πάρουμε τη διερευνητική”, ο άλλος την ξορκίζει και όλοι μαζί βαυκαλίζονται για κάποια ανύπαρκτη αυτοδυναμία, σε κάποιες μακρινές εκλογές εις τη νιοστή... Και πολιτικά και ηθικά μόνο με πρωτιά την Κυριακή της απλής αναλογικής φεύγει ο Μητσοτάκης και έρχεται προοδευτική κυβέρνηση... Μεταξύ των προεκλογικών εξαγγελιών και των μετεκλογικών συνεργασιών μεσολαβούν οι εκλογές, η λαϊκή ετυμηγορία... Αλλά την επόμενη της κάλπης που θα αναδείξει πρώτο κόμμα τον ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ και συσχετισμούς που θα αποτυπώσουν τη λαϊκή εντολή για σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας, τα δεδομένα θα αλλάξουν ριζικά. Τότε όλα τα κόμματα που αυτοπροσδιορίζονται ως προοδευτικά θα πρέπει να απαντήσουν στο δίλημμα, θα δώσουν μια ευκαιρία στην αλλαγή ή στον κύριο Μητσοτάκη και στην περιπέτεια νέων εκλογών».

Η Νέα Δημοκρατία καταθέτει, διά του αρχηγού της, υπόμνημα για την υποβοήθηση της κρίσης του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου, παρέχοντας στοιχεία και τεκμηριώνοντας τη μη συνδρομή των νομοθετικά καθορισμένων προϋποθέσεων για την ανακήρυξη του συνδυασμού του πολιτικού κόμματος με το όνομα Εθνικό Κόμμα Έλληνες.

2 Μαΐου

Η Ολομέλεια του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου ανακηρύσσει, με την απόφασή της 8/2023, τους συνδυασμούς πολιτικών κομμάτων και συνασπισμών περισσότερων συνεργαζόμενων, καθώς επίσης μεμονωμένους υποψηφίους στις γενικές βουλευτικές εκλογές της 20^{ης}-21^{ης} Μαΐου 2023. Δεν ανακηρύσσονται δεκατρείς (13) συνδυασμοί, μεταξύ των οποίων του πολιτικού κόμματος με το όνομα Εθνικό Κόμμα Έλληνες, γνωστότερο ως «κόμμα Κασιδιάρη», επειδή κρίνεται, κατά πλειοψηφία, ότι ο καταδικασθείς οριστικά για το αδίκημα της οργάνωσης και της συμμετοχής πρώην βουλευτής του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή είναι ο πραγματικός του ηγέτης και διεκδικεί ως υποψήφιος την εκλογή του στη βασική εκλογική περιφέρεια Α΄ Αθηνών.

Μιλώντας σε ιδιωτικό τηλεοπτικό σταθμό ο ομότιμος καθηγητής Ν. Αλιβιζάτος αποκαλύπτει ότι είχε αναλάβει πρωτοβουλία για την κατάθεση κοινού υπομνήματος από τα τρία μεγαλύτερα πολιτικά κόμματα της Βουλής που διαλύθηκε, αλλά «έμεινε πίσω, γιατί δεν το ήθελε ο ΣΥΡΙΖΑ».

3 Μαΐου

Ο Πρόεδρος του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία παρουσιάζει στο Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου τους βασικούς άξονες του κυβερνητικού του προγράμματος και τα ένδεκα (11) σημεία του «Συμβολαίου Αλλαγής», στα οποία «μπορεί να επιτευχθεί μια κοινωνική συμφωνία».

6 Μαΐου

Σε συνέντευξη του στη σαββατιάτικη έκδοση απογευματινής καθημερινής εφημερίδας ο Κ. Μητσοτάκης, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Θα σεβαστώ απόλυτα τις συνταγματικές επιταγές».

Εάν η Νέα Δημοκρατία είναι πρώτο κόμμα, όπως δείχνουν όλες οι μετρήσεις, θα λάβω τη διερευνητική εντολή... Η σύγκληση των πολιτικών είναι σημαντικότερη από το άθροισμα των εδρών στη Βουλή. Και τέτοιου τύπου συναινέσεις δεν διαμορφώνονται μέσα σε τρεις ημέρες. Γι' αυτό και επιμένω ότι δεν αρκεί να "βγαίνουν τα κουκιά". Αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει και σε πολιτικές τερατογενέσεις, σε κυβερνήσεις ηττημένων και νέες περιπέτειες. Θα πρόκειται ουσιαστικά για ακυβερνησία ή και παραλυσία... Θα επιδιώξουμε αλλαγή του άρθρου 16, αφού είμαστε η μόνη χώρα στην Ευρώπη στην οποία υπάρχει συνταγματική απαγόρευση για την ίδρυση μη κρατικών πανεπιστημίων. Βλέπω, όμως, δυστυχώς ότι και το ΠΑΣΟΚ μαζί με το ΣΥΡΙΖΑ επιμένει σε αυτόν τον αναχρονισμό... Η χώρα έχει τη δυνατότητα να προσελκύσει πολύ γρήγορα πάνω από 100.000 ξένους φοιτητές, περιορίζοντας, παράλληλα, τις εκροές Ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό. Μόνο το οικονομικό όφελος ετησίως υπολογίζεται στα 2 δις. Θα συμβάλει επίσης σε έναν υγιή συναγωνισμό με τα δημόσια πανεπιστήμια και στη βελτίωση του επιπέδου εκπαίδευσης για όλους. Όλα αυτά με αυστηρές ακαδημαϊκές προϋποθέσεις και υπό την εποπτεία μιας Ανεξάρτητης Αρχής υψηλού κύρους».

9 Μαΐου

Στο επίκεντρο της προεκλογικής αντιπαράθεσης έρχεται κείμενο, αναρτημένο προ διμήνου ως συμβολή στο κυβερνητικό πρόγραμμα το Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία και υπογεγραμμένο από μέλη του «διατασικού ρεύματος Ομπρέλα», μεταξύ των οποίων και ο πρώην Υπουργός Οικονομικών Ευκλ. Τσακαλώτος. Σε αυτό γίνεται αναφορά στη χρηματοδότηση της περιφερειακής ανάπτυξης με τη «χρησιμοποίηση τοπικών μέσων πληρωμής (τοπικά συμπληρωματικά νομίσματα)».

Ο Αλ. Τσίπρας, μιλώντας σε πρωινή μη δημοσιογραφική εκπομπή ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού, αναφέρει: «Δεν έχουμε βαρονίες και πρίγκιπες εμείς. Δεν έχουμε, αλλά εμείς είμαστε άναρχοι, γιατί η συγκολλητική μας ουσία είναι οι ιδέες. Καμία φορά ακούγονται περισσότερες φωνές από όσες πρέπει. Αυτό όμως είναι και υγεία».

Ο Πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής, διευκρινίζοντας τη θέση του «ούτε Μητσοτάκης ούτε Τσίπρας» και απαντώντας στην κατηγορία για θολό μήνυμα, αναφέρει: «Δεν μίλησα ποτέ για άγνωστο Χ. Μιλώ για πρόσωπο κοινής αποδοχής... να έχει αξιοπιστία, δεν λέει fake news, δεν επιτίθεται σε ανεξάρτητες αρχές και έχει αξιοπιστία και εντός και εκτός της χώρας».

10 Μαΐου

Διεξάγεται η τηλεμαχία των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων που συμμετείχαν στη διαλυθείσα Βουλή. Από τους παράλληλους μονολόγους τους το ενδιαφέρον συγκεντρώνουν η αναφορά του Κ. Μητσοτάκη ότι «ο κ. Ανδρουλάκης δεν έπρεπε να παρακολουθηθεί και δεν είναι κίνδυνος για τη χώρα» και του Προέδρου του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής ότι «πρέπει να πάνε φυλακή αυτοί που έστησαν το παρακράτος εις βάρος πολλών πολιτών στην Ελλάδα και εξέθεσαν διεθνώς τη χώρα μας».

11 Μαΐου

Ο Πρόεδρος του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, σχολιάζοντας την αναφορά του Κ. Μητσοτάκη στην τηλεμαχία για τις τηλεφωνικές παρακολουθήσεις, επισημαίνει: «... Για πρώτη φορά δημόσια παραδέχθηκε ότι υπάρχει σκάνδαλο υποκλοπών και ότι δεν υπήρξε κανένας εθνικός λόγος για τις παρακολουθήσεις. Αν όμως δεν υπήρξε κανένας εθνικός λόγος για τις παρακολουθήσεις, πώς ο

ίδιος επικαλέστηκε εθνικό απόρρητο, προκειμένου να συγκαλύψει την αλήθεια στην εξεταστική επιτροπή και κυρίως γιατί η κυρία Βλάχου χωρίς κανέναν εθνικό λόγο παρανόμως υπέγραφε –η εισαγγελέας της ΕΥΠ– τις παράνομες αυτές παρακολουθήσεις; Γιατί παραμένει ακόμη στη θέση της και γιατί εννέα μήνες μετά η Δικαιοσύνη δεν έχει αποδώσει καμία ευθύνη, καμία κατηγορία σε κανέναν; Η αναφορά του κυρίου Ανδρουλάκη για την ανάγκη οι υπαίτιοι αυτού του παρακράτους να λογοδοτήσουν είναι εύλογη. Μόνον που είναι εξίσου εύλογο ότι με κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας δεν πρόκειται ποτέ να γίνει πράξη. Μόνο με προοδευτική κυβέρνηση μπορεί να γίνει αυτό πράξη».

13 Μαΐου

Σε συνέντευξη του στη σαββατιάτικη έκδοση απογευματινής καθημερινής εφημερίδας ο Αλ. Τσίπρας, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Στον πυρήνα της η απλή αναλογική έχει την απλή λογική. Με αυτή την έννοια, όσο λογικό και αυθεντικά δημοκρατικό είναι να αποτυπωθούν δίκαια οι πολιτικοί συσχετισμοί στην κατανομή των εδρών στη Βουλή άλλο τόσο λογικό και αυθεντικό είναι τον πρώτο λόγο στο σχηματισμό κυβέρνησης να έχει το πρώτο κόμμα. Δεν νοείται κατά τη γνώμη μου πολιτικά νομιμοποίηση μιας κυβέρνησης που δεν περιλαμβάνει το πρώτο κόμμα... Εδώ μιλάμε για μια νέα κουλτούρα, η οποία είναι κεκτημένο σε μεγάλες ευρωπαϊκές δημοκρατίες και αφορά προγραμματικές συγκλήσεις και συνεργασίες μεταξύ όμορων χώρων. Και στο τέλος της ημέρας καταλήγει και σε πολύ πιο αντιπροσωπευτικές κυβερνήσεις από αυτές που γνωρίσαμε ως τώρα. Αυτός είναι ο λόγος που θεσπίσαμε την απλή αναλογική. Και θα κάνουμε τα πάντα, ως πρώτο κόμμα, για να σχηματιστεί προοδευτική κυβέρνηση συνεργασίας... Γίνεται πολλά χρόνια αυτή η συζήτηση και όσα χρόνια διεξάγεται

κάνουμε την ουσία της πραγματικής συζήτησης που πρέπει να κάνουμε για την τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Εγώ είμαι υπέρ της άποψης ότι η Ελλάδα πρέπει πρωτίστως να ενισχύσει συνολικά τη δημόσια εκπαίδευση και το δημόσιο σχολείο και το δημόσιο πανεπιστήμιο, να εισάγουμε πρακτικές που βλέπουμε και σε καλά ιδιωτικά πανεπιστήμια στο εξωτερικό, που έχουν να κάνουν με τη σύνδεση με την παραγωγή και την αγορά εργασίας... Ενώ το πραγματικό ζήτημα είναι ότι ο μέσος όρος των δαπανών στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι στο 5% και στην Ελλάδα είναι καθηλωμένος στο 3%-3,5%. Εμείς λέμε, ας το πάμε στον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ας στηρίξουμε το δημόσιο πανεπιστήμιο με υποδομές και προσωπικό, και να δούμε τότε σε ποια βάση και με ποια επιχειρήματα θα γίνεται ξανά η συζήτηση για το χάρτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα».

14 Μαΐου

Στη διακαναλική του συνέντευξή του ο Κ. Μητσοτάκης, μιλώντας για την προοπτική της μετεκλογικής συνεργασίας με το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής, αναφέρει: «...με κυβέρνηση συνεργασίας ΝΔ-ΠΑΣΟΚ θα πατούσαμε συνέχεια το φρένο... Με το ΠΑΣΟΚ του Ν. Ανδρουλάκη λίγα πράγματα έχω ουσιαστικά να συζητήσω, γιατί δεν το θεωρώ δύναμη προοδευτικού εκσυγχρονισμού, το αντίθετο θα έλεγα».

15 Μαΐου

Σε συνέντευξη του σε καθημερινή απογευματινή εφημερίδα, ο Δ. Κουτσούμπας στην ερώτηση αν θα έμπαινε σε συζήτηση για ανοχή σε μια προοδευτική διακυβέρνηση απαντά: «Καμία συμμετοχή, καμία στήριξη, καμία ανοχή σε καμία αντιλαϊκή κυβέρνηση, ούτε στην προοδευτική κυβέρνηση “μούφα” για την οποία μιλάει ο κ. Τσίπρας».

16 Μαΐου

Στη διακαναλική του συνέντευξή του ο Αλ. Τσίπρας αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο σχηματισμού κυβέρνησης ειδικού σκοπού για τις υποκλοπές και την κάθαρση, λέγοντας: «Δεν αποκλείω εκ των προτέρων την πιθανότητα να προκύπτει μια τέτοια συζήτηση την επομένη των εκλογών, αλλά ο στόχος μου δεν είναι μια κυβέρνηση ειδικού σκοπού», ενώ, μιλώντας σε δημοσιογράφο-πρώην πολιτικό αρχηγό για το εκλογικό αποτέλεσμα αναφέρει: «Ένας πολιτικός αν χάσει με 6 μονάδες προφανώς θα έχει κυρώσεις. Εγώ έχασα με 8 στις ευρωεκλογές και αποφάσισα να πάω σε εκλογές, άλλος ήταν ο σχεδιασμός μου. Τη σχέση μου και την ηθική μου αντίληψη για την πολιτική και τη δημοκρατία τις έχω αποδείξει. Όλοι κρινόμαστε. Οι πολιτικοί κρινόμαστε και το ποιος θα είναι πρώτος, δεύτερος θα καθορίσει τις εξελίξεις».

17 Μαΐου

Μιλώντας σε ιδιωτικό τηλεοπτικό σταθμό ο Αλ. Τσίπρας επανέρχεται στη μορφή της κυβέρνησης και διευκρινίζει: «Πιστεύω ότι η νίκη του ΣΥΡΙΖΑ-ΠΣ ξεκλειδώνει την προοπτική προοδευτικής διακυβέρνησης μακράς πνοής και σταθερότητας. Από εκεί και πέρα, ας δούμε τα αποτελέσματα, θα έχουμε τη δυνατότητα να κουβεντιάσουμε, να εκτιμήσουμε... Στόχος μου δεν είναι μια κυβέρνηση ειδικού σκοπού. Είναι μια κυβέρνηση τετραετίας, σταθερότητας, μακράς πνοής που θα συμπεριλάβει και όλους αυτούς τους ειδικούς σκοπούς που είναι καίριας σημασίας για τη δημοκρατία μας και για την κοινωνία». Θα αναφέρει, επίσης, ότι: «Στόχος δικός μας είναι αυτούς τους ανθρώπους που θα ψήφιζαν τη Χρυσή Αυγή, να τους πάρουμε, να τους κερδίσουμε από τις γραμμές της ακροδεξιάς και από τις γραμμές της αντιδημοκρατικής ιδεολογίας και στάσης... Τους απλούς ανθρώπους, οι οποίοι επείσθησαν από

τη Χρυσή Αυγή το προηγούμενο διάστημα και υιοθέτησαν κομμάτι της πρακτικής της και της ιδεολογίας της, δίνουμε έναν καθημερινό αγώνα να τους κερδίσουμε, δεν τους βάζουμε απέναντι. Βάζουμε απέναντι τους εγκληματίες, τους δολοφόνους, τις πρακτικές τους».

Ο Γ. Κατρούγκαλος, πρώην Υπουργός και υποψήφιος στη βασική εκλογική περιφέρεια Β1 Βορείου Τομέα Αθηνών, συμμετέχοντας σε εκπομπή πολιτικού διαλόγου περιφερειακού τηλεοπτικού σταθμού, αφήνει ανοικτό ενδεχόμενο να επαναφέρει το κόμμα του τον συντελεστή ασφαλιστικών κρατήσεων των ελευθέρων επαγγελματιών στο είκοσι τοις εκατό (20%) του ετήσιου εισοδήματός τους.

18 Μαΐου

Απαντώντας στις αντιδράσεις που προκάλεσε η δήλωσή του, ο Γ. Κατρούγκαλος διευκρινίζει ότι πρόκειται για προσωπική άποψη. Μετά από τηλεφωνική του επικοινωνία με τον Αλ. Τσίπρα με ανάρτησή του σε μέσο κοινωνικής δικτύωσης αναλαμβάνει πλήρως την πολιτική ευθύνη για την τοποθέτησή του και ανακοινώνει ότι αποσύρεται από την εκλογική μάχη. Επειδή η νομοθεσία για την εκλογή βουλευτών δεν επιτρέπει την αντικατάστασή του, παραμένει στον συνδυασμό και στο ψηφοδέλτιο.

19 Μαΐου

Με ομιλίες των πολιτικών αρχηγών στις συγκεντρώσεις σε μεγάλα αστικά κέντρα ολοκληρώνεται η προεκλογική περίοδος της αναμέτρησης της 20^{ης}-21^{ης} Μαΐου 2023.

20 Μαΐου

Όπως ορίζεται στο π.δ. 48/2023 (Α' 102), με το οποίο καθορίστηκε η ημέρα διεξαγωγής και διάρκειας της ψηφοφορίας στα εκλογικά τμήματα εκτός της Ελληνικής επικράτειας, ψηφί-

ζουν για πρώτη φορά στις γενικές βουλευτικές εκλογές, στον τόπο όπου βρίσκονται ή διαμένουν, οι εγγεγραμμένοι στους ειδικούς εκλογικούς καταλόγους εξωτερικού Έλληνες πολίτες.

21 Μαΐου

Διεξάγεται σε όλη τη χώρα η ψηφοφορία για την ανάδειξη της νέας Βουλής. Από τους εννέα εκατομμύρια εννιακόσιους δεκαεννέα χιλιάδες εκατόν δεκαπέντε (9.919.115) εγγεγραμμένους στους εκλογικούς καταλόγους, ψηφίζουν έξι εκατομμύρια εξήντα μία χιλιάδες σαράντα (6.061.040) εκλογείς, δηλαδή ποσοστό εξήντα και ενενήντα τέσσερα τοις εκατό (60,94%). Τα έγκυρα ψηφοδέλτια ανέρχονται σε πέντε εκατομμύρια εννιακόσιες δύο χιλιάδες επτακόσια εξήντα τρία (5.902.763), τα άκυρα σε εκατόν είκοσι τρεις χιλιάδες τριακόσια δεκαοκτώ (123.318) και τα λευκά σε τριάντα τέσσερις χιλιάδες εννιακόσια πενήντα εννέα (34.959).

Η Νέα Δημοκρατία συγκεντρώνει δύο εκατομμύρια τετρακόσιες επτά χιλιάδες οκτακόσια εξήντα (2.407.860) ψηφοδέλτια, ποσοστό σαράντα και εβδομήντα εννέα τοις εκατό (40,79%), και αναδεικνύει εκατόν σαράντα έξι (146) βουλευτές, επικρατώντας και στις εννέα βασικές μονοεδρικές εκλογικές περιφέρειες, ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία ένα εκατομμύριο εκατόν ογδόντα τέσσερις χιλιάδες πεντακόσια (1.184.500) ψηφοδέλτια, ποσοστό είκοσι και επτά τοις εκατό (20,07%), και αναδεικνύει εβδομήντα έναν (71) βουλευτές, ο συνασπισμός με την επωνυμία Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής εξακόσιες εβδομήντα έξι χιλιάδες εκατόν εξήντα έξι (676.166) ψηφοδέλτια, ποσοστό ένδεκα και σαράντα έξι τοις εκατό (11,46%), και αναδεικνύει σαράντα έναν (41) βουλευτές, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος τετρακόσιες είκοσι έξι χιλιάδες εξακό-

σια τριάντα τρία (426.633) ψηφοδέλτια, ποσοστό επτά και είκοσι τρία τοις εκατό (7,23%), και αναδεικνύει είκοσι έξι (26) βουλευτές και η Ελληνική Λύση-Κυριάκος Βελόπουλος διακόσιες εξήντα δύο χιλιάδες πεντακόσια είκοσι εννέα (262.529) ψηφοδέλτια, ποσοστό τέσσερα και σαράντα πέντε τοις εκατό (4,45%), και αναδεικνύει δεκαέξι (16) βουλευτές. Τρία κόμματα, αν και πλησίασαν, δεν συγκεντρώνουν τελικά το εκλογικό κατώφλι του τρία τοις εκατό (3%) του συνόλου των εγκύρων ψηφοδελτίων και δεν καταφέρνουν να εκπροσωπηθούν στη Βουλή. Η Νίκη συγκεντρώνει εκατόν εβδομήντα δύο χιλιάδες διακόσια οκτώ (172,208) ψηφοδέλτια, ποσοστό δύο και ενενήντα δύο τοις εκατό (2,92%), η Πλεύση Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου εκατόν εβδομήντα χιλιάδες διακόσια ενενήντα οκτώ (170.298) ψηφοδέλτια, ποσοστό δύο και ογδόντα εννέα τοις εκατό (2,89%), και το ΜέΡΑ25-Συμμαχία για τη Ρήξη εκατόν πενήντα πέντε χιλιάδες ογδόντα πέντε (155.085) ψηφοδέλτια, ποσοστό δύο και εξήντα τρία τοις εκατό (2,63%).

Εξάλλου, για πρώτη φορά ασκούν το δικαίωμα της ψήφου, στον τόπο που βρίσκονται ή διαμένουν, οι Έλληνες πολίτες εκτός των ορίων της επικράτειας. Από τους είκοσι χιλιάδες οκτακόσιους πενήντα επτά (22.857) εγγεγραμμένους στους ειδικούς εκλογικούς καταλόγους εξωτερικού ψηφίζουν δεκαοκτώ χιλιάδες διακόσιοι τρεις (18.203) εκλογείς, ποσοστό εβδομήντα εννέα και εξήντα τρία τοις εκατό (79,63%), τα έγκυρα ψηφοδέλτια ανέρχονται στις δεκαοκτώ χιλιάδες τριάντα δύο (18.032), τα άκυρα σε πενήντα δύο (52) και τα λευκά σε εκατόν δεκαεννέα (119). Η Νέα Δημοκρατία συγκεντρώνει επτά χιλιάδες εξακόσια ογδόντα έξι (7.686) ψηφοδέλτια, ο Συνασπισμός της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία τρεις χιλιάδες τετρακόσια τριάντα τέσσερα (3.434)

ψηφοδέλτια, το ΜέΡΑ25-Συμμαχία για τη Ρήξη χίλια εννιακόσια ενενήντα έξι (1.996) ψηφοδέλτια, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας χίλια εννιακόσια τριάντα πέντε (1.935), το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής χίλια διακόσια δώδεκα (1.212) ψηφοδέλτια, η Εθνική Δημιουργία πεντακόσια (500) ψηφοδέλτια, η Πλεύση Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου τετρακόσια είκοσι έξι (426) ψηφοδέλτια, η Νίκη διακόσια εβδομήντα τρία (273) ψηφοδέλτια, η ΑΝΤ.ΑΡ.ΣΥ.Α. διακόσια δεκατρία (213) ψηφοδέλτια, η Ελληνική Λύση-Κυριάκος Βελόπουλος εκατόν πενήντα έξι (156) ψηφοδέλτια, η Συμμαχία Ανατροπής εκατόν πενήντα (150) ψηφοδέλτια και η κίνηση Ενώσω Συμμαχία Ελευθερίας πενήντα (50) ψηφοδέλτια.

22 Μαΐου

Η υπηρεσιακή Υπουργός Εσωτερικών *Κ. Σπανού* επισκέπτεται τον Πρόεδρο της διαλυθείσας Βουλής *Κ. Τασούλα* και τον ενημερώνει για το αποτέλεσμα των γενικών βουλευτικών εκλογών.

Ο *Κ. Τασούλας* συναντάται με την Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την ενημερώνει για την κατανομή των βουλευτικών εδρών στη νέα Βουλή.

Ο απερχόμενος Πρωθυπουργός και πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας συναντάται με την Πρόεδρο της Δημοκρατίας και λαμβάνει την πρώτη διερευνητική εντολή. Παρουσία των τηλεοπτικών συνεργείων ο *Κ. Μητσοτάκης* αναφέρει ότι «είναι απαραίτητο το συντομότερο δυνατόν να έχουμε ισχυρή κυβέρνηση».

Μετά από τηλεφωνική του επικοινωνία με καθέναν από τους επικεφαλής των πολιτικών κομμάτων που πέτυχαν την εκπροσώπησή τους στη νέα Βουλή, η προσπάθεια για τον σχηματισμό βιώσιμου κυβερνητικού σχήματος αποβαίνει ατελέσφορη και ο *Κ. Μητσοτάκης* επιστρέφει, τηλεφωνικά, τη διερευνητική εντολή στην Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Στις συζητήσεις του

με τους πολιτικούς αρχηγούς τους ενημερώνει για τη θέση του ότι το μήνυμα της κάλπης είναι καθαρά πως πρέπει να επιταχυνθούν οι θεσμικές διαδικασίες, αφού δεν υπάρχει καμία προϋπόθεση σχηματισμού κυβέρνησης από την παρούσα Βουλή, και, γι' αυτό, θα επιδιώξει να επισπευσθούν η σύγκληση και η διάλυσή της, προκειμένου οι εκλογές να διεξαχθούν στις 25 Ιουνίου.

23 Μαΐου

Η Πρόεδρος της Δημοκρατίας συναντάται με τον πρόεδρο του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία και του αναθέτει τη δεύτερη διερευνητική εντολή, της οποίας όμως ο *Αλ. Τσίπρας* δεν θα κάνει χρήση. Σε δηλώσεις του κατά την αποχώρησή του από το Προεδρικό Μέγαρο ζητά «συγγνώμη από τους ανθρώπους που πληγώσαμε» και αναλαμβάνει «ακέραιη την ευθύνη για το αποτέλεσμα», προσθέτοντας ότι «στο δικό μου ηθικό λεξιλόγιο αναλαμβάνω την ευθύνη σημαίνει στέκομαι και δίνω τη μάχη».

Η Πρόεδρος της Δημοκρατίας συναντάται με τον πρόεδρο του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Προοδευτική Συμμαχία και του αναθέτει την τρίτη διερευνητική εντολή, της οποίας όμως και αυτός δεν κάνει χρήση. Σε δηλώσεις του κατά την αποχώρησή του από το Προεδρικό Μέγαρο ο *Ν. Ανδρουλάκης* αναφέρει: «Με την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας βιώσαμε φαινόμενα διαφθοράς, υποκλοπές, αύξηση ανισοτήτων, το Ταμείο Ανάκαμψης δεν αξιοποιείται, όπως σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και παρά ταύτα αύξησε δυνάμεις αντί να χάσει... Η αξιωματική αντιπολίτευση δεν έπαιξε σωστά τον ρόλο της και γι' αυτό χρειάζεται μια νέα ισχυρή αντιπολίτευση».

Το απόγευμα η Πρόεδρος της Δημοκρατίας, όπως προκύπτει από δημοσιεύματα στον Τύπο, συνομιλεί τηλεφωνικά με τους αρχηγούς των

πολιτικών κομμάτων που εξασφάλισαν την εκπροσώπησή τους στη Βουλή. Αν και δεν έγινε γνωστό το περιεχόμενο της επικοινωνίας τους, πιθανολογείται ότι συζητήθηκαν η συντόμευση της σύγκλησης της νέας Βουλής σε Α΄ Τακτική Σύνοδο και ο προγραμματισμός της φάσης της «κοινής προσπάθειας» για την ανάδειξη βιώσιμου κυβερνητικού σχήματος από τις τάξεις της.

Μετά την ατελέσφορη ολοκλήρωση της διαδικασίας των διερευνητικών εντολών με πρόταση της απερχόμενης κυβέρνησης, η οποία διατυπώνεται στην 9/22.05.2023 Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου, αποφασίζεται να συντημηθεί κατά τέσσερις ημέρες η σύγκληση της Βουλής που αναδείχθηκε από την εκλογική αναμέτρηση της 21^{ης} Μαΐου 2023. Στο ρυθμιστικό π.δ. 66/2023 (Α΄ 117) ορίζεται ότι συγκαλείται σε Α΄ Τακτική Σύνοδο την Κυριακή 28 Μαΐου 2023.

24 Μαΐου

Συγκαλείται από την Πρόεδρο της Δημοκρατίας σύσκεψη των πολιτικών αρχηγών, τα κόμματα των οποίων εξασφάλισαν τη συμμετοχή τους στη νέα Βουλή, και επιβεβαιώνεται η αδυναμία ανάδειξης από τις τάξεις της βιώσιμου κυβερνητικού σχήματος. Οι πολιτικοί αρχηγοί συζητούν για τη στελέχωση της υπηρεσιακής εκλογικής κυβέρνησης και συμφωνούν, όπως αναγράφεται σε δημοσιεύματα στον Τύπο, στα πρόσωπα των Υπουργών Εξωτερικών και Εθνικής Άμυνας.

Σε συνέντευξή του σε ιδιωτικό τηλεοπτικό σταθμό ο Κ. Μητσοτάκης, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «... Μακριά από εμένα η λογική ότι θέλω να αλλάξω μόνοις το Σύνταγμα».

25 Μαΐου

Όπως είχε ανακοινωθεί από την Προεδρία της Δημοκρατίας, η Κ. Σακελλαροπούλου συναντά-

ται με τον Πρόεδρο του Ελεγκτικού Συνεδρίου Ιωάν. Σαρμά και του αναθέτει, «σύμφωνα με το άρθρο 37 παρ. 3 εδ. γ΄ του Συντάγματος το σχηματισμό κυβέρνησης, όσο το δυνατόν ευρύτερης αποδοχής, για να διενεργήσει εκλογές». Μετά τη συνάντησή τους εκδίδονται τα προεδρικά διατάγματα αποδοχής της παραίτησης του Κ. Μητσοτάκη [π.δ. 67/2023 (Α΄ 118)] και διορισμού του Ιωάν. Σαρμά στη θέση του Πρωθυπουργού της υπηρεσιακής εκλογικής κυβέρνησης [π.δ. 68/2023 (Α΄ 118)].

Κατά τη διάρκεια της συνάντησής του με τον υπηρεσιακό Πρωθυπουργό ο Κ. Μητσοτάκης του παραδίδει επιστολή, στην οποία περιέχονται τα πεπραγμένα της προεδρίας της κυβέρνησης, το ενοποιημένο σχέδιο κυβερνητικής πολιτικής του 2023, οι διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας, οι κανονιστικές πράξεις που πρόκειται να εκδοθούν τον επόμενο μήνα και τα επιχειρησιακά ορόσημα των ετήσιων σχεδίων δράσης των Υπουργείων κατά το επόμενο τρίμηνο. Αναφέρονται, επίσης, οι προγραμματισμένες συναντήσεις με εκπροσώπους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου. Ο απερχόμενος Πρωθυπουργός ενημερώνει, τέλος, τον Ιωάν. Σαρμά ότι «ο Γενικός Γραμματέας Συντονισμού και ο Γραμματέας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, μαζί με τα στελέχη των υπηρεσιών τους, είναι στην απόλυτη διάθεσή σας για την υποβοήθηση του έργου σας, καθώς και για την ενημέρωσή σας για οιοδήποτε θέμα κρίνετε σκόπιμο».

Συνεδριάζει, μετ' αναβολή, η Κεντρική Επιτροπή του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία. Ο πρόεδρος του στην ομιλία του αναλαμβάνει την ευθύνη της ήττας, δηλώνει ότι θα ηγηθεί μαζί με τα μέλη του συλλογικού οργάνου της εκλογικής μάχης, κάνει λόγο για αλλαγή στρατηγικής και διορθώσεις, θέτει δε ως διακύβευμα της νέας εκλο-

γής «έναν ανεξέλεγκτο ηγεμόνα πρωθυπουργό, μια νομιμοποιημένη, πλέον, ατζέντα αλλαγών για τα κοινωνικά δικαιώματα».

Ο Ηλ. Κασιδιάρης ανακοινώνει ότι θα διεκδικήσει την εκλογή του ως ανεξάρτητος υποψήφιος στη βασική εκλογική περιφέρεια Α΄ Αθηνών.

26 Μαΐου

Εκδίδονται, μετά από πρόταση του υπηρεσιακού Πρωθυπουργού, τα προεδρικά διατάγματα αποδοχής της παραίτησης του Αντιπροέδρου, των Υπουργών, των Αναπληρωτών Υπουργών και των Υφυπουργών της πολιτικής κυβέρνησης υπό τον Κ. Μητσοτάκη [π.δ. 69/2023 (Α΄ 120)] και διορισμού των μελών της υπηρεσιακής εκλογικής κυβέρνησης [π.δ. 70/2023 (Α΄ 121)].

Στη σύνθεση της υπηρεσιακής εκλογικής κυβέρνησης μετέχουν είκοσι (20) Υπουργοί εκ των οποίων δύο (2) –ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας και ο Υπουργός Κλιματικής Κρίσης και Πολιτικής Προστασίας– είχαν θητεύσει ως μέλη σε κυβερνήσεις υπό τον απελθόντα Πρωθυπουργό, ο πρώτος μάλιστα υπηρετούσε έως τον διορισμό του σε θέση συνεργάτη στο ιδιαίτερο γραφείο του Αντιπροέδρου της κυβέρνησης, τρεις (3) –οι Υπουργοί Προστασίας του Πολίτη, Πολιτισμού και Αθλητισμού και Ναυτιλίας και Νησιωτικής Πολιτικής– είχαν τοποθετηθεί σε θέσεις ευθύνης την περίοδο 2019-2023, ένας (1), η Υπουργός Ανάπτυξης και Επενδύσεων, υπήρξε, κατά την πρωθυπουργία του Κ. Καραμανλή, επικεφαλής του οικονομικού του γραφείου, ένας (1), ο Υπουργός Δικαιοσύνης, υπήρξε Γενικός Γραμματέας κυβέρνησης υπό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, ένας (1), ο Υπουργός Περιβάλλοντος και Ενέργειας, ήταν ο πρώτος πρόεδρος της Ρυθμιστικής Αρχής Ενέργειας την περίοδο 2000-2004, δύο (2) –οι Υπουργοί Παιδείας και Θρησκευμάτων και Υποδομών και Μεταφορών– είχαν θητεύσει σε προηγούμενη

υπηρεσιακή εκλογική κυβέρνηση και ένας (1), ο Υπουργός Επικρατείας, είχε ασκήσει τα καθήκοντα του Υπουργού Εσωτερικών στις εκλογικές αναμετρήσεις του Ιουνίου του 1989 και του Σεπτεμβρίου του 1996. Τέλος, στη θέση της παρέμεινε η Υπουργός Εσωτερικών.

27 Μαΐου

Η απόφαση του προέδρου του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής, την οποία του ανακοίνωσε ταυτόχρονα με την ενημέρωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας, να επιλέξει την έδρα στη βασική εκλογική περιφέρεια Α΄ Θεσσαλονίκης προκαλεί την έντονη αντίδραση του Χ. Καστανίδη, πρώτου σε σταυρούς προτίμησης του συνδυασμού, θεωρώντας την ως «προσωπική προσβολή». Αιτιολογώντας την επιλογή ο Ν. Ανδρουλάκης του ανέφερε, όπως προκύπτει από δημοσιεύματα στον Τύπο, ότι «δεν έχει να κάνει με το πρόσωπο, αλλά είναι καθαρά συμβολική: το ΠΑΣΟΚ ήρθε τέταρτο συνολικά στη Θεσσαλονίκη... η Χ. Τρικούπη θα δώσει ιδιαίτερη έμφαση στη Μακεδονία τις επόμενες 30 ημέρες, ώστε να αυξήσει το ποσοστό του κόμματος σε όλη την Επικράτεια», ενώ αφήνεται «ανοικτό το ενδεχόμενο στην επόμενη κάληψη να επιλέξει τελικά άλλη έδρα, καθώς είναι στη διακριτική ευχέρεια του εκάστοτε επικεφαλής σε ποιες τρεις περιφέρειες θα δηλώσει υποψήφιος, χωρίς την άτυπη δέσμευση του σταυρού από την προηγούμενη κάληψη».

28 Μαΐου

Παρουσία της Προέδρου της Δημοκρατίας και του υπηρεσιακού Πρωθυπουργού, του πρέσβη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και μελών διπλωματικών αποστολών, συνέρχεται σε πανηγυρική συνεδρίαση η Α΄ Τακτική Σύνοδος της νεοκλεγείσας Βουλής.

Χωροστατούντος του Αρχιεπισκόπου Αθηνών

ών και πάσης Ελλάδος, ορκίζονται οι εκλεγέντες βουλευτές. Απουσίαζαν, λόγω υποχρεώσεών τους στο εξωτερικό, ο πρώην Πρωθυπουργός Αντ. Σαμαράς και ο Όμ. Ηλιόπουλος.

Σε οξεία δημόσια δήλωσή του, μετά τα όσα βλέπουν το φως της δημοσιότητας για τις σχέσεις Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη με την Εκκλησία, ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος αναφέρει ότι δεν πρόκειται να ανεχθεί «τη χυδαία απόπειρα χρησιμοποίησης της Εκκλησίας ως εργαλείου για την επιδίωξη αλλότριων σκοπών οιωνδήποτε και της οικειοποίησης της από τους οιουσδήποτε παραχαράκτες της πίστης».

29 Μαΐου

Η Βουλή εκλέγει το προεδρείο της. Πρόεδρος αναδεικνύεται ο Κ. Τασούλας, βουλευτής της πλειοψηφίας στη βασική εκλογική περιφέρεια Ιωαννίνων, με διακόσιους εβδομήντα (270) ψήφους υπέρ και είκοσι (26) βουλευτές, στο σύνολό τους μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, να ψηφίζουν «παρών». Θέσεις αντιπροέδρων καταλαμβάνουν, κατά σειρά, ο Ν. Κακλαμάνης (Α΄ Αντιπρόεδρος), λαμβάνοντας διακόσιες ενενήντα έξι (296) ψήφους, ο Χ. Αθανασίου (Β΄ Αντιπρόεδρος) με διακόσιες ενενήντα τέσσερις (294) ψήφους και δύο (2) βουλευτές να ψηφίζουν «παρών», ο Αθ. Μπούρας (Γ΄ Αντιπρόεδρος), με διακόσιες ενενήντα τέσσερις (294) ψήφους και δύο (2) βουλευτές να ψηφίζουν «παρών», η Μ. Τζούφη (Δ΄ Αντιπρόεδρος), με διακόσιες ενενήντα τέσσερις (294) ψήφους και δύο (2) ψηφοδέλτια να κρίνονται άκυρα, ο Οδ. Κωνσταντινόπουλος (Ε΄ Αντιπρόεδρος) –με διακόσιες ενενήντα (290) ψήφους, τέσσερις (4) βουλευτές να ψηφίζουν «παρών» και δύο ψηφοδέλτια (2) να κρίνονται άκυρα–, ο Γ. Λαμπρούλης (Στ΄ Αντιπρόεδρος) –με διακόσιες

ενενήντα μία (291) ψήφους, τρεις (3) βουλευτές να ψηφίζουν «παρών» και δύο (2) ψηφοδέλτια να κρίνονται άκυρα–, και ο Κ. Χήτας (Ζ΄ Αντιπρόεδρος), με διακόσιες πενήντα έξι (256) ψήφους, τριάντα οκτώ (38) βουλευτές να ψηφίζουν «παρών» και δύο (2) ψηφοδέλτια να κρίνονται άκυρα. Στις ψηφοφορίες συμμετείχαν με επιστολική ψήφο τέσσερις (4) βουλευτές. Των ψηφοφοριών για την εκλογή του προεδρείου ακολουθεί η ορκωμοσία του πρώην Πρωθυπουργού Αντ. Σαμαρά.

Με τη θυροκόλληση του π.δ. 71/2023 (Α΄ 122) διαλύεται η Βουλή της ΙΘ΄ Περιόδου Προεδρευόμενης Δημοκρατίας και ορίζονται η διεξαγωγή των γενικών βουλευτικών εκλογών την 25^η Ιουνίου 2023 και η σύγκληση της νέας Βουλής την 3^η Ιουλίου 2023.

Συνέρχεται σε πρώτη συνεδρίαση η νέα επιτροπή εκλογικού αγώνα του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία.

30 Μαΐου

Σύμφωνα με δημοσίευμα κυριακάτικης εφημερίδας, η Πρόεδρος της Δημοκρατίας, μετά την επίθεση στην ιστοσελίδα της Τράπεζας Θεμάτων του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, επικοινωνεί με τον υπηρεσιακό Πρωθυπουργό και του ζητά «να επιστρέψει η ομάδα του απελθόντα Υπουργού Ψηφιακής Διακυβέρνησης για να αποφευχθούν τα χειρότερα».

Σε συνέντευξή του σε ιδιωτικό τηλεοπτικό σταθμό ο πρόεδρος του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία ομολογεί ότι: «Είχα σκεφτεί την παραίτηση, όχι φευγαλέα, τις πρώτες ώρες που καταγραφόταν το οδυνηρό εκλογικό αποτέλεσμα, αλλά και για ημέρες μετά. Με βασάνισε αρκετές ώρες. Όταν ξεπέρασα όμως το σοκ, συνειδητοποίησα πως το μόνο που δεν έχω το δικαίωμα να κάνω είναι

να λιποτακτήσω. Απέναντι στην Ιστορία και σε όσους μας ψήφισαν, απέναντι στα μέλη μας. Να τους αφήσω μόνους σε μια δύσκολη στιγμή».

1 Ιουνίου

Τριάντα πέντε (35) πολιτικά κόμματα, πέντε (10) συνασπισμοί περισσότερων συνεργαζόμενων (πολιτικών κομμάτων), ένας (1) συνδυασμός ανεξαρτήτων, με την επωνυμία Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία και στον οποίο συμμετέχει ο Ηλ. Κασιδιάρης, και τρεις (3) μεμονωμένοι υποψήφιοι επιδίδουν στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου την εκλογική τους δήλωση, γνωστοποιώντας του το όνομα ή την προσωνυμία και το έμβλημά τους.

3 Ιουνίου

Το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής καταθέτει υπόμνημα ενώπιον του Α1 Τμήματος Αρείου Πάγου, παρέχοντας στοιχεία και τεκμηριώνοντας τη μη συνδρομή των νομοθετικά καθορισμένων προϋποθέσεων για την ανακήρυξη του συνδυασμού ανεξαρτήτων υποψηφίων με την προσωνυμία Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία.

4 Ιουνίου

Σε συνέντευξή του σε κυριακάτικη εφημερίδα ο Κ. Μητσοτάκης, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «... θέλω να είμαι σαφής. Ο αριθμός 180 σε μια Βουλή που μάλλον θα έχει περισσότερα κόμματα είναι ανέφικτος. Αλλά σε κάθε περίπτωση, δεν είχα ποτέ πρόθεση να προχωρήσω σε συνταγματικές αλλαγές μόνο με το κόμμα μου. Άλλωστε, το ίδιο το Σύνταγμα επιβάλλει διακομματικές συνεννοήσεις. Γι' αυτό απαιτεί και μεγάλες πλειοψηφίες. Θα προσπαθήσουμε, λοιπόν, να εξασφαλίσουμε ευρύτερες συναινέσεις για να κάνουμε τις μεγάλες αλλαγές που έχει ανάγκη η χώρα».

5 Ιουνίου

Η Νέα Δημοκρατία καταθέτει υπόμνημα ενώπιον του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου προς υποβοήθηση της κρίσης του, παρέχοντας στοιχεία και τεκμηριώνοντας τη μη συνδρομή των νομοθετικά καθορισμένων προϋποθέσεων για την ανακήρυξη του συνδυασμού ανεξαρτήτων υποψηφίων με την προσωνυμία Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία.

7 Ιουνίου

Σε συνέντευξή του στην κρατική τηλεόραση, ο πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας υποστηρίζει ότι «νομοτελειακά δεν υπάρχει άλλο σενάριο» από το δίλημμα «αυτοδυναμία ή τρίτες κάλπες τον Αύγουστο».

8 Ιουνίου

Η Ολομέλεια του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου ανακηρύσσει, με την απόφασή της 95/2023, τους συνδυασμούς πολιτικών κομμάτων, συνασπισμών περισσότερων συνεργαζόμενων και ανεξαρτήτων υποψηφίων, καθώς επίσης μεμονωμένους υποψηφίους στις γενικές βουλευτικές εκλογές της 24^{ης}-25^{ης} Ιουνίου 2023. Δεν ανακηρύχθηκαν δεκατρείς (13) συνδυασμοί, μεταξύ αυτών ο συνδυασμός ανεξαρτήτων Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία, επειδή κρίνεται ότι με την επιλογή από αυτόν της συγκεκριμένης μορφής εκλογικής συσσωμάτωσης επιχειρείται η συμμετοχή στις εκλογές του αποκλεισθέντος σχηματισμού Εθνικό Κόμμα Έλληνες, με σκοπό να καταστρατηγηθούν οι περιορισμοί εκλογιμότητας και να παρακαμφθεί ο έλεγχος της συνδρομής των προϋποθέσεων συμμετοχής.

Στα ψηφοδέλτια των συνδυασμών που ανακηρύσσονται έχουν αντικατασταθεί ο επικεφαλής του ψηφοδέλτιου Επικρατείας του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη, οκτώ

(8) συνολικά επικεφαλής των ψηφοδελτίων σε βασικές εκλογικές περιφέρειες της Πλεύσης Ελευθερίας-Z. Κωνσταντοπούλου και ο επικεφαλής του ψηφοδελτίου στη Β3 βασική εκλογική περιφέρεια Νοτίου Τομέα της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος.

9 Ιουνίου

Έπειτα από την έντονη αντίδραση που προκάλεσαν οι δηλώσεις του για την αντιμετώπιση των καρκινοπαθών ασθενών με το αμερικανικό σύστημα διαλογής στη βάση «κόστος-ωφέλεια», ο Σπ. Πνευματικός, υποψήφιος βουλευτής με τη Νέα Δημοκρατία στη βασική εκλογική περιφέρεια Ευβοίας, συναντάται με τον Κ. Μητσοτάκη και αποφασίζεται η απόσυρσή του από την εκλογική μάχη. Επειδή η νομοθεσία για την εκλογή βουλευτών δεν επιτρέπει την αντικατάστασή του, παραμένει στον συνδυασμό και στο ψηφοδέλτιο.

10 Ιουνίου

Σε συνέντευξή του σε εβδομαδιαία εφημερίδα ο Κ. Μητσοτάκης, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Έχω πει ότι θα ξεκινήσουμε τη διαδικασία συνταγματικής αναθεώρησης και η επόμενη Βουλή θα είναι προτείνουσα, ώστε αυτή που θα ακολουθήσει να είναι αναθεωρητική. Προτεραιότητά μας είναι η αναβάθμιση της δημόσιας Παιδείας. Ωστόσο, με την αλλαγή του άρθρου 16 θέλουμε να προχωρήσουμε στην άρση αυτού του αναχρονισμού, αφού είμαστε η μόνη χώρα στην Ευρώπη που έχει συνταγματική απαγόρευση στην ίδρυση ιδιωτικών πανεπιστημίων. Ο ΣΥΡΙΖΑ έχει αρνητική θέση και το ΠΑΣΟΚ παλαιότερα είχε καταψηφίσει την αλλαγή. Ενώ και σήμερα ο κ. Ανδρουλάκης είναι στο “ναι μεν, αλλά”. Βεβαίως, η πρόταση δεν θα αφορά μόνο την αλλαγή του άρθρου 16. Πάντως, η διαδικασία για την αναθεώρηση θα ξεκινήσει το 2025, οπότε θα έχουμε το χρόνο για

να συζητήσουμε αναλυτικά τις θέσεις μας στο διάστημα που θα μεσολαβήσει».

12 Ιουνίου

Με πράξη νομοθετικού περιεχομένου (Α΄ 125), η οποία εκδίδεται μετά από πρόταση του (υπηρεσιακού) Υπουργικού Συμβουλίου:

α) Δίνεται η δυνατότητα να παραμείνουν στην υπηρεσία, υπό καθορισμένες προϋποθέσεις και έως την 31^η Αυγούστου, ιατροί συγκεκριμένων ειδικοτήτων του Εθνικού Συστήματος Υγείας των οποίων η υπαλληλική σχέση θα έληγε αυτοδικαίως, λόγω συμπλήρωσης του εξηκοστού εβδόμου έτους της ηλικίας τους την 31^η Δεκεμβρίου των ετών 2020, 2021 και 2022, αλλά παρέμειναν στη θέση τους κατ' εφαρμογή του άρθρου 63 του ν. 4999/2022,

β) επιτρέπεται έως την 31^η Ιουλίου 2023 η σύναψη συμβάσεων με οικονομικούς φορείς που κατέχουν αποκλειστικά δικαιώματα διανομικής ιδιοκτησίας ή συνδεδεμένες με αυτούς επιχειρήσεις, για την προμήθεια μονοκλωνικών αντισωμάτων ή λοιπών φαρμάκων για την αντιμετώπιση της νόσου COVID-19, και

γ) παρατείνεται η θητεία του Διοικητικού Συμβουλίου του Ηλεκτρονικού Εθνικού Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (e-ΕΦΚΑ) από τη λήξη της αυτοδίκαιης παράτασης, σύμφωνα με την παρ. 5 του άρθρου 57 του ν. 4386/2016, έως τον ορισμό νέου (Διοικητικού Συμβουλίου) και το αργότερα την 30^η Σεπτεμβρίου 2023.

Μετά από αίτημά του ο πρόεδρος του Συνσπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία συναντάται με τον υπηρεσιακό Πρωθυπουργό. Στη δήλωσή του μετά τη συνάντηση ο Αλ. Τσίπρας αναφέρει ότι εξέφρασε «την έντονη ανησυχία μου (του) για τον τρόπο που ο κ. Μητσοτάκης έχει αποφασίσει να αξιοποιήσει στην προεκλογική арένα, στην προεκλογική αντιπαράθεση το ευαίσθητο ζήτημα της

μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη... και τον προβληματισμό μου (του) για τον τρόπο με τον οποίο εργαλειοποιείται η Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών». Προηγήθηκαν δημοσιεύματα στον Τύπο, σύμφωνα με τα οποία δύο μουσουλμάνοι υποψήφιοι βουλευτές του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία στις βασικές εκλογικές περιφέρειες Ξάνθης και Ροδόπης «έχουν διαύλους επικοινωνίας με το τουρκικό προξενείο ή και παίζουν τα παιγνίδια με τον Ερντογάν» και αναφορές ότι ο πρόεδρος του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία είχε ενημερωθεί από τον Κ. Μητσοτάκη με την αποστολή σχετικού φακέλου με στοιχεία. Ο Ιωάν. Σαρμάς περιορίζεται να επισημάνει ότι: «Η υπηρεσιακή κυβέρνηση δεν μπορεί να επέμβει ακόμη και στον προεκλογικό αγώνα. Η ελευθερία εκφράσεως ιδιαίτερα στις προεκλογικές περιόδους καλύπτει και εκφράσεις, ιδέες, πληροφορίες, οι οποίες μπορεί να δημιουργούν ανησυχία, ακόμη και να σοκάρουν. Η Ελληνική Πολιτεία και κάθε κυβέρνησή της αγκαλιάζει όλους τους Έλληνες χωρίς διάκριση ανάλογα με το θρήσκευμα ή άλλο ανάλογο κριτήριο. Όλοι οι Έλληνες ως μέλη της δημοκρατικής πατρίδας, κατανοώντας τις απαιτήσεις, πρέπει απερίσπαστοι να ασκούν όλα τους τα πολιτικά δικαιώματα».

14 Ιουνίου

Το τραγικό πολύνεκρο ναυάγιο ανοικτά της Πύλου και η κήρυξη από την υπηρεσιακή κυβέρνηση τριήμερου εθνικού πένθους διακόπτουν κάθε προεκλογική δραστηριότητα και θέτουν εν αμφιβόλω την προγραμματισμένη για την επομένη τηλεμαχία των πολιτικών αρχηγών.

Ο πρόεδρος του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία, σε εκπομπή ιδιωτικού τηλεοπτικού σταθμού στην Κρήτη, αναφέρεται σε δηλώσεις για «Τούρκους

της Δυτικής Θράκης» τρεις ημέρες πριν από τις εκλογές του Μαΐου από τον υποψήφιο με τη Νέα Δημοκρατία Μ. Κατραντζή.

15 Ιουνίου

Αναβάλλεται η προγραμματισμένη τηλεμαχία των πολιτικών αρχηγών με απόφαση της διακομματικής επιτροπής εκλογών που συνεδριάζει εκτάκτως. Στη συνεδρίαση συζητήθηκε η διεξαγωγή της σε νέα ημερομηνία, αλλά δεν κατέστη τελικά δυνατή, λόγω ανειλημμένων εκλογικών υποχρεώσεων των λοιπών πολιτικών αρχηγών, με την εξαίρεση εκείνου της Ελληνικής Λύσης-Κυριάκος Βελόπουλος.

Ο Ηλ. Κασιδιάρης εμφανίζεται στο ακροατήριο του Πενταμελούς Εφετείου της Αθήνας, στο οποίο δικάζεται σε δεύτερο βαθμό η ηγετική ομάδα του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή, και ζητά τον λόγο για να καταγγείλει τον αποκλεισμό του από τις γενικές βουλευτικές εκλογές με την απόφαση του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου. Το αίτημά του, ομόφωνα, απορρίπτεται, επειδή «δεν στηρίζεται σε κάποια διάταξη νόμου που να νομιμοποιεί το δικαστήριο να το κρίνει».

17 Ιουνίου

Σε συνέντευξή του στη σαββατιάτικη έκδοση καθημερινής απογευματινής εφημερίδας ο Κ. Μητσοτάκης, απαντώντας στην ερώτηση για τον αριθμό των εδρών που προσδοκά, αναφέρει: «Μια ασφαλή πλειοψηφία. Ό,τι περίπου είχαμε. 158, 160 έδρες... Δεν χρειαζόμαστε κάτι παραπάνω. Δεν θα έχουμε 180 βουλευτές. Μα και να είχαμε, μπορώ να δεσμευθώ δημόσια ότι δεν θα έκανα συνταγματικές αλλαγές, χωρίς τη συναίνεση ενός ακόμη κόμματος».

Στην ίδια εφημερίδα ο Αλ. Τσίπρας, επιχειρώντας την αποτίμηση του αποτελέσματος των εκλογών του Μαΐου, επισημαίνει: «Έχω και έχουμε καταθέσει την πρώτη μας ερμηνεία για το αρνη-

τικό αποτέλεσμα. Την αδυναμία μας να θέσουμε μια προγραμματική αντιπαράθεση, τις εσφαλμένες επιλογές και τον εγκλωβισμό στο όραμα της απλής αναλογικής. Την ίδια στιγμή, όμως, δεν παραγνωρίζω και τις αντικειμενικές συνθήκες: ότι έχουμε πια απέναντι μας ένα καθεστώς που έχει ως στόχο την εξαφάνιση του ΣΥΡΙΖΑ, επειδή ακόμη εκπροσωπούμε και αποτελούμε μια μη ελεγχόμενη πολιτική δύναμη. Και σε αυτή τη δυνατότητα θα επιμείνουμε: όχι για εμάς. Αλλά για τη χώρα».

18 Ιουνίου

Σε συνέντευξή του σε εβδομαδιαία κυριακάτικη εφημερίδα ο Κ. Μητσotάκης, μεταξύ άλλων, αναφέρει: «... Άλλωστε τα ίδια τα δεδομένα αποκλείουν κάθε συνεργασία. Εμείς, είναι σαφές ότι δεν θα συμπλεύσουμε με ακραία κόμματα στα δεξιά της Ν.Δ. Από την άλλη, ο κύριος Ανδρουλάκης έχει ήδη αποκλείσει κάθε συζήτηση μαζί μας “ακόμη και αν η Ν.Δ. έχει 149 βουλευτές”, όπως έχει πει. Είναι, συνεπώς, αυτός που επιλέγει να διαγκωνίζεται με το ΣΥΡΙΖΑ αν θα είναι τρίτος ή δεύτερος στη Βουλή, αδιαφορώντας για τον κίνδυνο οι πολίτες να οδηγηθούν και σε τρίτες κάλπες τον Αύγουστο. Όμως, στις 25 Ιουνίου δεν ψηφίζουμε για αντιπολίτευση, αλλά για κυβέρνηση. Για σιγουριά, για ομαλότητα και προοπτική».

Σε συνέντευξή του στην κυριακάτικη έκδοση πρωινής εφημερίδας και στην ερώτηση αν θα συναινούσε στην αναθεώρηση του άρθρου 16 Σ., ο Πρόεδρος του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού-Κινήματος-Κίνημα Αλλαγής απαντά: «...το να συζητήσουμε για το Σύνταγμα είναι μια πολύ σοβαρή συζήτηση και πρέπει να γίνει από όλα τα κόμματα. Η θέση μας για την Παιδεία, και μιλάω σε σχέση με το Σύνταγμα, είναι ότι δεν θα μπορούμε εμπόδιο στην ίδρυση ενός ιδιωτικού πανεπιστημίου. Όμως προτεραιότητά μας είναι η ενίσχυση του δημόσιου πανεπιστημίου της δημόσιας Παιδείας... Ας συμφωνήσουμε στον πανεπιστημιακό

χάρτη, δημόσιο και ιδιωτικό, στα κριτήρια τα οποία πρέπει να είναι κοινά, στο πως πρέπει να είναι το ιδιωτικό πανεπιστήμιο... Αν εδώ συζητάμε για ένα ιδιωτικό πανεπιστήμιο, και εννοώ μη κρατικό, μη κερδοσκοπικό, όπως τα μεγάλα πανεπιστήμια στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, είμαστε θετικοί, δεν θα μπορούμε εμπόδιο, αρκεί να πληροί υψηλά ακαδημαϊκά πρότυπα... Πάντα με συμφωνία για όλο τον εκπαιδευτικό χάρτη. Δηλαδή, δεν θα διαπραγματευτούμε μόνον τον χαρακτήρα του ιδιωτικού, αλλά το σύνολο των κανόνων λειτουργίας των ιδιωτικών και δημόσιων πανεπιστημίων στην χώρα. Χωρίς κανόνες δεν θα συναινέσουμε».

19 Ιουνίου

Με ανάρτησή του στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ο Μ. Κατραντζή ανακοινώνει ότι αποσύρει την υποψηφιότητά του από τη βασική εκλογική περιφέρεια Ροδόπης με τον συνδυασμό της Νέας Δημοκρατίας, προκειμένου «να μην διαταραχθεί το κλίμα καλής συμβίωσης στην περιοχή μας».

23 Ιουνίου

Με ομιλίες των πολιτικών αρχηγών στις συγκεκριμένες σε μεγάλα αστικά κέντρα ολοκληρώνεται η προεκλογική περίοδος της εκλογικής αναμέτρησης της 24^{ης}-25^{ης} Ιουνίου 2023.

Ο Ν. Φαραντούρης, υποψήφιος του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία στη μονοεδρική βασική εκλογική περιφέρεια Κεφαλληνίας, αποκαλύπτει ότι του προτάθηκε να τοποθετηθεί σε εκλόγιμη θέση στο ψηφοδέλτιο Επικρατείας του κόμματος, αλλά, «όταν ήρθε η ώρα της τελικής κρίσης και απόφασης, ζήτησα να παραμένω στην Κεφαλλονιά».

24 Ιουνίου

Όπως ορίζεται στο π.δ. 72/2023 (Α' 123), με το οποίο καθορίστηκε η ημέρα διεξαγωγής και διάρκειας της ψηφοφορίας στα εκλογικά τμή-

ματα εκτός της Ελληνικής επικράτειας, ψηφίζουν, όπου βρίσκονται ή κατοικούν, οι εγγεγραμμένοι στους ειδικούς εκλογικούς καταλόγους εξωτερικού Έλληνες πολίτες.

25 Ιουνίου

Διεξάγεται σε όλη τη χώρα η ψηφοφορία για την ανάδειξη της νέας Βουλής. Από τους εννέα εκατομμύρια εννιακόσιους ογδόντα χιλιάδες διακόσιους τριάντα τέσσερις (9.980.234) εγγεγραμμένους στους εκλογικούς καταλόγους, με ενσωματωμένο το αποτέλεσμα σε είκοσι μία χιλιάδες οκτακόσια εξήντα έξι (21.866) από τα είκοσι μία χιλιάδες οκτακόσια εξήντα εννέα (21.869) εκλογικά τμήματα ψηφίζουν πέντε εκατομμύρια διακόσιες εβδομήντα τρεις χιλιάδες εβδομήντα δύο (5.273.072) εκλογείς, δηλαδή ποσοστό πενήντα δύο και ογδόντα τέσσερα τοις εκατό (52,84%). Τα έγκυρα ψηφοδέλτια ανέρχονται σε πέντε εκατομμύρια διακόσιες δεκατέσσερις χιλιάδες πεντακόσια εβδομήντα επτά (5.214.577), τα άκυρα σε τριάντα δύο χιλιάδες διακόσια έξι (32.206) και τα λευκά σε είκοσι έξι χιλιάδες διακόσια ογδόντα εννέα (26.289).

Η Νέα Δημοκρατία συγκεντρώνει δύο εκατομμύρια εκατόν δεκατέσσερις χιλιάδες επτακόσια ογδόντα (2.114.780) ψηφοδέλτια, ποσοστό σαράντα και πενήντα έξι τοις εκατό (40,52%), και αναδεικνύει εκατόν πενήντα οκτώ (158) βουλευτές, επικρατώντας και στις εννέα βασικές μονοεδρικές εκλογικές περιφέρειες, ο Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία εννιακόσιες είκοσι εννέα χιλιάδες εννιακόσια εξήντα οκτώ (929.968) ψηφοδέλτια, ποσοστό δεκαεπτά και ογδόντα τρία τοις εκατό (17,83%), και αναδεικνύει σαράντα οκτώ (48) βουλευτές, ο συνασπισμός με την επωνυμία Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής εξακόσιες δεκαεπτά χιλιάδες πεντακόσια εβδομήντα τέσσερα (617.574) ψηφοδέλτια, ποσοστό ένδεκα

και ογδόντα τέσσερα τοις εκατό (11,84%), και αναδεικνύει τριάντα δύο (32) βουλευτές, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος τετρακόσιες μία χιλιάδες εκατόν ογδόντα επτά (401.187) ψηφοδέλτια, ποσοστό επτά και εξήντα εννέα τοις εκατό (7,69%), και αναδεικνύει είκοσι (20) βουλευτές, οι Σπαρτιάτες διακόσιες σαράντα μία χιλιάδες εξακόσια τριάντα τρία (241.633) ψηφοδέλτια, ποσοστό τέσσερα και εξήντα τρία τοις εκατό (4,63%), και αναδεικνύει δώδεκα (12) βουλευτές, η Ελληνική Λύση-Κυριάκος Βελόπουλος διακόσιες τριάντα μία χιλιάδες τριακόσια εβδομήντα οκτώ (231.378) ψηφοδέλτια, ποσοστό τέσσερα και σαράντα τέσσερα τοις εκατό (4,44%), και αναδεικνύει δώδεκα (12) βουλευτές, το Δημοκρατικό Πατριωτικό Κίνημα Νίκη εκατόν ενενήντα δύο χιλιάδες διακόσια τριάντα εννέα (192.239) ψηφοδέλτια, ποσοστό τρία και εξήντα εννέα τοις εκατό (3,69%), και αναδεικνύει δέκα (10) έδρες και η Πλεύση Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου εκατόν εξήντα πέντε χιλιάδες διακόσια δέκα (165.210) ψηφοδέλτια, ποσοστό τρία και δεκαεπτά τοις εκατό (3,17%), και αναδεικνύει οκτώ (8) βουλευτές. Το ΜέΡΑ25-Συμμαχία για τη Ρήξη συγκέντρωσε εκατόν τριάντα χιλιάδες διακόσια εβδομήντα έξι (130.276), ποσοστό δύο και πενήντα τοις εκατό (2,50%), και δεν πέτυχε να εκλέξει βουλευτές.

Από τους είκοσι δύο χιλιάδες επτακόσιους εξήντα τέσσερις (22.764) εγγεγραμμένους στους ειδικούς εκλογικούς καταλόγους εξωτερικού Έλληνες πολίτες εκτός των ορίων της επικράτειας ψηφίζουν, στον τόπο όπου βρίσκονται ή κατοικούν, δεκαπέντε χιλιάδες εξακόσιοι εβδομήντα ένας (15.671) εκλογείς, ποσοστό εξήντα οκτώ και ογδόντα τέσσερα τοις εκατό (68,84%), τα έγκυρα ψηφοδέλτια ανέρχονται στις δεκαπέντε χιλιάδες πεντακόσια εβδομήντα τρία (15.573), τα άκυρα σε τριάντα επτά (37) και τα λευκά σε εξήντα ένα (61). Η Νέα Δημο-

κρατία συγκεντρώνει έξι χιλιάδες τετρακόσια δύο (6.402) ψηφοδέλτια, ο Συνασπισμός της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία δύο χιλιάδες εξακόσια ενενήντα (2.690) ψηφοδέλτια, το ΜέΡΑ25-Συμμαχία για τη Ρήξη χίλια εννιακόσια εβδομήντα δύο (1.972) ψηφοδέλτια, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας χίλια εννιακόσια σαράντα εννέα (1.949), το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα-Κίνημα Αλλαγής χίλια ενενήντα (1.090) ψηφοδέλτια, η Πλεύση Ελευθερίας-Ζωή Κωνσταντοπούλου τετρακόσια πενήντα επτά (457) ψηφοδέλτια, το Δημοκρατικό Πατριωτικό Κίνημα Νίκη τριακόσια είκοσι έξι (326) ψηφοδέλτια, το Πράσινο Μωβ διακόσια δεκαέξι (216) ψηφοδέλτια και η Ελληνική Λύση-Κυριάκος Βελόπουλος εκατόν σαράντα εννέα (149) ψηφοδέλτια.

26 Ιουνίου

Η υπηρεσιακή Υπουργός Εσωτερικών *Κ. Σπανού* επισκέπτεται τον Πρόεδρο της διαλυθείσας Βουλής *Κ. Τασούλα* και τον ενημερώνει για το αποτέλεσμα των γενικών βουλευτικών εκλογών.

Ο *Κ. Τασούλας* συναντάται με την Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την ενημερώνει για την κατανομή των βουλευτικών εδρών στη νέα Βουλή.

Η Πρόεδρος της Δημοκρατίας συναντάται με τον πρόεδρο της Νέας Δημοκρατίας και του αναθέτει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης.

Μετά τη συνάντησή τους δημοσιεύονται τα προεδρικά διατάγματα αποδοχής της παραίτησης του *Ιωάν. Σαρμά* [π.δ. 75/2023 (Α' 129)] και διορισμού του *Κ. Μητσοτάκη* [π.δ. 76/2023 (Α' 129)] στη θέση του Πρωθυπουργού..

Χωροστατούντος του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος ο *Κ. Μητσοτάκης* ορκίζεται Πρωθυπουργός.

Με αφορμή δηλώσεις του *Αδ. Γεωργιάδη* σε εκπομπή πολιτικού διαλόγου το βράδυ των εκλογών, συζητείται στον Τύπο η δυνατότητα

αμφισβήτησης ενώπιον του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου της εκλογής των βουλευτών των Σπαρτιατών, λόγω των δηλώσεων του επικεφαλής τους για τον έγκλειστο πρώην βουλευτή του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή και της σχέσης τους με το «κόμμα Κασιδιάρη».

27 Ιουνίου

Εκδίδεται μετά από πρόταση του Πρωθυπουργού, το προεδρικό διάταγμα [π.δ. 77/2023 (Α' 130)], με την οποία συστήνεται το νέο Υπουργείο Κοινωνικής Συνοχής και Οικογένειας, μετονομάζονται τα Υπουργεία Ανάπτυξης, Παιδείας και Θρησκευμάτων, Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων και Πολιτισμού, συστήνονται, καταργούνται και μετονομάζονται Γενικές και Ειδικές Γραμματείες και, τέλος, μεταφέρονται αρμοδιότητες, υπηρεσιακές μονάδες, θέσεις προσωπικού και εποπτευόμενοι φορείς.

Ενώπιον της Προέδρου της Δημοκρατίας και του Πρωθυπουργού ορκίζονται τα μέλη της νέας κυβέρνησης.

Εκδίδονται, μετά από πρόταση του Πρωθυπουργού, τα προεδρικά διατάγματα αποδοχής της παραίτησης των υπηρεσιακών Υπουργών [π.δ. 78/2023 (Α' 131)] και διορισμού των μελών της νέας κυβέρνησης [π.δ. 79/2023 (Α' 131)].

Στη σύνθεση της νέας κυβέρνησης μετέχουν είκοσι τρεις (23) Υπουργοί, εκ των οποίων τρεις (3) Επικρατείας, τέσσερις (4) Αναπληρωτές Υπουργοί και τριάντα πέντε (35) Υφυπουργοί, εκ των οποίων οι δύο (2) στον Πρωθυπουργό. Από τη σύνθεση της προηγούμενης κυβέρνησης δύο (2) Υπουργοί και επτά (7) Υφυπουργοί διατηρούν το χαρτοφυλάκιό τους.

28 Ιουνίου

Συνέρχεται, σε πρώτη πανηγυρική συνεδρίαση και με πλήρη σύνθεση, το Υπουργικό Συμβούλιο. Στην εισαγωγική ομιλία του ο Πρωθυ-

πουργός δίνει στα μέλη του τέσσερις εντολές, κατά σειρά, να κινούνται με σύνεση, «ώστε να δυναμώσουμε τη σχέση εμπιστοσύνης με τους πολίτες», «το έργο δεν πρέπει να θυσιάζεται στο βωμό της επικοινωνίας και ο νόων νοείτο», «λίγα λόγια, πολλή δουλειά» και «να μην εφησυχάζουν εωσότου διαπιστώσουν χειροπιαστό αποτύπωμα της κυβερνητικής δράσης». Αποκαλεί, επίσης, τη θητεία της νέας κυβέρνησης «θητεία της αποτελεσματικότητας και των αλμάτων». Αποδίδει, τέλος, την οκτακομματική σύνθεση της νέας Βουλής στο «αρνητικό πείραμα της απλής αναλογικής», η οποία δεν προσφέρει «δημοκρατική πολυφωνία, αλλά πολιτική κακοφωνία», σπεύδει όμως να επισημάνει ότι «το πολίτευμά μας ξέρει πολύ καλά να αυτοπροστατεύεται και πάντα ο κοινοβουλευτισμός έχει τη δύναμη να αποκαλύπτει τα ψεύτικα είδωλα».

Κάθε Υπουργός παραλαμβάνει ένα «μπλε φάκελο» με το πρόγραμμα της τετραετίας 2023-2027, με τις προτεραιότητες κατά το τρέχον έτος, περιλαμβανομένων και των άμεσων

του προσεχούς μήνα, και τον απολογισμό της περιόδου Ιούλιος 2019-Μάιος 2023.

29 Ιουνίου

Μετά τη σύντομη συνεδρίαση του Εκτελεστικού Γραφείου του κόμματος, στη διάρκεια της οποίας ενημερώνει σε φορτισμένη ατμόσφαιρα τα μέλη του για την απόφασή του, ο Αλ. Τσίπρας μεταβαίνει στο Ζάππειο και ανακοινώνει την παραίτησή του από την ηγεσία του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς-Προοδευτική Συμμαχία. Στη δήλωσή του καταλήγει: «...Και εγώ κατανοώ την ανάγκη για ένα νέο κύμα του ΣΥΡΙΖΑ. Και αποφάσισα να παραμερίσω για να περάσει. Έχω εμπιστοσύνη στο ανθρώπινο δυναμικό του κόμματός μας. Στις αστείρευτες δυνάμεις της κοινωνίας και της Αριστεράς. Αποφάσισα λοιπόν να προτείνω την εκλογή νέας ηγεσίας από τα μέλη του κόμματος, όπως ορίζει το καταστατικό του. Την άμεση προσφυγή στις σχετικές διαδικασίες. Στις οποίες φυσικά δεν θα είμαι υποψήφιος. Θα είμαι όμως παρών πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από αυτές». □

Η ΑΠΟΦΑΣΗ ΑΠ 8/2023 ΚΑΙ Η ΠΑΓΙΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 29 § 1 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΝΕΟΝΑΖΙΣΜΟ

Γιάννης Τασόπουλος
Καθηγητής ΕΚΠΑ

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η απόφαση ΑΠ 8/2023 του Α΄ Τμήματος του Αρείου Πάγου είχε μεγάλη πολιτική και νομική σπουδαιότητα, καθώς έκρινε τον αποκλεισμό του κόμματος «Εθνικό Κόμμα Έλληνες», του λεγόμενου «κόμματος Κασιδιάρη», από τις εκλογές της 21^{ης} Μαΐου 2023, επειδή το κόμμα αυτό συμπεριέλαβε ως υποψήφιο το καταδικασμένο πρωτοδίκως για τα εγκλήματα της Χρυσής Αυγής ηγετικό της στέλεχος. Η απόφαση του Αρείου Πάγου προκάλεσε ποικίλες νομικές αντιδράσεις, ιδίως με άξονα την αναφορά της στη «μαχόμενη δημοκρατία».

Σε συνέχεια της απόφασης αυτής, ακολούθησε ο αποκλεισμός του «συνδυασμού ανεξάρτητων συνεργαζόμενων υποψηφίων» με την προσωνυμία «Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία» με την απόφαση του ΑΠ 95/2023¹ από τις εκλογές της 25^{ης} Ιουνίου 2023 με το σκεπτικό ότι «ο επίμαχος εκλογικός σχηματισμός δεν αποτελεί, πράγματι, συνεργασία ανεξάρτητων πολιτών στα πλαίσια του οποίου, έκαστος των συμμετεχόντων διατηρεί την ανεξαρτησία, την αυτονομία και την αυτοτέλειά του από κομματικές δομές και εξαρτήσεις, οι οποίοι ασκούν το δικαίωμα του εκλέγεσθαι στα πλαίσια ευκαιριακής και μερικής σύμπτωσης ορισμένων πολιτικών και κοινωνικών τους αντιλήψεων, εκτός της οργανωτικής δομής ενός κόμματος»².

Η επανεμφάνιση της ακροδεξιάς στις εκλογές της 25^{ης} Ιουνίου 2023 (και) με την είσοδο του μέχρι πρότινος άγνωστου κόμματος «Σπαρτιάτες» στη Βουλή, ο αρχηγός του οποίου το βράδυ των εκλογών ευχαρίστησε τον Ηλ. Κασιδιάρη, άνοιξε νέο κύκλο προβληματισμών αναφορικά με τις σχέσεις ενός κόμματος που έχει ήδη εκλέξει βουλευτές με το καταδικασμένο στέλεχος της Χρυσής Αυγής και τις έννομες συνέπειες από την πολιτική υποστήριξη που προσέφερε αυτός στο κόμμα ή από την ενδεχόμενη άσκηση εκ μέρους του της πραγματικής πολιτικής ηγεσίας του κόμματος.

¹ Σελ. 39 επ. της ΑΠ 95/2023.

² Σελ. 68 ό.π.

2. Στις παρούσες συνθήκες αναδεικνύεται η αξία του τρίπτυχου: «συνταγματική ψυχραιμία – θεσμική αυτοσυγκράτηση – δημοκρατική αυτοπεποίθηση». Το Σύνταγμα ως νομικό κείμενο δεν επιτρέπεται να αποδυναμωθεί κανονιστικά μέσα από καινοφανείς και συγκυριακές ερμηνείες, όχι μόνο του ίδιου του κειμένου, αλλά πολύ περισσότερο δικαστικών αποφάσεων οι οποίες το ερμηνεύουν. Οι νομικές απαγορεύσεις και οι περιορισμοί δεν δικαιολογείται να ερμηνεύονται με διασταλτικό τρόπο ώστε να οδηγούν σε συρρίκνωση των ατομικών ελευθεριών, των πολιτικών δικαιωμάτων και των δημοκρατικών θεσμών. Οι απαγορεύσεις δεν αποτελούν πανάκεια για τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει η φιλελεύθερη δημοκρατία απέναντι στα νεοναζιστικά και ακροδεξιά κόμματα. Μόνον με δημοκρατική αυτοπεποίθηση και αποτελεσματική πολιτική δράση μπορεί να αντιμετωπιστεί η πολιτική απειλή των εχθρών της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όταν τα διαθέσιμα νομικά μέσα εξαντλούνται. Τα νομικά όρια προκύπτουν τόσο από τις ισχύουσες διατάξεις όσο και από τις θεμελιώδεις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία δεν επιτρέπεται να «αυτοτραυματίζεται», στην προσπάθεια «αυτοπροστασίας» της απέναντι στους εχθρούς της.

II. Η ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ ΑΠ 8/2023: ΣΤΑΘΕΡΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΜΕ ΟΜΑΛΗ ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

3. Η απόφαση ΑΠ 8/2023 πιστά ερμηνευόμενη εναρμονίζεται πλήρως με την ορθή, κρατούσα, πάγια ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρου 29 παρ. 1 Σ., σύμφωνα με την οποία: α) Ο νομοθέτης δεν δικαιούται με βάση το Σύνταγμα να θεσπίσει νόμο ο οποίος προβλέπει απαγόρευση πολιτικών κομμάτων με βάση την ιδεολογία τους και τα πολιτικά τους χαρακτηριστικά, επειδή λ.χ. είναι επαναστατικά ή ολοκληρωτικά και δεν συμμερίζονται τους σκοπούς και τις αξίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας, β) δεν επιτρέπεται να θεσμοθετηθεί διαδικασία διοικητική ή δικαστική που θα ελέγχει τη συμβατότητα της πολιτικής ιδεολογίας και της οργάνωσης των κομμάτων με το πολίτευμα, γ) οι διατάξεις για την έκπτωση των Βουλευτών³ αφορούν τον πυρήνα της πολιτικής ελευθερίας και της δημοκρατικής αρχής, προβλέπονται στο Σύνταγμα με τρόπο αποκλειστικό και ερμηνεύονται συσταλτικά. Συγχρόνως όμως με όλα τα προηγούμενα, η απόφαση του ΑΠ προχωρεί σε μία αναγκαία προσαρμογή, ενόψει της εμφάνισης εγκληματικών οργανώσεων υπό τον μανδύα πολιτικού κόμματος, για να μην αφήσει ακάλυπτη και απροστάτευτη τη φιλελεύθερη δημοκρατία απέναντι στους εχθρούς της, καθόσον δ) ο νόμος μπορεί να θέσει περιορισμούς στη συμμετοχή κόμματος σε εκλογές στο οποίο μετέχουν ή αποτελούν την πραγματική ηγεσία του πρόσωπα πρωτοδίκως

³ Άρθρο 55 του Συντάγματος: 1. Για να εκλεγεί κανείς βουλευτής απαιτείται [...] να έχει τη νόμιμη ικανότητα να εκλέγει [...]. 2. Βουλευτής που στερήθηκε κάποιο από τα παραπάνω προσόντα εκπίπτει αυτοδικαίως από το βουλευτικό αξίωμα.

Άρθρο 51 του Συντάγματος: 3. [...] Ο νόμος δεν μπορεί να περιορίσει το εκλογικό δικαίωμα παρά μόνο αν δεν έχει συμπληρωθεί κατώτατο όριο ηλικίας ή για ανικανότητα δικαιοπραξίας ή ως συνέπεια αμετάκλητης ποινικής καταδίκης για ορισμένα εγκλήματα.

Άρθρο 57 Συντάγματος: 3. Βουλευτές που αποδέχονται οποιοδήποτε από τα καθήκοντα ή τα έργα που αναφέρονται σε αυτό ή στο προηγούμενο άρθρο και που χαρακτηρίζονται ότι αποτελούν κώλυμα για την υποψηφιότητα βουλευτή ή ότι είναι ασυμβίβαστα με το βουλευτικό αξίωμα, εκπίπτουν αυτοδικαίως από το αξίωμα αυτό.

Άρθρο 58 του Συντάγματος: Ο έλεγχος και η εκδίκαση των βουλευτικών εκλογών, κατά του κύρους των οποίων ασκούνται ενστάσεις που αναφέρονται [...] σε έλλειψη των νόμιμων προσόντων, ανατίθεται στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο του άρθρου 100.

καταδικασθέντα για εγκλήματα όπως αυτά της Χρυσής Αυγής. Πέραν τούτου βέβαια μπορεί (και πρέπει) στις εν λόγω περιπτώσεις να προβλέπει ο νόμος περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων μετά από αμετάκλητη ποινική καταδίκη (άρθρ. 51 παρ. 3 Σ.).

Εξάλλου, η ΑΠ 8/2023 από την ίδια τη νομική της φύση (στο πλαίσιο διοικητικής αρμοδιότητας των δικαστικών οργάνων) ούτε προέβη ούτε θα μπορούσε να προβεί σε κάποια καινοτόμο ερμηνεία του άρθρου 29 Σ. Πρόκειται για απόφαση δικαστικού οργάνου, η οποία όμως εκδίδεται όχι στο πλαίσιο δίκης, αλλά της διοικητικής εκλογικής νομοθεσίας ανακήρυξης Βουλευτών⁴. Στην πραγματικότητα αυτό που υπερέβη η απόφαση ήταν απλώς και μόνο μια επιμέρους και δευτερεύουσα πτυχή της κρατούσας θεωρίας, στο μέτρο που ο ΑΠ δέχθηκε ορθώς ότι το άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. δεν αποτελεί *lex imperfecta*, δηλαδή ατελή κανόνα δικαίου, αλλά δεσμευτική διάταξη με κανονιστικές συνέπειες, όπως άλλωστε συνάδει με την αρχή της κανονιστικότητας του κειμένου του Συντάγματος.

III. ΤΟ ΚΡΙΣΙΜΟ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΗΣ: ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ

4. Ορθές και πειστικές είναι: α) Οι σκέψεις της απόφασης ΑΠ 8/2023 που αφορούν την υπαγωγή του αποκλεισθέντος κόμματος «Εθνικό Κόμμα Έλληνες» με υποψήφιο τον Ηλ. Κασιδιάρη, λόγω της καταδίκης του τελευταίου για τον ηγετικό του ρόλο στην εγκληματική οργάνωση της ΧΑ, οι σκέψεις του Δικαστηρίου αναφορικά με την πραγματική ηγεσία του Κασιδιάρη στο κόμμα Έλληνες και η κρίσιμη σκέψη του με την οποία αναφέρθηκε στην 2644/22.10.2020 απόφαση του Α΄ Τριμελούς Εφετείου Αθηνών και στα όσα εκείνη διαπίστωσε⁵, και β) η υπαγωγή του Δικαστηρίου και ως προς την υποκειμενική συμπεριφορά του Κασιδιάρη στη δράση της εγκληματικής οργάνωσης⁶.

⁴ Βεβαίως οι προβλέψεις του νόμου για υποβολή υπομνημάτων και ενημέρωση του θιγόμενου κόμματος καλύπτουν τουλάχιστον κατ' αρχήν τις προϋποθέσεις παροχής δικαστικής προστασίας και προσεγγίζουν κατά το δυνατόν τις συνθήκες της δίκης.

⁵ Σελ. 62-65 της ΑΠ 8/2023: «Η επιχειρησιακά δομημένη διαρκής εγκληματική δράση της, η οποία είχε σκοπό την αντιμετώπιση δια της βίας των αντιφρονούντων, αλλοδαπών, [...] μέσω των Τοπικών Οργανώσεών της και πάντοτε υπό την καθοδήγηση ανώτερου στην ιεραρχία στελέχους, με βάση οργανωμένο σχέδιο, το οποίο εκτελούσαν τα μέλη των ομάδων κρούσεως, επονομαζόμενα “Τάγματα Εφόδου”, που είχαν ιδιαίτερα σωματικά χαρακτηριστικά και κατάλληλη εκπαίδευση, προσομοιάζουσα με εκείνη των ανδρών των επίλεκτων Ειδικών Μονάδων των Ενόπλων Δυνάμεων της Χώρας, δρούσαν δε οργανωμένα και συντεταγμένα, τηρώντας απαρέγκλιτα τις σχετικές εντολές και οδηγίες του επικεφαλής της εκάστοτε εγκληματικής δράσεως. [...] Στο πλαίσιο αυτό, διαπράχθηκαν δεκάδες αξιόποινες πράξεις και εγκληματικές επιθέσεις σε βάρος ομάδων ατόμων ή μεμονωμένων τοιούτων, από τις οποίες (εγκληματικές δράσεις), όλως ενδεικτικώς, αναφέρονται τα κάτωθι: α) ανθρωποκτονία από πρόθεση σε βάρος του Παύλου Φύσσα, παράνομη οπλοφορία και οπλοχρησία, στις 17-9-2013, [...] β) απόπειρα ανθρωποκτονίας από κοινού, σε βάρος του Αιγύπτιου αλιεργάτη Embarak Amousid, στις 12-6-2012, γ) απόπειρα ανθρωποκτονίας κατά συρροή και από κοινού σε βάρος του Γεωργίου Μηλιαράκη και Ruben Sand, στις 30-6-2008, δ) ανθρωποκτονία από πρόθεση σε βάρος του Shazad Luqman του Khadam, ε) επικίνδυνες σωματικές βλάβες από κοινού και κατά συρροή, οπλοχρησία κ.λπ. στις 12-9-2013, στο Πέραμα Αττικής, σε βάρος συνδικαλιστών του ΠΑΜΕ, ζ) εμπρησμοί, βαριές σωματικές βλάβες και διακεκριμένες φθορές από κοινού, από το Σεπτέμβριο 2012 έως το Μάιο 2013, η) επικίνδυνες σωματικές βλάβες από κοινού και κατά συρροή, το Φεβρουάριο 2013, στη Βαϊνιά Ιεράπετρας Κρήτης».

⁶ Σελ. 65-66 της ΑΠ 8/2023, με παραπομπή στην Εφετειακή: «Γνώριζε και υιοθετούσε πλήρως τη μετατροπή του πολιτικού κόμματος σε εγκληματική οργάνωση, στη βούληση της οποίας είχε υποτάξει τη βούλησή του και την εν γένει αξιόποινη δραστηριότητά της. Είχε πλήρη επίγνωση των χαρακτηριστικών της οργάνωσης αυτής ως εγκληματικής, την οποία υποστήριζε με όλες του τις δυνάμεις ενθέρμως και διακήρυττε με κάθε τρόπο τις αρχές και τις θέσεις της, με

5. Τα ανωτέρω έχουν σημασία επειδή οριοθετούν το νομικό και πραγματικό ζήτημα που αφορά η απόφαση ΑΠ 8/2023: Το άρθρ. 32 παρ. 1 π.δ. 26/2012, όπως ισχύει μετά από τις τελευταίες τροποποιήσεις του⁷, το οποίο προβλέπει μεταξύ άλλων ότι στις βουλευτικές εκλογές λαμβάνει μέρος συνδυασμός υποψηφίων κόμματος του οποίου [...] «β) Ο πρόεδρος, ο γενικός γραμματέας, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής, ο νόμιμος εκπρόσωπος και η πραγματική ηγεσία του κόμματος [πρέπει] να μην έχουν καταδικασθεί σε οποιονδήποτε βαθμό σε κάθειρξη για τα αδικήματα των Κεφαλαίων 1-6 του Δεύτερου Βιβλίου του Ποινικού Κώδικα, ή σε οποιαδήποτε ποινή για εγκλήματα του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα που επισύρουν την ποινή της ισόβιας κάθειρξης. [...] Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, η πραγματική ηγεσία έχει την έννοια ότι πρόσωπο άλλο από εκείνο που κατέχει τυπικά θέση προέδρου, γενικού γραμματέα, μέλους της διοικούσας επιτροπής ή νομίμου εκπροσώπου με συγκεκριμένες πράξεις του εμφανίζεται να ασκεί διοίκηση του κόμματος, ή να έχει τοποθετήσει εικονική ηγεσία, ή να έχει τον ηγετικό πολιτικό ρόλο προς το εκλογικό σώμα. γ) Η οργάνωση και η δράση του κόμματος [πρέπει] να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η κρίση περί του ότι η δράση του πολιτικού κόμματος δεν εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος δύναται να λάβει χώρα μόνο όταν υφίσταται καταδίκη σε οποιονδήποτε βαθμό υποψηφίων βουλευτών ή ιδρυτικών μελών ή διατελεσάντων προέδρων για τα αδικήματα των άρθρων 134, 187 και 187Α του Ποινικού Κώδικα».

Για να κρίνει το ζήτημα «του κόμματος Κασιδιάρη», η απόφαση του ΑΠ 8/2023 δεν χρειαζόταν να επεκταθεί πέρα από την εφαρμογή του νόμου, δηλαδή των ανωτέρω διατάξεων για τη συμμετοχή υποψηφίων υπό ανακήρυξη κόμματος σε εγκληματική οργάνωση όπως προκύπτει από πρωτόδικη έστω καταδίκη, καθώς και για την πραγματική ηγεσία του κόμματος.

Ειδικότερα, δεν συνέτρεχε καμία «δικονομική» ανάγκη η οποία θα υποχρέωνε το Δικαστήριο να εξετάσει αν τυχόν το άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. επιτρέπει τον αποκλεισμό κόμματος από τις εκλογές για το οποίο δεν υφίσταται σύμφωνα με τις εν λόγω νομοθετικές προβλέψεις του π.δ. 26/2012 πρωτόδικη τουλάχιστον καταδίκη για εγκληματική οργάνωση βαρυνόμενη με ανθρωποκτονίες, όπως η Χρυσή Αυγή, ή καταδικασμένη για εσχάτη προδοσία.

IV. Η ΚΡΙΣΙΜΗ ΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ: ΣΩΡΕΥΤΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΕΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ

6. Ο κύριος σκοπός του παρόντος Σχολίου είναι να διευκρινίσει το σκεπτικό της ΑΠ 8/2023 και να διαλύσει την εσφαλμένη εντύπωση που εκ πρώτης όψεως αφήνει η ίδια η απόφαση να δημιουργηθεί εξαιτίας κάποιων «χαλαρών», πιο γενικών ή ίσως και προβληματικών διατυπώσεών της. Είναι όμως σαφές και δεν νομίζω ότι απομένει πεδίο αμφιβολίας ότι η απόφαση ΑΠ 8/2023 δεν προεκτείνει την ερμηνεία του άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. πέρα από το πεδίο εφαρμογής των ως άνω νομοθε-

ρητορική μίσους, διαδίδοντας τις θεωρίες της περί εξόντωσης όλων των ομάδων ή ατόμων που στοχοποιούνται από τη Χρυσή Αυγή [...]» κ.λπ.

⁷ Το άρθρο 32 παρ. 1 του π.δ. 26/2012, όπως ισχύει, μετά την αντικατάστασή της με το άρθρο 102 του νόμου 5019/2023 για το «Δικαίωμα κατάρτισης συνδυασμών στις βουλευτικές εκλογές - Αντικατάσταση παρ. 1 άρθρου 32 π.δ. 26/2012», που άρχισε να ισχύει από τη δημοσίευσή του στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (14.02.2023, άρθρ. 103 του ίδιου παραπάνω νόμου) και την τροποποίηση του με το άρθρο 35 του νόμου 5043/2023 (έναρξη ισχύος από 13.04.2023).

τικών διατάξεων του άρθρ. 32 παρ. 1 π.δ. 26/2012, όπως τροποποιήθηκαν το 2023. Συνεπώς η απόφαση καλύπτει και αφορά κατά τα ανωτέρω την περίπτωση καταδίκης για τα άρθρ. 187, 187Α και 134 ΠΚ, ενώ δεν αφορά την περίπτωση κόμματος το οποίο υιοθετεί και διαδίδει ανατρεπτική ιδεολογία, δεν αφορά δηλαδή την περίπτωση της ανατρεπτικής πολιτικής προτροπής και της πολιτικής ρητορείας, η οποία προστατεύεται από την ελευθερία της έκφρασης⁸.—

7. Η προηγηθείσα θέση βασίζεται στην εξής κρίσιμη διαπίστωση για το περιεχόμενο της ΑΠ 8/2023. Η απόφαση **δεν αναφέρει διαζευκτικά αλλά σωρευτικά** τα γνωρίσματα του κόμματος που μπορεί να αποκλειστεί σύμφωνα με το άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. από τις εκλογές. Αυτό προκύπτει και από το ίδιο το γράμμα της απόφασης, το οποίο αναφέρεται σε *ενιαία περίπτωση*: «*Τέτοια περίπτωση συντρέχει και όταν πολιτικό κόμμα α) έχει προβεί ή προβαίνει, δια των προσώπων που συμμετέχουν σ' αυτό και υπό την καθοδήγηση των ηγετικών του στελεχών, σε πράξεις βίας κατά προσώπων που θεωρεί πολιτικούς του αντιπάλους ή κατά προσώπων διαφορετικής εθνικότητας και φυλής, που βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια [...], β) υποκινεί και διεγείρει το λαϊκό αίσθημα για τη διενέργεια τέτοιων πράξεων σε συνδυασμό μάλιστα με επιθετικές προς τη δημοκρατία θέσεις των ηγετών του κόμματος, γ) δημιουργεί παραστρατιωτικές, αυτόνομες σε σχέση με τον στρατό του ελληνικού κράτους (που αποσκοπεί στην προάσπιση της εθνικής ακεραιότητας), οργανώσεις, δ) χρησιμοποιεί και εκπαιδεύει μέλη του ή οπαδούς του στη χρήση όπλων κ.λπ. [...]*»⁹.

8. Η σωρευτική αναφορά των ανωτέρω κριτηρίων ουσιαστικά περιγράφει την περίπτωση της Χρυσής Αυγής, δηλαδή, κατά την πρωτόδικη κρίση, εγκληματικής οργάνωσης που ενεργεί υπό τον μανδύα κόμματος, προβαίνει όμως σε πράξεις που σαφώς δεν αφήνουν περιθώριο σύγχυσης της με το πολιτικό κόμμα. Συνεπώς:

α. Εφόσον μιλάμε για εγκληματική οργάνωση που έχει καταδικαστεί πρωτοδίκως και πληροί σωρευτικά τις ως άνω προϋποθέσεις δεν νομίζω ότι τίθεται ζήτημα συνταγματικότητας του αποκλεισμού της Χρυσής Αυγής ή κόμματος στο οποίο μετέχουν ή ασκούν την πραγματική ηγεσία καταδικασμένα στελέχη της Χρυσής Αυγής, έστω και πρωτοδίκως.¹⁰

β. Η απόφαση σεβόμενη την κρατούσα ερμηνεία του άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. διακρίνει τον αποκλεισμό της εκλογιμότητας τέτοιων σχημάτων ως «μέσο άμυνας του δημοκρατικού πολιτεύματος σαφώς ηπιότερο από την πλήρη απαγόρευσή τους και την υποχρεωτική διάλυσή τους»¹¹. Η απόφαση μιλά για την «άμυνα της ελληνικής πολιτείας δια της θωράκισης του δημοκρατικού πολιτεύματος με σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις, οι οποίες προβλέπουν έλεγχο από δικαστικούς σχηματισμούς, ώστε να αποφευχθεί να διεισδύσουν κόμματα ή συνασπισμοί με αντίθετη προς το δημοκρατικό πολιτεύμα δράση σε ένα από τους κεντρικούς πυρήνες της κρατικής λειτουργίας και δη στη νομοθετική λειτουργία, που ασκείται από τη Βουλή, επεκτείνοντας την οργανωμένη δράση τους και δι' αυτής

⁸ Βλ. *ad hoc* ΑΠ (ποιν.) 850/2019.

⁹ Σελ. 12 της ΑΠ 8/2023.

¹⁰ Βλ. για εκτενή ανάπτυξη της σχετικής προβληματικής, Γ. Τασόπουλος, *Η δημοκρατία αντιμετώπη με τους εκθρούς της. Η ωριμότητα του ελληνικού συνταγματισμού*, ΘΠΔΔ 12/2020, σελ. 1072, 1096-97.

¹¹ Σελ. 13 της ΑΠ 8/2023.

της οδού. Έτσι κατά το Σύνταγμα [...] Υφίσταται [μ]ε την απαραίτητη προϋπόθεση της τήρησης των αρχών του κράτους δικαίου, δυνατότητα του νομοθέτη να περιορίσει την εκλογιμότητα κομμάτων ή συνδυασμών κομμάτων, δηλαδή μορφωμάτων που διαθέτουν οργανωτική υποδομή, με συνέπεια να μπορούν να αναπτύξουν οργανωμένη, ευρύτερη και αποτελεσματικότερη, λόγω αυτού του χαρακτηριστικού τους, δραστηριότητα, στα οποία συμμετέχουν και διεκδικούν την ανάδειξή τους ως βουλευτών ηγετικά στελέχη οργανώσεων, που ανέπτυξαν δράση αντικείμενη στο δημοκρατικό πολίτευμα, ιδίως όταν τα πρόσωπα αυτά ουδόλως επέδειξαν έμπρακτη μεταμέλεια, ούτε αποκήρυξαν την προγενέστερη πορεία, δράση και θέσεις τους και δεν διατύπωσαν οποιαδήποτε αυτοκριτική»¹². Είναι σαφές ότι μιλάμε για δράση κομμάτων πέρα από τις ιδεολογίες και την όποιου περιεχομένου πολιτική προτροπή και ελευθερία της έκφρασης, όπως ρητά αποσαφηνίζεται στην απόφαση: «χωρίς να περιορίζει την ελευθερία της έκφρασης ή ακόμα και της ίδρυσης κομμάτων και οργανώσεων»¹³.

γ. Ομοίως πειστική είναι η σκέψη ότι: «Ο δεύτερος αυτός περιεχόμενος στις διατάξεις του άρθρου 29 συνταγματικός κανόνας είναι σαφώς επιτακτικός, όπως προκύπτει και από τη γραμματική ερμηνεία του ενόψει της χρησιμοποίησης της λέξης ‘οφείλει’, που ισοδυναμεί με τη θέσπιση σχετικής υποχρέωσης, αλλά και στο πλαίσιο τεολογικής και συστηματικής ερμηνείας του, δεδομένου ότι το Σύνταγμα της χώρας διαπνέεται από τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές και εγκαθιδρύει δημοκρατική κοινωνία»¹⁴.

δ. Σύμφωνα εξάλλου με την κρατούσα ερμηνεία του άρθρ. 29 Σ. είναι και η σκέψη ότι: «Οι ρυθμίσεις του άρθρου 29 του Συντάγματος δεν παρέχουν κατ’ αρχήν στον νομοθέτη περιθώριο θέσπισης νόμων για τον έλεγχο της ίδρυσης κομμάτων ή και συνασπισμών κομμάτων με βάση απλώς τον ιδεολογικό προσανατολισμό και τις θεωρητικές διακηρύξεις τους»¹⁵.

ε. Ομοίως συνάδει προς τις επιταγές της παραδοσιακής ερμηνείας του άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. η σκέψη ότι: «Οι θεσπιζόμενοι περιορισμοί ως προς τη δυνατότητα εκλογιμότητας ενός πολιτικού κόμματος θα πρέπει να είναι σαφείς, μη επιδεχόμενοι αμφισβήτηση κατά το περιεχόμενό τους, τυπικοί, περιοριστικά αναφερόμενοι και μη επιδεχόμενοι αναλογικής εφαρμογής και βεβαίως να συνάδουν με τη διασφάλιση αποκλειστικά και μόνον του δημοκρατικού πολιτεύματος»¹⁶.

στ. «Η επιβολή περιορισμών ως προς τη δυνατότητα εκλογιμότητας δεν δημιουργεί κίνδυνο αμφισβήτησης του πλουραλισμού και του φιλελεύθερου χαρακτήρα του πολιτεύματος, ούτε διαμορφώνει μία πρακτική που μπορεί να εφαρμοστεί σε βάρος άλλων πολιτικών φορέων, αλλά οδηγεί στην αυτοπροστασία της μαχόμενης ελληνικής δημοκρατίας. Και αυτό διότι οι ανωτέρω περιορισμοί οδηγούν στον αποκλεισμό δημιουργίας των προϋποθέσεων για την ανατροπή ενός δημοκρατικού πολιτεύματος, λαμβανομένου υπόψη ότι οι οποιοδήποτε νομοθετικοί περιορισμοί θα είναι αποτέλεσμα της νομοθετικής λειτουργίας, η οποία ενεργεί για λογαριασμό και υπέρ του ελληνικού λαού στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ενώ η συνδρομή τους θα ελέγχεται από την ανεξάρτητη δικα-

¹² Σελ. 12-13 ό.π.

¹³ Σελ. 20 ό.π.

¹⁴ Σελ. 10 ό.π.

¹⁵ Σελ. 11 ό.π.

¹⁶ Σελ. 12 ό.π.

στική εξουσία. Θα γνωρίζουν δε εκ των προτέρων τα κόμματα τους περιορισμούς, υπό τους οποίους μπορούν να συμμετάσχουν στην εκλογική διαδικασία»¹⁷.

ζ. Τέλος ακριβής είναι η επισήμανση ότι με βάση την ΕΣΔΑ μορφώματα, πρακτικές και ιδεολογίες όπως αυτές της Χρυσής Αυγής δεν τυγχάνουν προστασίας. «Εάν οι εκπρόσωποι ενός πολιτικού κόμματος υποκινούν βία και προσβάλλουν τις δημοκρατικές αρχές, καταλείπεται στις εθνικές αρχές περιθώριο εκτίμησης των περιοριστικών της ελευθερίας του συνεταιρίζεσθαι μέτρων, τα οποία μπορούν να λάβουν», όπως σημείωσε ο ΑΠ¹⁸.

V. ΤΑ ΠΕΡΙΘΩΡΙΑ ΠΑΡΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΑΠ 8/2023

9. Οι λόγοι που καθιστούν αναγκαία τη διευκρίνιση του περιεχομένου της απόφασης ΑΠ 8/2023 είναι οι εξής:

α) Αναφέρεται στη «μαχόμενη δημοκρατία»¹⁹ που παραπέμπει στη θεωρία της «αμυνόμενης δημοκρατίας». Στην πιο ακραία εκδοχή της τελευταίας, δεν αποκλείεται, σε αντίθεση με την κρατούσα ερμηνεία του άρθρου 29 παρ. 1 Σ., να ψηφισθεί νόμος ο οποίος θα θέτει κόμμα εκτός νόμου και θα το διαλύει. Αυτό όμως όπως είδαμε ρητά αποκλείεται από την απόφαση ΑΠ 8/2023, η οποία περιορίζεται στη συμμετοχή του κόμματος στις εκλογές κάτω από τις προϋποθέσεις του άρθρ. 32 παρ. 1 π.δ. 26/2012, όπως ισχύει. Είναι προφανές ότι η αναφορά της απόφασης στη «μαχόμενη δημοκρατία» αφορά τη συγκεκριμένη άμυνα της ελληνικής συνταγματικής τάξης με τις ως άνω νομοθετικές διατάξεις και δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση αλλαγή παραδείγματος, ή ιστορική τομή, που ανατρέπει την κρατούσα πάγια ερμηνεία και εφαρμογή του άρθρ. 29 παρ. 1 Σ.· δηλαδή, η απόφαση υιοθετεί σε κάθε περίπτωση μια ήπια και μετριοπαθή εκδοχή της μαχόμενης δημοκρατίας οριοθετημένης από το άρθρ. 29 παρ. 1 Σ., ενώ απορρίπτει για στέρεους πολιτικούς, πρακτικούς και συνταγματικούς λόγους την ακραία, προβληματική (όπως δείχνει η ελληνική εμπειρία) και ευρισκόμενη στον αντίποδα της ελληνικής έννομης τάξης, γερμανική θεωρία της αμυνόμενης δημοκρατίας.²⁰ Παρεμπιπτόντως πάντως, είναι προφανής η αυξημένη προσοχή που απαιτεί η χρήση όρων της συνταγματικής θεωρίας από τη νομολογία, ιδιαίτερα μάλιστα όταν οι όροι αυτοί αποκλίνουν από τις συντεταγμένες της ελληνικής έννομης τάξης, όπως συμβαίνει με την ακραία εκδοχή της «μαχόμενης δημοκρατίας».

β) Ο κίνδυνος παρερμηνείας της απόφασης ΑΠ 8/2023 έγκειται στο ενδεχόμενο να εκληφθεί λανθασμένα ότι ισχύει διαζευκτικώς (αυτοτελώς) και όχι σωρευτικά (ως ένα από τα περισσότερα αναγκαία στοιχεία), το β) από τα αναφερόμενα στην απόφαση κριτήριο αποκλεισμού από τις εκλογές κόμματος το οποίο «υποκινεί και διεγείρει το λαϊκό αίσθημα για τη διενέργεια τέτοιων πράξεων σε συνδυασμό μάλιστα με επιθετικές προς τη δημοκρατία θέσεις των ηγετών του». Αυτός όμως ο κίνδυνος παρερμηνείας αποφεύγεται εύκολα με τη μελέτη της ίδιας της απόφασης, η οποία όπως ήδη σημειώθηκε ρητά αποσαφηνίζει ότι δεν περιορίζεται η ελευθερία της έκφρασης ούτε η ίδρυση πολιτικών κομμάτων, έστω και ανατρεπτικής ιδεολογίας, χωρίς την κρίσιμη συνδρομή αξιόποινων πράξεων του κοινού ποινικού δικαίου.

¹⁷ Σελ. 14 ό.π.

¹⁸ Σελ. 15 ό.π.

¹⁹ Σελ. 14, 20 ό.π.

²⁰ Βλ. Τασόπουλου, *Η δημοκρατία αντιμέτωπη*, ό.π. σελ. 1080.

γ) Το συμπέρασμα της απόφασης του ΑΠ 8/2023 ότι: «Συνεπώς, ένα πολιτικό κόμμα που υποκινεί τη βία και προωθεί πολιτικές θέσεις, που δεν σέβονται τη δημοκρατία ή που αποσκοπεί στην κατάλυσή της και στην παραβίαση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται απ' αυτήν, δεν απολαμβάνει προστασίας έναντι νομοθετικών ρυθμίσεων, οι οποίες παρουσιάζονται επιβεβλημένες και επιθυμητές προς προστασία της ίδιας της Δημοκρατίας»²¹ αποτυπώνει με ελλειπτικό και συνοπτικό τρόπο το σκεπτικό της απόφασης και πρέπει να αναγνωστεί σύμφωνα με την προηγηθείσα ανάλυση και όχι μεμονωμένα και αποσπασματικά.

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

10. Η ορθή ανάγνωση της ΑΠ 8/2023 οδηγεί στο ασφαλές συμπέρασμα ότι αυτή ουδόλως μεταβάλλει την κρατούσα ερμηνεία του άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. και δεν επιτρέπει όχι απλώς τη διάλυση αλλά ούτε τον αποκλεισμό πολιτικού κόμματος από τις εκλογές για μόνη την ανατρεπτική ιδεολογία, την αξιακή σύγκρουση ή αυτή καθ' εαυτή την πολιτική προτροπή και ρητορεία σύγκρουσης με την καθεστηκυία συνταγματική τάξη. Τα πολιτικά χαρακτηριστικά του κόμματος (καταστατικό, οργάνωση, αρχές, ιδεολογία, πολιτική ρητορεία) λαμβάνονται υπόψη νομίμως αλλά όχι αυτοτελώς προκειμένου να χρωματίσουν κατά νόμο και να ληφθούν υπόψη ερμηνευτικά και υπαγωγικά αναφορικά με το νόημα και τον σκοπό σοβαρών εγκληματικών πράξεων του κοινού ποινικού δικαίου οι οποίες βέβαια και απαγορεύονται σε κάθε πολιτικό κόμμα. Δανειζόμενοι έναν όρο του ποινικού δικαίου, τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν εξωτερικούς όρους της συνταγματικότητας και όχι βάσεις και θεμέλιά της, ικανά από μόνα τους να στηρίξουν την απαγόρευση πολιτικού κόμματος ή τον αποκλεισμό του από τις εκλογές.

Η ΑΠ 8/2023 αποτελεί καθαρή περίπτωση σταθερής και συνεπούς εφαρμογής της κρατούσας και ορθής ερμηνείας του άρθρ. 29 παρ. 1 Σ.· εναρμονίζεται ομαλά με τα κεκτημένα του Συντάγματος μας, προσαρμοζόμενη όμως στις ανάγκες και στα δεδομένα της τρέχουσας ελληνικής πραγματικότητας, για να αντιμετωπιστεί το επικίνδυνο φαινόμενο κατάχρησης του κομματικού ενδύματος από νεοναζιστικές εγκληματικές οργανώσεις με σκοπό τη συμμετοχή τους στις εκλογές, ενώ είναι ήδη καταδικασμένες για ανθρωποκτονίες, εσχάτη προδοσία κ.λπ. Η αναφορά της απόφασης στη «μαχομένη δημοκρατία» δεν ήταν απαραίτητη, αλλά είναι σαφές ότι υιοθετεί απλώς και μόνο μια ήπια και περιορισμένη εκδοχή αυτής, όπως τυποποιείται από το άρθρ. 32 παρ. 1 του π.δ. 26/2012, μετά από τις τροποποιήσεις του 2023. Με τα δεδομένα αυτά, η απόφαση ΑΠ 8/2023 δεν συνιστά ούτε τομή ούτε ρήξη ούτε είναι «ιστορική», αν και έχει σίγουρα θέση στην ιστορία των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας της χώρας μας.

Τη συνταγματική ιστορία μας δεν πρέπει να την ξεχνάμε ούτε να σβήνουμε αφήφιστα το συνταγματικό κεκτημένο της και το κανονιστικό της αποτύπωμα, ιδίως όταν αυτό είναι θεμελιώδες, πάγιο και ανθεκτικό, όπως συμβαίνει με την κρατούσα ερμηνεία του άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. για την ελευθερία των πολιτικών κομμάτων, τον πολιτικό πλουραλισμό, την ελευθερία της πολιτικής έκφρασης και τη δημοκρατική αρχή. □

²¹ Σελ. 15-16 ό.π.

ΑΓΩΓΗ ΓΙΑ ΑΞΙΩΣΕΙΣ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΜΕ ΜΗ ΠΡΟΣΒΛΗΘΕΙΣΕΣ ΜΕ ΠΡΟΣΦΥΓΗ ΠΡΑΞΕΙΣ Ή ΠΑΡΑΛΕΙΨΕΙΣ ΤΗΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗΣ ΑΡΧΗΣ.

(Παρατηρήσεις στην απόφαση
ΣτΕ 159/2023, Τμ. Β')

I. ΟΙ ΚΡΙΣΙΜΕΣ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Το άρθρο 80 παρ. 2 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας προβλέπει ότι όταν το παράνομο της συμπεριφοράς της Διοίκησης στο οποίο θεμελιώνεται μια αγωγική αξίωση έγκειται στην παρανομία μιας εκτελεστής διοικητικής πράξης ή παράλειψης, το δικαστήριο κρίνει παρεμπιπτόντως τη νομιμότητα της πράξης ή της παράλειψης, εφόσον δεν υφίσταται δεδουλευμένο ως προς το παρεμπιπτόντως τιθέμενο νομικό ζήτημα, με την επιφύλαξη του άρθρου 71 παρ. 4 ΚΔΔ ή άλλων ειδικών διατάξεων, που αποκλείουν έναν τέτοιο παρεμπιπτόντα έλεγχο. Το παραπεμπόμενο άρθρο 71 παρ. 4 ΚΔΔ ορίζει ότι είναι απαράδεκτη η άσκηση αγωγής για αξίωση φορολογικού περιεχομένου.

Καθώς η έννοια της φορολογικής διαφοράς και, συνεπώς, των αξιώσεων φορολογικού περιεχομένου ως αντικειμένου αγωγικών δικών δεν ρυθμίζεται στον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, αυτή η δικονομική έννοια, υπό την οποία πρέπει να ερμηνεύονται οι ανωτέρω διατάξεις του Κώδικα, εξακολουθεί να προκύπτει από προϊσχύουσες του Κώδικα διατάξεις, που εξαιρούνται από το καταργητικό πεδίο του άρθρου 285 παρ. 1 ΚΔΔ. Ως «φορολογικές διαφορές» ορίζονται στο άρθρο 1 του Κώδικα Φορολογικής Δικονομίας (π.δ. 331/1985) οι αφορώσες τον καταλογισμό των φόρων, δασμών, τελών και συναφών δικαιωμάτων του Δημοσίου, των προστίμων και λοιπών χρηματικών κυρώσεων, των κάθε είδους κυρώσεων για παράβαση των διατάξεων της φορολογικής γενικά νομοθεσίας (στην οποία περιλαμβάνεται και η νομοθεσία για τα τελωνεία, τα μονοπώλια, τον καπνό, το οινόπνευμα και κάθε άλλη συναφής), ακόμη και αν οι κυρώσεις αυτές επιβάλλονται

Κυριάκος Π. Παπανικολάου

Λέκτωρ Δημοσίου Δικαίου
της Νομικής Σχολής
του ΔΠΘ,
Δικηγόρος
παρ' Αρείω Πάγω

αυτοτελώς ή άσχετα με υποχρέωση καταβολής φόρου, δασμού, τέλους ή άλλου δικαιώματος του Δημοσίου. Στο δε άρθρο 73 ΚΦΔ ως πράξεις προσβαλλόμενες με το ένδικο βοήθημα της προσφυγής προβλέπονται οι προσδιορίζουσες φόρους, δασμούς, τέλη και συναφή δικαιώματα του Δημοσίου ή επιβάλλουσες πρόστιμα ή άλλες κυρώσεις για παράβαση των φορολογικών γενικά νόμων. Σύμφωνα με την ερμηνευτική διάταξη του άρθρου 8 παρ. 4 του ν.δ. 4486/1965, στις φορολογικές διαφορές συμπεριλαμβάνονται οι σχετικές με φορολογικές απαλλαγές ή επιστροφή αχρεωστήτως καταβληθέντων φόρων.

II. ΟΙ ΠΡΟΗΓΗΘΕΙΣΕΣ ΣΤΕ 2738-2740/2022

Οι αποφάσεις υπ' αριθμ. 2738-2740/2022 της επταμελούς συνθέσεως του Β΄ Τμήματος του Συμβουλίου Επικρατείας αφορούσαν αιτήσεις αναιρέσεως ασκηθείσες από εταιρεία κηρυχθείσα αστικώς συνυπεύθυνη για την καταβολή πολλαπλών τελών και διαφυγόντων δασμών και φόρων καταλογισθέντων σε υπαιτίους λαθρεμπορίας. Οι εν λόγω αναιρετικές διαφορές αφορούσαν αγωγές περί αστικής ευθύνης του Δημοσίου, και ειδικότερα περί θετικής ζημίας από τις πράξεις περί κηρύξεως της ενάγουσας ως αστικώς συνυπεύθυνης και περί χρηματικής ικανοποίησης της ενάγουσας για τη συναφή ηθική βλάβη την οποία είχε υποστεί. Τελεσιδίκως οι αγωγές είχαν απορριφθεί ως απαράδεκτες, διότι αφενός κατά το κεφάλαιο σχετικά με την επικαλούμενη θετική ζημία αφορούσαν αξίωση φορολογικού περιεχομένου για την οποία χωρεί μόνον άσκηση προσφυγής κατά το άρθρο 71 παρ. 4 ΚΔΔ, αφετέρου κατά το κεφάλαιο της χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης αφορούσαν τον παρεμπόμποντα έλεγχο των οικείων καταλογιστικών πράξεων, που επίσης απαγορεύεται κατά το άρθρο 80 παρ. 2 ΚΔΔ.

Οι προβληθέντες αναιρετικοί λόγοι αφενός έπλητταν την κρίση των αναιρεσιβληθεισών αποφάσεων περί προβολής αξιώσεων φορολογικού περιεχομένου υπό τον ειδικότερο ισχυρισμό ότι η αναιρεσείουσα ήταν τρίτη έναντι των φυσικών προσώπων στα οποία είχαν γίνει οι καταλογισμοί, αφετέρου κατέτειναν στη διάγνωση αντιθέσεως του άρθρου 71 παρ. 4 ΚΔΔ προς το άρθρο 20 παρ. 1 Σ. Επί του πρώτου αναιρετικού λόγου το Δικαστήριο έκρινε ότι αυτός ερείδεται επί εσφαλμένης προϋποθέσεως, διότι με τις αναιρεσιβαλλόμενες είχε κριθεί ότι επρόκειντο αγωγικές αξιώσεις φορολογικού περιεχομένου όχι επειδή με αυτές «ζητήθηκε καθεαυτήν η επιστροφή καταλογισθέντος σε βάρος της αναιρεσείουσας φόρου [...], αλλά επειδή ζητήθηκε ως αποζημίωση για την αποκατάσταση της θετικής της ζημίας ποσό που αντιστοιχεί στα πολλαπλά τέλη και στους διαφυγόντες δασμούς και φόρους που κατέβαλε βάσει της παράνομης, κατά τους ισχυρισμούς της, πράξης της τελωνειακής αρχής, το οποίο (ποσό), όμως, κατά την έννοια της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης, μόνο με προσφυγή για την επιστροφή του ως αχρεωστήτως καταβληθέντος μπορούσε παραδεκτώς να αναζητήσει». Με αυτό το σκεπτικό το Συμβούλιο Επικρατείας επιβεβαίωσε ότι το ποσό φορολογικής οφειλής που έχει καταλογισθεί και εισπραχθεί δεν επιτρέπεται να ζητείται με αγωγή ως θετική ζημία, αλλά το σχετικό βάρος πρέπει να αμφισβητείται με προσφυγή.

Επί του δευτέρου αναιρετικού λόγου εκρίθη ότι η διάταξη του άρθρου 71 παρ. 4 ΚΔΔ είναι σύμφωνη με το άρθρο 20 παρ. 1 Σ., διότι με αυτήν έχει εισαχθεί από τον νομοθέτη μια επιτρεπτή

δικονομική προϋπόθεση¹ για το έγκυρο της άσκησης του σχετικού ενδίκου βοηθήματος², καθώς μια αγωγή «για την αποκατάσταση της ζημίας που αντιστοιχεί στο ποσό φόρου κ.λπ. που μη νομίμως επιβλήθηκε με την καταλογιστική πράξη της φορολογικής-τελωνειακής αρχής θα είχε ταυτόσημο κατ' ουσίαν αντικείμενο με την ως άνω προσφυγή για την επιστροφή του εν λόγω ποσού ως αχρεωστήτου». Με αυτή τη σκέψη το Δικαστήριο ουσιαστικά επισημαίνει ότι από τη ρύθμιση του άρθρου 71 παρ. 4 ΚΔΔ δεν θίγεται η πληρότητα της δικαστικής προστασίας. Περαιτέρω, εφόσον θεωρηθεί ότι η αγωγή περί αστικής ευθύνης του Δημοσίου έχει συνταγματικό έρεισμα³, με αυτή τη σκέψη τονίζεται ότι το συνταγματικώς επιβεβλημένο της πρόβλεψής της δεν αφορά στον τύπο του ενδίκου βοηθήματος της αγωγής αλλά στην πρόβλεψη υπ' οιονδήποτε δικονομικό τύπο (π.χ. του ενδίκου βοηθήματος της προσφυγής) της ενώπιον Δικαστηρίου εγέρσεως αιτήματος περί υποχρέωσης της Διοικήσεως να καταβάλει το οικείο καταβληθέν ποσό, όπως προβλέπεται στο πλαίσιο της εν λόγω ρύθμισης της προσφυγής προς επιστροφή αχρεωστήτως καταβληθέντος ποσού είτε αυτοτελώς ασκουμένης είτε σωρευτικώς με την προσφυγή προς αμφισβήτηση της καταλογιστικής πράξης.

Περαιτέρω, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η υπαγωγή των εν λόγω φορολογικών αξιώσεων στις αυστηρότερες, ιδίως από την άποψη του χρονικού πλαισίου, προϋποθέσεις της προσφυγής –έναντι εκείνων της αγωγής– «σκοπεί στη συντομότερη και αποτελεσματικότερη εκδίκαση των φορολογικών-τελωνειακών διαφορών από τα διοικητικά δικαστήρια [...] ενόψει της ιδιαίτερης σημασίας των φορολογικών-τελωνειακών διαφορών, οι οποίες [...] αποτελούν σημαντική κατηγορία διοικητικών διαφορών ουσίας τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και ως ποσοστό επί του συνόλου των υποθέσεων ενώπιον του διοικητικών δικαστηρίων, αλλά συγχρόνως και κατηγορία υποθέσεων ιδιαίτερης σημασίας για την οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας και των πολιτών της». Με αυτές τις σκέψεις ως προς την *ratio* της εν λόγω δικονομικής προϋπόθεσης το Δικαστήριο ανάγει την εξαίρεση από τον γενικό κανόνα περί αγωγών στην απαιτούμενη εμπέδωση το συντομότερο δυνατόν ασφάλειας δικαίου ως προς τα φορολογικά έσοδα, ενόψει των συστημικών επιπτώσεων που θα μπορούσε να έχει η μακρά εκκρεμότητα αμφισβήτησης των σχετικών εισπράξεων από τη φορολογική αρχή. Κατά τη γνώμη μας, μπορούν να διατυπωθούν συνταγματικές επιφυλάξεις ως προς μια τέτοια, ετερογενή του δικαιώματος δικαστικής προστασίας, τελεολογική δικαιολόγηση της δικονομικής εξαίρεσης των φορολογικών διαφορών από τους γενικούς κανόνες που διέπουν την παροχή δικαστικής προστασίας για αγωγικές αξιώσεις⁴.

¹ Το Δικαστήριο δεν ομιλεί περί δικονομικού «περιορισμού» αλλά περί «προϋποθέσεως» ενδεικνύοντας –και με αυτή την απόφασή του και τον προτιμηθέντα όρο– ότι η ρήτρα «όπως νόμος ορίζει» του άρθρου 20 παρ. 1 Σ. δεν συνιστά επιφύλαξη νόμου προς εισαγωγή νομοθετικών περιορισμών αλλά ρήτρα που υποχρεώνει τον δικονομικό νομοθέτη να προβεί στους αναγκαίους προσδιορισμούς του θεμελιώδους δικονομικού δικαιώματος. Περί της σημασίας της διάκρισης για την αξιολόγηση της συνταγματικότητας των δικονομικών ρυθμίσεων βλ. Κ. Παπανικολάου, «Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας», σε: Σπ. Βλαχόπουλο, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, 2^η έκδ., 2022, παρ. 30, σελ. 705 επ., αρ. περιθ. 24 επ.

² Βλ. ΣτΕ 2738-2740/2022: σκ. 9.

³ Βλ. ΣτΕ 1501/2014 (Ολομ.): σκ. 5.

⁴ Σχετικά με το ότι οι δικονομικοί προσδιορισμοί του δικαιώματος δικαστικής προστασίας δεν επιτρέπεται να ανάγονται σε ετερογενείς της απονομής της δικαιοσύνης σκοπούς βλ. Κ. Παπανικολάου, «Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας», ό.π., ιδίως αρ. περιθ. 25, 27.

Στις εν λόγω δικαστικές αποφάσεις, όμως, πέραν των ανωτέρω σκέψεων που αφορούν ευθέως τους προβληθέντες αναιρετικούς λόγους, περιέχεται μια κρίσιμη σκέψη ευρύτερης σημασίας, που αφορά την εν γένει ερμηνεία του άρθρου 71 παρ. 4 ΚΔΔ, και συγκεκριμένα την εμβέλεια του αποκλεισμού των φορολογικών αγωγών. Το Δικαστήριο, τονίζοντας ότι η διάταξη, ενόψει του εξαιρετικού χαρακτήρα της, είναι στενά ερμηνευτέα, έκρινε ότι η εν λόγω απαγόρευση «δεν αφορά τις αξιώσεις για την αποκατάσταση κάθε άλλης ζημίας ή τη χρηματική ικανοποίηση της ηθικής βλάβης, που, κατά τους ισχυρισμούς του ζημιωθέντος, προκαλείται από παράνομη πράξη, παράλειψη ή ενέργεια των οργάνων της φορολογικής-τελωνειακής διοίκησης και δεν αποτελούν, κατά νόμο, αντικείμενο του ένδικου βοηθήματος της προσφυγής»⁵. Κρίθηκε, δηλαδή, ότι η απαγόρευση αφορά μόνο τις, κατά την έννοια των ανωτέρω διατάξεων, φορολογικές αξιώσεις, για τις οποίες δεν επιτρέπεται η άσκηση αποζημιωτικής αγωγής, ενώ παραμένει επιτρεπτή η αγωγή για περαιτέρω –δηλαδή πέραν της συνισταμένης στην ισόποση του φορολογικού βάρους θετική ζημία– αποζημιωτικές αξιώσεις συναπτόμενες με τη συμπεριφορά της φορολογικής Διοίκησης, καθώς και για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης από την ίδια αιτία. Από τη διατύπωση της κρίσιμης σκέψης δεν προκύπτει ρητώς και ειδικώς αν η εξαίρεση από τον αποκλεισμό αφορά μόνο την τυχόν αποθετική ζημία ή και θετική ζημία πέραν των ποσών των καταλογιστικών πράξεων προκύπτουσα ενδεχομένως από συνδυασμό των κρίσιμων πράξεων ή παραλείψεων της φορολογικής αρχής με λοιπές πράξεις της Διοίκησης. Τα ζητήματα αυτά δεν εκρίθησαν ειδικότερα με τις ΣτΕ 2738-2740/2022, διότι εκείντο πέραν του αναιρετικώς οριοθετηθέντος πεδίου της δικανικής κρίσης.

III. ΤΟ ΚΡΙΣΙΜΟ ΝΟΜΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΠΟΥ ΚΡΙΘΗΚΕ ΜΕ ΤΗ ΣΤΕ 159/2023

Συνέχεια της ανωτέρω νομολογίας μπορεί να θεωρηθεί η εντελώς πρόσφατη ΣτΕ 159/2023, με την οποία κρίθηκαν αναιρετικοί λόγοι ακριβώς σχετικά με το επιτρεπτό της αγωγής για ζημία συνισταμένη σε διαφυγόντα κέρδη και για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης, προκληθείσες από πράξεις ή παραλείψεις φορολογικής αρχής, προσβλητές αποκλειστικώς (ως προς τα ποσά των προς επιστροφή φορολογικών ποσών) με προσφυγή. Η ενάγουσα και αναιρεσείουσα εταιρεία αιτήθηκε, βάσει των άρθρων 105 ΕισΝΑΚ και 932 ΑΚ, αντιστοίχως αποζημίωση για διαφυγόντα κέρδη από τη διακοπή της εμπορικής δραστηριότητας υποκαταστήματός της συνεπεία –κατά τους ισχυρισμούς της– της παράλειψης επιστροφής πιστωτικού υπολοίπου ΦΠΑ και χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης εκ της αυτής αιτίας.

Το Δικαστήριο, έχοντας ως αφετηρία την ως άνω κρίσιμη σκέψη των ΣτΕ 2738-2740/2022, έκρινε κατά πλειοψηφία ότι είναι επιτρεπτή η άσκηση αγωγής με τα ανωτέρω αιτήματα, δηλαδή αγωγή για ζημία συνιστάμενη σε διαφυγόντα κέρδη και για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης εκ πράξεων ή παραλείψεων φορολογικής αρχής. Ο φορολογούμενος επιτρέπεται να ασκήσει αγωγή προς αποκατάσταση ζημίας που «δεν αποτελεί, κατά νόμο, αντικείμενο της προσφυγής ουσίας» ή για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης προκληθείσας από την ίδια αιτία. Η επιφύλαξη του άρθρου 80 παρ. 2 ΚΔΔ δεν αποκλείει τον παρεμπόμποντα έλεγχο της

⁵ ΣτΕ 2738-2740/2022: σκ. 12.

νομιμότητας της ζημιογόνου πράξης ή παράλειψης ως προς αυτές τις αξιώσεις, καθώς μια τέτοια επέκταση του αποκλεισμού θα έπρεπε να προβλέπεται ρητώς⁶. Ενόψει της σπουδαιότητας του εν λόγω τιθεμένου νομικού ζητήματος, η υπόθεση παρεπέμφθη προς εκδίκαση στην επταμελή σύνθεση του τμήματος.

Ο ερμηνευτικός συλλογισμός του Δικαστηρίου μπορεί να αναλυθεί ως εξής, προβαλλομένων και ορισμένων αρρήτων –αλλά ευχερώς, κατά τη γνώμη μας, συναγομένων– πτυχών του: Οι εκτελεστές πράξεις ή παραλείψεις φορολογικής αρχής είναι χρηματικού περιεχομένου, και ειδικότερα αφορούν συγκεκριμένα ποσά με τα οποία βαρύνεται ο διοικούμενος έναντι της φορολογικής διοίκησης. Το προβλεπόμενο ένδικο βοήθημα της προσφυγής, στρεφόμενο κατά της νομιμότητας των οικείων πράξεων ή παραλείψεων, έχει κατ’ ουσίαν ως αντικείμενο την βασιμότητα ή μη της εκάστοτε κρίσιμης φορολογικής (χρηματικής) αξίωσης. Ως προς αυτή την αξίωση, επιτρεπτός κατά το Σύνταγμα ο δικονομικός νομοθέτης έχει προβλέψει την επιδίωξή της αποκλειστικώς με το ένδικο βοήθημα της προσφυγής και τον αντίστοιχο αποκλεισμό της αγωγής. Η εν λόγω δικονομική ρύθμιση πρέπει να ερμηνεύεται στενώς, και πάντως δεν μπορεί να αποκλείει την πληρότητα της δικαστικής προστασίας, η οποία θα εθίγεται σε περίπτωση που ο διοικούμενος θα στερούνταν την πρόσβαση στο δικαστήριο ως προς λοιπές συναφείς αξιώσεις του μη δυνάμενες να αχθούν ενώπιον δικαστηρίου ούτε με το ένδικο βοήθημα της προσφυγής ούτε –λόγω του εξεταζόμενου αποκλεισμού του άρθρου 80 παρ. 2 συνδ. 71 παρ. 4 ΚΔΔ– με το ένδικο βοήθημα της αγωγής. Η αξίωση για διαφυγόντα κέρδη ως ζημία προκληθείσα αιτιωδώς από την προσβλητή αποκλειστικώς με προσφυγή πράξη ή παράλειψη της φορολογικής αρχής δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της εν λόγω δίκης, αλλά αποτελεί αντικείμενο αγωγής. Σημειωτέον δε ότι –ελλείψει ειδικής ρυθμίσεως, όπως επισημαίνεται και στην εν λόγω δικαστική απόφαση– τοιαύτες αξιώσεις προβάλλονται αναγκαίως με αγωγή ως διακεκριμένο ένδικο βοήθημα, ακόμη και ήθελε θεωρηθεί ότι η αγωγή –και– ως προς αυτές τις αξιώσεις μπορεί να ασκηθεί σωρευτικώς με την έχουσα διάφορο αντικείμενο προσφυγή κατά τις διατάξεις των άρθρων 124 συνδ. 122 ΚΔΔ⁷. Επομένως, το επιτρεπτό της ασκήσεως αγωγών για αποκατάσταση περαιτέρω ζημίας ή για χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης, που έχουν προκληθεί αιτιωδώς από πράξεις ή παραλείψεις της φορολογικής αρχής προσβαλλόμενες με προσφυγή, δεν απορρέει μόνον εκ της επιβαλλομένης στενής ερμηνείας των άρθρων 78 και 80 παρ. 2 συνδ. 71 παρ. 4 ΚΔΔ, αλλά και εκ της συνταγματικής επιταγής του άρθρου 20 παρ. 1 Σ. για πληρότητα της παρεχόμενης δικαστικής προστασίας, λαμβανομένων υπόψη των δικονομικών δυνατοτήτων που παρέχονται υπό τις ισχύουσες ρυθμίσεις.

IV. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΑΜΒΛΥΝΣΗ ΤΟΥ ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΟΥ ΤΩΝ «ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΩΝ» ΑΓΩΓΩΝ

Η νομολογιακή τάση που ιθύνεται από τις ΣτΕ 2738-2740/2022 και, ήδη, την παραπεμπτική ΣτΕ 159/2023 είναι για τους ανωτέρω λόγους προς την κατεύθυνση που επιβάλλεται από το άρθρο 20 παρ. 1 Σ. Οριοθετεί –και, υπ’ αυτήν την έννοια, αμβλύνει– το απαράδεκτο των «φορολογικών»

⁶ Βλ. ΣτΕ 159/2023: σκ. 11.

⁷ Βλ., πάντως, ΔΕφΑΘ 804/2016: σκ. 4, με την οποία γίνεται δεκτό ότι δεν χωρεί σώρευση αγωγής με την προσφυγή για επιστροφή αχρεωστήτως καταβληθέντων φόρων.

αγωγών, περιορίζοντάς το μόνο στις δίκες που έχουν ως αντικείμενο το χρηματικό ποσό του φορολογικού καταλογισμού, της μη επιστροφής φόρου κ.λπ. Οι λοιπές αξιώσεις του φορολογουμένου πρέπει να δύνανται να προβάλλονται αποτελεσματικώς ενώπιον των δικαστηρίων και το ένδικο βοήθημα προς τούτο είναι η αγωγή.

Ωστόσο, γεννάται ένα δογματικό ερώτημα προς το οποίο παραπέμπει η δεχόμενη το απαραδεκτό τοιούτων αγωγών άποψη της μειοψηφίας στη ΣτΕ 159/2023. Σύμφωνα με τη μειοψηφία, για την εξέταση τοιούτων αγωγικών αξιώσεων απαιτείται παρεμπόδιος έλεγχος της νομιμότητας των πράξεων ή παραλείψεων της φορολογικής αρχής που είναι αποκλειστικώς προσβλητές με προσφυγή. Αυτόν τον παρεμπόδιον έλεγχο, όμως, έχει αποκλείσει ο δικονομικός νομοθέτης και, επομένως, κατά τη μειοψηφία, αυτός δεν είναι επιτρεπτός ούτε ως προς συναφείς αγωγικές αξιώσεις. Το επιχείρημα αυτό είναι ισχυρό και χρειάζεται να απαντηθεί ή να αναιρεθεί με κάποια διαφορετική ερμηνευτική εκδοχή των ιδίων διατάξεων που δεν θα κατέλειπε το περιθώριο εγέρσεως της εν λόγω απορίας. Πάντως, κατά τη γνώμη μας, ακόμη και γενομένης δεκτής της εν λόγω θέσεως της μειοψηφίας, αυτή δεν θα μπορούσε να οδηγήσει στο απαράδεκτο των σχετικών αγωγών εκ του –υπ’ αυτή την ερμηνεία των δικονομικών διατάξεων– αποκλεισμού του εν γένει παρεμπόδιου ελέγχου των πράξεων ή παραλείψεων της φορολογικής αρχής, αλλά στην ανάγκη επανεξέτασης –τουλάχιστον υπό τις ισχύουσες δικονομικές ρυθμίσεις– του ίδιου του αποκλεισμού της αγωγής ως προς τις χρηματικές αξιώσεις στις οποίες αναφέρονται οι αποκλειστικώς προσβλητές με προσφυγή πράξεις της φορολογικής αρχής. Άλλως, θα υφίστατο, κατά τα ανωτέρω, έλλειμμα δικαστικής προστασίας, αφού ο αποκλεισμός του παρεμπόδιου ελέγχου, συνεκτικώς ερμηνευόμενος προς την κατεύθυνση που επισημαίνει η μειοψηφία, θα στερούσε τον φορολογούμενο από τη δυνατότητα προβολής των εν λόγω συναφών αξιώσεών του ενώπιον δικαστηρίου. Αν δηλαδή ο δικονομικός νομοθέτης εσκόπησε την ενίσχυση του τεκμηρίου νομιμότητας των φορολογικών πράξεων δια της μη ασκήσεως παρεμπόδιου ελέγχου επ’ αυτών, μια τέτοια *ratio* δεν μπορεί να πληρωθεί εκ συνταγματικών λόγων ως προς τις συναφείς αξιώσεις και, επομένως, τίθεται εν αμφιβόλω και επί της αρχής.

Ωστόσο, η θέση ότι οι εν λόγω δικονομικές διατάξεις πρέπει να ερμηνευθούν ως αποκλείουσες εν γένει τον παρεμπόδιον έλεγχο δεν είναι αναμφίλεκτα, διότι θα μπορούσε και να υποστηριχθεί η διαφορετική ερμηνευτική εκδοχή ότι ο σκοπός των διατάξεων είναι να μην προβάλλονται με αγωγή συγκεκριμένες –φορολογικές– αξιώσεις και ότι μόνον κατά το μέτρο αυτό αποκλείεται ο παρεμπόδιος έλεγχος των οικείων πράξεων ή παραλείψεων της φορολογικής αρχής, ενώ αντιθέτως τοιούτος παρεμπόδιος έλεγχος δεν αποκλείεται ως αναγκαίος για τη δικαστική κρίση επί ετέρων συναφών αξιώσεων που δεν απαγορεύεται να προβάλλονται με αγωγή. Υπ’ αυτή την ερμηνεία δεν θα υφίστατο έλλειμμα δικαστικής προστασίας και θα διετηρείτο η συνοχή των οικείων δικονομικών ρυθμίσεων τελεολογικώς ερμηνευόμενων. □

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΠΟΛΥΤΕΚΝΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ –
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 2 ΠΑΡ. 1 ΕΔ. Ε΄ Π.Δ. 53/1989 ΚΑΙ
3 ΠΑΡ. 1 ΤΟΥ Π.Δ. 19/2006 ΣΧΕΤΙΚΑ
ΜΕ ΤΗ ΘΕΣΠΙΣΗ ΤΗΣ ΙΣΟΤΙΜΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΩΝ ΤΡΙΤΕΚΝΩΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ
ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΥΤΕΚΝΩΝ –
Με αφορμή την Ολ. ΣτΕ 464/2023

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την Ολ. ΣτΕ 464/2023 κρίθηκε το ιδιαίτερα ευαίσθητο από κοινωνική σκοπιά ζήτημα της εναρμόνισης του άρθρου 2 παρ. 2 του π.δ. 53/1980 με τη διάταξη του άρθρου 21, παρ. 1, 2 και 5 Σ. Η διάταξη αυτή καθόριζε ότι: «Από τον αριθμό των Δόκιμων που εισάγονται κάθε φορά στα Τμήματα της Πυροσβεστικής Σχολής ποσοστό μέχρι 10% συνολικά καλύπτεται από τις παρακάτω κατηγορίες υποψηφίων με βάση τη σειρά επιτυχίας στο διαγωνισμό: α) Πολύτεκνοι και τέκνα πολύτεκνων, β), γ), δ), ε) Γονείς τριών τέκνων και τέκνα τους».

Ενόψει δε συγκεκριμένου διαγωνισμού (κατ. ΙΑ΄ που είχε προκηρυχθεί με την 71085 Φ. 3002/14.12.2007 πράξη του Αρχηγού του Πυροσβεστικού Σώματος) για την πρόσληψη 1.260 Δόκιμων Πυροσβεστών, ήχθη ενώπιον της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας το ζήτημα της συνταγματικότητας της ως άνω διάταξης (2 παρ. 1 π.δ. 53/1989, όπως ίσχυε).

II. ΟΙ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΣΤΕ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΟ ΕΥΡΟΣ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 21 ΠΑΡ. 2 ΚΑΙ 5 Σ.

Με τη διάταξη του άρθρου 21 παρ. 2 Σ. υποχρεούνται τα κρατικά όργανα για παροχή «ειδικής φροντίδας» στις πολύτεκνες

Διονύσης Φιλίππου
επ. Καθηγητής
Νομικής Σχολής

οικογένειες¹. Πρόκειται αναμφίβολα για την κατοχύρωση ενός κλασικού κοινωνικού δικαιώματος, που λόγω, όμως, του γραμματικού περιεχομένου της συγκεκριμένης συνταγματικής διάταξης υποδεικνύει και μάλιστα κατά τρόπο ιδιαίτερα επιτακτικό στον κοινό νομοθέτη όπως, σταθμίζοντας τις εκάστοτε κοινωνικές και οικονομικές καταστάσεις, προβεί στη θέσπιση του κατάλληλου νομοθετικού θεσμικού πλαισίου για την πραγμάτωση του κανονιστικού περιεχομένου του συγκεκριμένου κοινωνικού δικαιώματος².

Στο πλαίσιο αυτό και ένεκα της συνταγματικής κατοχύρωσης του κοινωνικού δικαιώματος, της ουσιαστικής παρέμβασης του κοινού νομοθέτη και της κανονιστικώς δρώσας διοίκησης σε συνδυασμό με το άκρως ευαίσθητο κοινωνικό ζήτημα της προστασίας των πολύτεκνων οικογενειών που συνδέεται αναπόσπαστα με το δημογραφικό πρόβλημα της χώρας (άρθρο 21 παρ. 5 Σ.), το ζήτημα της κανονιστικής εμβέλειας του άρθρου 21 παρ. 2 Σ. με την πολυμορφία που διαθέτει λόγω των πολλαπλών εφαρμογών του έχει απασχολήσει ιδιαίτερα το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο.

Ειδικότερα επ' αυτού έχουν διαπλασθεί νομολογιακά ορισμένοι κανόνες, οι οποίοι με κριτήριο τη σχέση μεταξύ συνταγματικού και κοινού νομοθέτη, δηλαδή το εύρος της διακριτικής ευχέρειας που διαθέτει ο κοινός νομοθέτης για την πραγμάτωση του συγκεκριμένου κοινωνικού δικαιώματος, μπορεί να ταξινομηθούν ως ακολούθως:

ι) Συναγωγή από το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 21 παρ. 2 Σ. στοιχειώδους απαγορευτικού κανόνα, δεσμευτικού για τον κοινό νομοθέτη, σύμφωνα με τον οποίο δεν είναι συνταγματικώς ανεκτός ο περιορισμός ή η υποβάθμιση της παρεχόμενης στους πολυτέκνους ειδικής φροντίδας, χωρίς αποχρώντα λόγο στα πλαίσια της σχέσης αυτής³.

ii) Ανάδειξη και ιδιαίτερη βαρύτητα στη φύση των διατάξεων του άρθρου 21 Σ., που ως κοινωνικά δικαιώματα ενέχουν κατευθυντήριο χαρακτήρα και καταλείπουν στον νομοθέτη ευρύ πεδίο διακριτικής ευχέρειας που αφορά στη στάθμιση των εκάστοτε επικρατούσων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών και τον προσδιορισμό κατά την αξιολόγησή του τού είδους και της έκτασης της «ειδικής φροντίδας» για τις πολύτεκνες οικογένειες⁴.

Η αξιολόγηση αυτή του νομοθέτη, όπως αποτυπώνεται στο επίπεδο της νομοθετικής πολιτικής

¹ Βλ. αναλυτικά Π. Παπαρηγοπούλου, σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθούπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 535 επ.· Κ. Κρεμαλή, *Το δικαίωμα του ατόμου για κοινωνική πρόνοια*, 1991· Μ. Νάνου, σε: Σ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα. Ατομικά, Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα*, 2^η έκδ., 2022, σελ. 531 και ιδίως 550 επ.· Ευ. Μουσούρη, *Το δημογραφικό πρόβλημα και η κοινωνική προστασία της μητρότητας, του παιδιού και της οικογένειας*, 2006· Τ. Βιδάλη, *Η συνταγματική διάσταση της εξουσίας στο γάμο και στην οικογένεια*, 1996.

² Για την προβληματική αυτή βλ. ενδεικτικά Ξ. Κοντιάδη, *Κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα*, 1997· Idem, *Ο νέος συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001*, 2002.

³ Βλ. ΣτΕ 719/2018: «...Από τη συνταγματική αυτή διάταξη εξυπακούεται ταυτοχρόνως στοιχειώδης απαγορευτικός κανόνας, δεσμευτικός για τον κοινό νομοθέτη, σύμφωνα με τον οποίο δεν είναι συνταγματικώς ανεκτός περιορισμός ή υποβάθμιση της παρεχόμενης στους πολυτέκνους ειδικής φροντίδας, άνευ αποχρώντος λόγου, στα πλαίσια της αυτής σχέσεως».

⁴ Ενδεικτική επ' αυτού η ΣτΕ 2733/2017, σύμφωνα με την οποία: «Επειδή με την ως άνω διάταξη της παρ. 2 του άρθρου 21 του Συντάγματος παρέχεται έντονη υπόδειξη προς τον κοινό νομοθέτη για τη λήψη μέτρων κοινωνικής προστασίας για τις πολύτεκνες οικογένειες με σκοπό την αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος ... Καταλείπεται, αντιθέτως στον κοινό νομοθέτη η ευχέρεια να σταθμίζει τις εκάστοτε ισχύουσες κοινωνικές συνθήκες και επί τη βάση αυτών να θεσπίζει, να επεκτείνει ή να περιορίζει τα κατά την κρίση του ληπτέα ευεργετικά μέτρα ειδικής φροντίδας των πολυτέκνων και των μελών των πολύτεκνων οικογενειών» (ΣτΕ 902/2016, 987/2014, 2391/2013, 43/2009).

υπόκειται εκ μέρους των αρμοδίων δικαιοδοτικών οργάνων σε έλεγχο ορίων. Ειδικότερα οι νομοθετικές ρυθμίσεις που αφορούν στην κοινωνική προστασία ελέγχονται ενόψει του κανονιστικού περιεχομένου της συνταγματικής αρχής της ισότητας καθώς και άλλων συνταγματικών αρχών.

iii) Καθιέρωση και θεσμοθέτηση μιας διακεκριμένης μορφής κοινωνικής προστασίας υπό μορφή ιδιαίτερων χρηματικών παροχών ή άλλης μορφής μέτρων προς τις συγκεκριμένες ευπαθείς κοινωνικές ομάδες που τελούν σε άρρηκτη συνάφεια με την εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος (επίλυση του δημογραφικού προβλήματος)⁵.

Εκ των ανωτέρω μπορεί να συναχθεί ότι στις συγκεκριμένες δικαστικές αποφάσεις αναπόφευκτα ο δικανικός συλλογισμός διαρθρώνεται επί τη βάση: α) Προσδιορισμού των τελών (σκοπών) του ερμηνευόμενου συνταγματικού κανόνα (άρθρο 21 παρ. 2 σε συνδυασμό με την παρ. 5), β) οριοθέτησης του κανονιστικού εύρους μιας άλλης συνταγματικής συγκρουόμενης αρχής (π.χ. της ισότητας)⁶. Εν προκειμένω ο κοινός νομοθέτης διαθέτει ευρύ πεδίο διακριτικής ευχέρειας που πρέπει να συνεκτιμάται από τον ακυρωτικό δικαστή, γ) στάθμισης των συγκρουόμενων αγαθών που συνεπάγεται τον νοηματικό και ουσιαστικό επαναπροσδιορισμό των συνταγματικών εννοιών (εν προκειμένω «της πολύτεκνης οικογένειας»), υπό το κανονιστικό πρίσμα των αρχών της αναλογικότητας και της πρακτικής αρμονίας⁷, δ) μεγιστοποίησης, βελτιστοποίησης των συγκρουόμενων συνταγματικών αγαθών⁸ (εν προκειμένω της προστασίας των πολύτεκνων οικογενειών με την ταυτόχρονη προστασία ιδιαίτερων εκφάνσεων του δημοσίου συμφέροντος, όπως π.χ. σε περίπτωση αύξησης των δημοσίων εσόδων, ιδίως σε περιπτώσεις οικονομικής κρίσης, καθώς και αποτελεσματικότερου τρόπου αντιμετώπισης του δημογραφικού προβλήματος με την συνακόλουθη εξομοίωση της τρίτεκνης με την πολύτεκνη οικογένεια).

III. ΟΛ. ΣΤΕ 464/2023 – Η ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑΣ ΠΟΥ ΔΕΧΕΤΑΙ ΤΗΝ ΕΥΧΕΡΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ ΝΑ ΕΞΟΜΟΙΩΝΕΙ ΤΙΣ ΔΥΟ ΜΟΡΦΕΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ (ΤΡΙΤΕΚΝΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΥΤΕΚΝΗΣ)

Η άποψη της πλειοψηφίας στη σχολιαζόμενη υπόθεση διαρθρώνεται ως ακολούθως:

α) Προτάσσεται και αναδεικνύεται το τέλος του άρθρου 21 παρ. 2 Σ. που συναρτάται άμεσα με το ουσιαστικό περιεχόμενο της παρ. 5 του άρθρου 21 Σ. (αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος) με κανονιστικό απότοκο την έντονη υπόδειξη του συνταγματικού προς τον κοινό νομοθέτη για τη λήψη κατάλληλων μέτρων φροντίδας υπέρ των πολύτεκνων οικογενειών.

β) Υπογραμμίζεται με έμφαση ότι η εκπλήρωση της υποχρέωσης προστασίας εκ μέρους του Κράτους, που προβλέπεται στη διάταξη του άρθρου 21 παρ. 2, υπάγεται στη διακριτική ευχέρεια

⁵ Ενδεικτικά βλ. ΣτΕ 2287/2015, όπου η μορφή και το είδος των παροχών προς τις ευπαθείς, ειδικές κοινωνικές ομάδες ερμηνεύεται και αξιολογείται υπό το κανονιστικό πρίσμα του άρθρου 2 παρ. 1 Σ.

⁶ Βλ. ιδίως, Α. Στεργίου, *Πολύτεκνα επιδόματα: μια καλύτερη μοίρα για τους λιγότερο ευνοημένους (με αφορμή τη φιλική για την πολυτεκνική οικογένεια απόφαση 1095/2001 του Συμβουλίου της Επικρατείας)*, ΕΔΚΑ 2001, σελ. 432 επ. Ι. Μαθιουδάκη, *Επέκταση ευνοϊκής ρύθμισης για λόγους ισότητας - τάσεις δικαστικού αυτοπεριορισμού*, Διδικ 2003, σελ. 852 επ.

⁷ Βλ. γενικά τις επισημάνεις του Π. Σούρλα, *Δίκαιο και δικανική κρίση, μια φιλοσοφική αναθεώρηση της μεθοδολογίας του δικαίου*, 2017, σελ. 757 επ. 764 επ.

⁸ Βλ. ενδεικτικά Κ. Σταμάτη, *Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, ν' έκδ., 2009, σελ. 511 επ.

του νομοθέτη, οι σχετικές δε εκτιμήσεις, σταθμίσεις και επιλογές του οποίου υπόκεινται σε έλεγχο ορίων εκ μέρους των αρμοδίων δικαιοδοτικών οργάνων.

γ) Τονίζεται δε ότι στο πλαίσιο της εν λόγω ευχέρειας ο νομοθέτης δύναται να θεσπίζει γενικώς ή για ορισμένες μόνο έννομες σχέσεις την αυτή μεταχείριση των τριτέκνων με εκείνους που έχουν περισσότερα τέκνα.

δ) Επισημαίνεται, όμως, ότι το εύρος αυτό της διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη οριοθετείται από τη διαπίστωση ότι η θέσπιση από τον νομοθέτη ευνοϊκών, ειδικών ρυθμίσεων υπέρ και των τρίτεκνων οικογενειών δεν πρέπει να οδηγεί στον περιορισμό ή την υποβάθμιση της παρεχόμενης στους πολύτεκνους ειδικής φροντίδας συνταγματικά προβλεπόμενης χωρίς αποχρώντα λόγο.

ε) Άγεται δε, εν προκειμένω ως επακόλουθο της συγκεκριμένης αξιολόγησης, στο τελικό στάδιο της αιτιολογίας, στην κρίση ότι, στο πλαίσιο του οριακού ακυρωτικού ελέγχου και των ευρέων περιθωρίων εκτίμησης που διαθέτει ο κανονιστικός νομοθέτης, η ισότιμη μεταχείριση των δύο αυτών κατηγοριών (τριτέκνων και πολυτέκνων) δεν έγινε χωρίς αποχρώντα λόγο αφού τελεί σε συνάφεια με τον σκοπό της διάταξης του άρθρου 21 παρ. 2 Σ. που συνίσταται στην αντιμετώπιση του δημογραφικού προβλήματος της χώρας.

Από την εκτύλιξη και διακλάδωση του συγκεκριμένου δικανικού συλλογισμού συνάγεται ότι αφηρητικό σημείο συνιστά η κατάφαση των ευρέων περιθωρίων εκτίμησης που διαθέτει ο νομοθέτης για την κατάστρωση της συγκεκριμένης πολιτικής, η οποία έγκειται στην ισότιμη μεταχείριση των δύο κοινωνικών κατηγοριών (τριτέκνων και πολυτέκνων οικογενειών). Με διαφορετική διάτυπωση, την κανονιστική εξομοίωση διαφορετικών, ανόμοιων πραγματικών καταστάσεων.

Σημειώνεται δε ότι σύμφωνα με την άποψη αυτή η ευμενής μεταχείριση των τριτέκνων, ως μέσον για την πραγμάτωση του συγκεκριμένου σκοπού, συνιστά τον δικαιολογητικό λόγο της υποβάθμισης της παρεχόμενης στις πολύτεκνες οικογένειες προστασίας.

Πλην, όμως, το εν λόγω κρίσιμο κανονιστικό διακύβευμα χρήζει πληρέστερης και εκτενέστερης αιτιολογίας ως απότοκο σταθμιστικής διεργασίας, όταν μάλιστα, η συνταγματική προστασία των πολύτεκνων οικογενειών απομειούται και το προστατευτικό βεληνεκές αυτών τείνει συρρικνούμενο εξαιτίας των συγκεκριμένων νομοθετικών ρυθμίσεων.

IV. Η ΑΠΟΨΗ ΤΗΣ ΜΕΙΟΨΗΦΙΑΣ –ΑΠΑΓΟΡΕΥΤΙΚΟΣ ΚΑΝΟΝΑΣ ΕΚ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 21 ΠΑΡ. 2– ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΔΙΑΚΡΙΤΙΚΗΣ ΕΥΧΕΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ

Η άποψη της μειοψηφίας διαρθρώθηκε επί τη βάση μιας διαφορετικής προϋδέασης, προκατανόησης της σχέσης συνταγματικού και κοινού νομοθέτη, όπως, εν προκειμένω, αποτυπώνεται στα κανονιστικά προτάγματα του άρθρου 21 Σ.

Ειδικότερα, τονίζεται ιδιαίτερα το καθήκον συμμόρφωσης που πρέπει να επιδεικνύει ο κοινός νομοθέτης προς τις διατάξεις του άρθρου 21 και δη της παρ. 2 του άρθρου αυτού που συνίσταται στο συνταγματικό εύρος προστασίας των πολύτεκνων οικογενειών σε σχέση με τις λοιπές οικογένειες με λιγότερα τέκνα (εν προκειμένω των τρίτεκνων οικογενειών) με απώτερο σκοπό την αντιμετώπιση του διογκούμενου δημογραφικού προβλήματος και της πληθυσμιακής συρρίκνωσης της Χώρας.

Πρέπει, συνεπώς, «να διαφυλάσσεται από τον νομοθέτη η ειδική συνταγματική προστασία των πολυτέκνων, οι οποίοι ενόψει της ανωτέρω συνεισφοράς τους τελούν υπό προδήλως διαφορετικές νομικές και πραγματικές συνθήκες έναντι των λοιπών γονέων, που και αυτοί συμβάλλουν, σε μικρότερο όμως βαθμό, στη βελτίωση της δημογραφικής κατάστασης της Χώρας».

Ως εκ τούτου ο κοινός νομοθέτης δεν δύναται συμμορφούμενος προς τη συνταγματική επιταγή του άρθρου 21 παρ. 2 Σ. να εξισώνει το είδος και την έκταση της προστασίας μεταξύ των δύο συγκεκριμένων ευπαθών κοινωνικών ομάδων.

Ενόψει αυτής της ερμηνευτικής προσέγγισης συνάγονται δύο επί μέρους ουσιώδη και καταλυτικά επιχειρήματα, ήτοι: α) Η επέκταση των ισχυουσών ευεργετικών διατάξεων και υπέρ των τρίτεκνων οικογενειών δεν πρέπει να περιορίζει τα δικαιώματα των πολυτέκνων, οι οποίοι πρέπει να προηγούνται σε κάθε περίπτωση κατά την εφαρμογή των σχετικών ρυθμίσεων και β) η αντιμετώπιση του δημογραφικού συμφέροντος δεν αποτελεί αποχρώντα λόγο για τον περιορισμό της προστασίας των πολυτέκνων, διότι οι πολύτεκνες οικογένειες συμβάλλουν περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη κατηγορία οικογένειας στην πραγμάτωση του σκοπού της αντιμετώπισης του δημογραφικού προβλήματος και του πληθυσμιακού μαρασμού της Χώρας.

Εν προκειμένω, υπογραμμίζεται ότι η μειοψηφία άποψη εστιάζει ιδίως στην οριοθέτηση πεδίου της διακριτικής ευχέρειας του κοινού από τον συνταγματικό νομοθέτη, η οποία προσλαμβάνει τη μορφή συνταγματικού απαγορευτικού κανόνα που αποτρέπει τον νομοθέτη να εξομοιώνει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες που τελούν υπό διαφορετικές πραγματικές και νομικές καταστάσεις, στην περίπτωση, ιδίως, που το Σύνταγμα καθορίζει ειδική προστασία μόνον και αποκλειστικά για μία εξ αυτών.

V. ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Πληθώρα υποθέσεων άγονται ενώπιον των Διοικητικών Δικαστηρίων με αντικείμενο την επίλυση ζητημάτων που αφορούν στην ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 21 του Σ.

Πρέπει, συνεπώς, ο κοινός νομοθέτης, ενόψει των πολυειδών ρυθμίσεων του να ασκεί την εκ του Συντάγματος απονεμημένη αρμοδιότητά του με γνώμονα τη συνταγματική ειδική φροντίδα των ευπαθών κοινωνικών ομάδων και με σταθμιστικά εργαλεία την αρχή της αναλογικότητας και πρακτικής αρμοδίας, που θα προηγούνται της σχετικής νομοθετικής ρύθμισης. □

ΜΠΟΡΕΙ ΜΙΑ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΑΡΧΗ ΝΑ ΑΝΤΙΤΑΞΕΙ ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ, ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΕΓΚΤΙΚΩΝ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΩΝ ΤΗΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑΣ, ΤΟ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟ ΑΠΟΡΡΗΤΟ; – Σχολιασμός της Γνωμοδότησης 28/2023 του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους

Θεόδωρος Ρέντζιος

Υποψ. Διδάκτωρ Τμήματος
Δημόσιας Διοίκησης,
Πάντειο Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών & Πολιτικών
Επιστημών

Το Β' Τμήμα του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους (στο εξής: «ΝΣΚ») κλήθηκε να γνωμοδοτήσει σε ερώτημα που του υπεβλήθη από τη Διεύθυνση Ελέγχων (Τμήμα ΙΒ΄) της Γενικής Διεύθυνσης Φορολογικής Διοίκησης της Ανεξάρτητης Αρχής Δημοσίων Εσόδων (στο εξής: «ΑΑΔΕ»), αναφορικά με τη δυνατότητα της τελευταίας να χορηγήσει στην Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (στο εξής: «ΑΠΔΠΧ») φορολογικά στοιχεία και πληροφορίες ενός νομικού προσώπου (εταιρείας), δεδομένης της ύπαρξης σχετικού φορολογικού απορρήτου. Στο πλαίσιο αυτό, κρίθηκε κατά πλειοψηφία ότι μια φορολογική αρχή δεν μπορεί να αντιτάξει το φορολογικό απόρρητο έναντι της ΑΠΔΠΧ, αλλά οφείλει, ως αρμόδια δημόσια αρχή να της χορηγήσει τα αιτούμενα στοιχεία για την ελεγχόμενη εταιρεία, παρέχοντάς της έτσι την προβλεπόμενη εκ του Συντάγματος και του νόμου συνδρομή προς επίτευξη του σκοπού της.

I. ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΓΝΩΜΟΔΟΤΗΣΗΣ

Στην ΑΠΔΠΧ υπεβλήθη καταγγελία από φυσικό πρόσωπο ότι μια εταιρεία αποπειράθηκε να εγκαταστήσει κατασκοπευτικό λογισμικό στην τερματική συσκευή του τελευταίου, χωρίς τη συγκατάθεσή του και ότι από την πράξη αυτή έλαβε χώρα επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Έτσι, στο πλαίσιο των ελεγκτικών αρμοδιοτήτων που διαθέτει, η ΑΠΔΠΧ

εξέτασε αυτεπάγγελτα δραστηριότητες της εν λόγω εταιρείας σχετικά με την εγκατάσταση τέτοιου λογισμικού¹.

Παράλληλα, η ΑΠΔΠΧ, με την υπ' αριθ. 2/2023 απόφασή της, επέβαλε στην ελεγχόμενη εταιρεία πρόστιμο 50.000 ευρώ, διότι έκρινε ότι η τελευταία, παρά τις επανειλημμένες οχλήσεις της πρώτης, δεν παρείχε σε αυτή συγκεκριμένα στοιχεία, τα οποία ζητήθηκαν και τα οποία αφορούσαν σε οικονομικά στοιχεία και στοιχεία συμβάσεων σε σχέση με τις δραστηριότητές της, κατά παράβαση του άρθρου 31 του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων² (ΓΚΠΔ).

Έτσι, η ΑΠΔΠΧ, επικαλούμενη το άρθρο 15 παρ. 1 του ν. 4624/2019, σύμφωνα με το οποίο, κατά τη διενέργεια ερευνών και ελέγχων, έχει δικαίωμα πρόσβασης σε όλα τα δεδομένα και πληροφορίες που απαιτούνται για τους σκοπούς του σχετικού ελέγχου και την εκτέλεση των καθηκόντων της, χωρίς να μπορεί να της αντιταχθεί κανενός είδους απόρρητο, ζήτησε από την ΑΑΔΕ να της χορηγήσει φορολογικά δεδομένα για την επίμαχη εταιρεία. Εντούτοις, η τελευταία προβληματίστηκε για τη χορήγηση των εν λόγω στοιχείων, δεδομένου ότι το άρθρο 17 του Κώδικα Φορολογικής Διαδικασίας (ΚΦΔ), που κυρώθηκε με το άρθρο πρώτο του ν. 4987/2022, προβλέπει περιοριστικά τις περιπτώσεις άρσης του φορολογικού απορρήτου έναντι συγκεκριμένων προσώπων και αρχών, στις οποίες, δεν περιλαμβάνεται ρητά η ΑΠΔΠΧ. Ως εκ τούτου, το ΝΣΚ εκλήθη να γνωμοδοτήσει σχετικά με το ερμηνευτικό ζήτημα που ανέκυψε, κατόπιν υποβολής σχετικού ερωτήματος από την ΑΑΔΕ³.

Στη Γνωμοδότηση, η συντριπτική πλειοψηφία της δωδεκαμελούς σύνθεσης του Β' Τμήματος, συμπεριλαμβανομένης της Προέδρου της σύνθεσης (και Αντιπροέδρου του ΝΣΚ), έκρινε ότι οι δημόσιες Αρχές παρέχουν συνδρομή στην ΑΠΔΠΧ για τη διενέργεια ελέγχων, υπογραμμίζοντας ότι έναντι αυτής κάμπτεται η προστασία του απορρήτου των φορολογικών δεδομένων της ελεγχόμενης εταιρείας και των συναλλασσόμενων με αυτή προσώπων, αναφορικά με τις ερευνώμενες εκ μέρους της ΑΠΔΠΧ συναλλαγές. Η δε κάμψη του εν λόγω απορρήτου δεσμεύει και την οικεία φορολογική αρχή (ΑΑΔΕ), η οποία στο πλαίσιο αυτό δεν μπορεί να αντιτάξει για τα ως άνω πρόσωπα (ελεγχόμενη εταιρεία και τρίτους) το φορολογικό απόρρητο έναντι της ΑΠΔΠΧ⁴.

Παράλληλα, η πλειοψηφία επεσήμανε ότι *«η παροχή των αιτούμενων στοιχείων δεν συνιστά αθέμιτη κοινοποίησή τους σε τρίτους, αλλά γνωστοποίηση στο κατ' εξοχήν θεσμικά αρμόδιο πολιτειακό όργανο συνταγματικής περιωπής, του οποίου τα μέλη είναι εξοπλισμένα με υψηλά εκέγγυα*

¹ Βλ. ΝΣΚ, Γνωμοδότηση 28/2023, διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 23.06.2023).

² Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 27ης Απριλίου 2016, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων).

³ Βλ. ΝΣΚ, Γνωμοδότηση 28/2023, ό.π.

⁴ Βλ. Ibidem.

προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, χωρίς ιεραρχικές δεσμεύσεις και με βασική αποστολή τη διασφάλιση της παροχής της μέγιστης προστασίας [...] στο κρίσιμο θεμελιώδες δικαίωμα των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, και του οποίου, άλλωστε, όλα τα κρατικά όργανα έχουν υποχρέωση, σύμφωνα με το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. β' του Συντάγματος να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση του⁵».

Έτσι, η πλειοψηφία δέχτηκε ότι «η φορολογική αρχή (ΑΑΔΕ), η οποία υπέχει υποχρέωση συνδρομής προς την Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, οφείλει να της παράσχει πρόσβαση στα αιτούμενα στοιχεία για την ουσιαστική, αποτελεσματική και αξιόπιστη εκπλήρωση της αποστολής ελέγχου της εταιρείας, που αφορά το ερώτημα, για την οποία υπάρχουν υπόνοιες για παραβατική συμπεριφορά⁶».

Το μέλος που μειοψήφησε επεσήμανε ότι δεν συνάγεται υποχρέωση της φορολογικής Αρχής σε άρση του απορρήτου και ότι δεν προκύπτει τέτοια δυνατότητα της φορολογικής διοίκησης για την παροχή των αιτουμένων από την ΑΠΔΠΧ φορολογικών στοιχείων των πάσης φύσεως συναλλαγών της ελεγχόμενης εταιρείας, καταλήγοντας ότι δεν συνάγεται υποχρέωση της ΑΑΔΕ για άρση του φορολογικού απορρήτου⁷.

II. ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

1. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΕΝΙΣΧΥΜΕΝΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΠΕΥΘΥΝΟΥ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η επαυξημένη ευθύνη του υπεύθυνου επεξεργασίας που απορρέει από τον ΓΚΠΔ συνίσταται στο γεγονός ότι οφείλει να εφαρμόζει κατάλληλα τεχνικά και οργανωτικά μέτρα και πολιτικές, ώστε να είναι σε θέση να αποδεικνύει ότι η επεξεργασία διενεργείται βάσει του ΓΚΠΔ (άρθρο 24 παρ. 1 ΓΚΠΔ). Συνεπώς, ο υπεύθυνος επεξεργασίας δεν οφείλει μόνο να αποδείξει ότι δεν ευθύνεται, αλλά και ότι κινείται εντός των ορίων που η ίδια η νομοθεσία θέτει⁸.

Ο ΓΚΠΔ, πέραν της προρρηθείσας επαυξημένης ευθύνης που επιφυλάσσει για τον υπεύθυνο επεξεργασίας, του επιβάλλει και ορισμένες νέες υποχρεώσεις⁹. Στο πλαίσιο αυτό, ο υπεύθυνος επεξεργασίας οφείλει, μεταξύ άλλων, να ενημερώνει άμεσα τόσο την εποπτική αρχή όσο και το υποκείμενο των δεδομένων για οιαδήποτε παραβίαση λαμβάνει χώρα (άρθρο 33 ΓΚΠΔ), να τηρεί, εγγράφως ή ηλεκτρονικά, αρχείο δραστηριοτήτων επεξεργασίας (άρθρο 30 ΓΚΠΔ), αλλά και να

⁵ Βλ. Ibidem.

⁶ Βλ. Ibidem.

⁷ Βλ. Ibidem.

⁸ Βλ. Γ. Γιαννόπουλο, *Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων: Οι νέες υποχρεώσεις και οι ευθύνες του υπεύθυνου επεξεργασίας*, ΕφημΔΔ 2017, σελ. 200.

⁹ Βλ. αναλυτικότερα για τις νέες υποχρεώσεις του υπεύθυνου επεξεργασίας σε: Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων 679/3026/ΕΕ: Εισαγωγή και Προστασία Δικαιωμάτων*, 2017, σελ. 31-34.

ορίζει τον Υπεύθυνο Προστασίας Δεδομένων (Data Protection Officer-DPO), όταν πρόκειται για δημόσιες αρχές, καθώς και για επεξεργασία δεδομένων μεγάλης κλίμακας. Τέλος, βάσει της αρχής της λογοδοσίας¹⁰, ο υπεύθυνος επεξεργασίας φέρει το βάρος απόδειξης της συμμόρφωσής του με τις βασικές αρχές της επεξεργασίας που προβλέπει ο ΓΚΠΔ.

2. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

Σύμφωνα με το άρθρο 9Α εδ. β΄ Σ., επιβάλλεται η σύσταση και λειτουργία ανεξάρτητης αρχής με αρμοδιότητα τη διασφάλιση της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Τον ρόλο αυτό έχει αναλάβει η ΑΠΔΠΧ, η οποία συστάθηκε δυνάμει του άρθρου 15 του ν. 2472/1997, ο οποίος ενσωμάτωσε την Οδηγία 95/46/ΕΚ. Σύμφωνα με το άρθρο 84 του ν. 4624/2019, ο ν. 2472/1997 καταργείται με την επιφύλαξη μεμονωμένων διατάξεων που εξακολουθούν να ισχύουν, μεταξύ των οποίων είναι και το άρθρο 15 παρ. 1 για τη σύσταση της Αρχής¹¹. Δυνάμει, λοιπόν, του εν λόγω άρθρου, το οποίο εξακολουθεί να βρίσκεται σε ισχύ, συστήνεται η ΑΠΔΠΧ, *«με αποστολή την εποπτεία της εφαρμογής του παρόντος νόμου και άλλων ρυθμίσεων που αφορούν την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα καθώς και την ενάσκηση των αρμοδιοτήτων που της ανατίθενται κάθε φορά»*.

Πριν τη συνταγματική κατοχύρωση της ΑΠΔΠΧ με την αναθέωση του 2001, το Συμβούλιο της Επικρατείας (στο εξής: «ΣτΕ») έκρινε ότι η σύστασή της με τον ν. 2472/1997 δεν αντίκειται στο Σύνταγμα και ιδίως στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας¹². Μετά τη συνταγματική της πρόβλεψη στο άρθρο 9Α Σ., η λειτουργία της ρυθμίζεται από τις διατάξεις του άρθρου 101Α Σ. σε συνδυασμό με τον ν. 3051/2002¹³. Η οργάνωση και η λειτουργία της ΑΠΔΠΧ διέπεται από το π.δ. 207/1998, το οποίο εκδόθηκε κατ' εξουσιοδότηση του άρθρου 20 παρ. 2 του ν. 2472/1997¹⁴. Παράλληλα, η ΑΠΔΠΧ έχει εκδώσει τον Κανονισμό Λειτουργίας της¹⁵.

Η συνταγματική κατοχύρωσή της συνεπάγεται τη μη δυνατότητα του κοινού νομοθέτη να την καταργήσει δια νόμου ή να αποψιλώσει τις αρμοδιότητές της κατά τρόπο που να μην μπορεί να επιτευχθεί ο βασικός της ρόλος¹⁶. Πέραν, όμως, από το Σύνταγμα, η ΑΠΔΠΧ κατοχυρώνεται σε ενωσιακό επίπεδο και στον ΓΚΠΔ¹⁷. Η ελληνική ΑΠΔΠΧ ακολουθεί το γαλλικό πρότυπο, ενός

¹⁰ Η οποία ρυθμίζεται με τα άρθρα 5, 77, 82 και 83 ΓΚΠΔ.

¹¹ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 9Α», σε Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ηλεκτρονική έκδ., διαθέσιμη στο [link](#) (τελευταία πρόσβαση 25.06.2023), σελ. 25.

¹² Βλ. ΣτΕ 2779/2001, 96/2003.

¹³ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 9Α», ό.π., σελ. 26.

¹⁴ Βλ. *Ibidem*.

¹⁵ ΦΕΚ Β΄ 879 (απόφαση 9/2022) και τροποποίησή του με ΦΕΚ Β΄ 1245 (απόφαση 40/2022).

¹⁶ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 9Α», ό.π., σελ. 26, και εκεί παραπομπή.

¹⁷ Βλ. *Ibidem*.

συλλογικού οργάνου, και ότι το γερμανικό πρότυπο ενός μονοπρόσωπου οργάνου¹⁸, ιδρύοντας μια ανεξάρτητη δημόσια αρχή με δικό της προϋπολογισμό, μη υποκείμενη σε οποιονδήποτε διοικητικό έλεγχο¹⁹.

3. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

Η ΑΠΔΠΧ είναι εξοπλισμένη με αποφασιστικές, ελεγκτικές, γνωμοδοτικές, κανονιστικές και κυρωτικές αρμοδιότητες, ενώ είναι επιφορτισμένη και με την εποπτεία της εφαρμογής των διατάξεων του ΓΚΠΔ (άρθρο 51 παρ. 1, αιτιολογική σκέψη 123), του ν. 4624/2019 και άλλων ρυθμίσεων που αφορούν στην προστασία του ατόμου από την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων²⁰ (άρθρο 9 του ν. 4624/2019). Σκοπός της είναι να συμβάλλει στη συνεκτική εφαρμογή του ΓΚΠΔ σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση (στο εξής: «ΕΕ») και για τον σκοπό αυτό συνεργάζεται με τις εποπτικές αρχές των κρατών μελών της τελευταίας και με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή²¹ (άρθρο 51 παρ. 2, αιτιολογική σκέψη 123 του ΓΚΠΔ, άρθρο 10 του ν. 4624/2019). Παράλληλα, εκπροσωπεί την Ελλάδα στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων (ΕΣΠΔ) και σε άλλες επιτροπές ή όργανα με αντικείμενο την προστασία δεδομένων και συνεργάζεται με αντίστοιχες αρχές τρίτων χωρών και διεθνείς οργανισμούς²² (άρθρο 50 του ΓΚΠΔ, άρθρο 10 του ν. 4624/2019).

Η ΑΠΔΠΧ είναι αρμόδια να εκτελεί τα καθήκοντά της (άρθρα 57 του ΓΚΠΔ και 13 του ν. 4624/2019) και να ασκεί τις εξουσίες που της ανατίθενται (άρθρα 58 του ΓΚΠΔ και 15 του ν. 4624/2019) στο έδαφός της (άρθρο 55 παρ. 1, αιτιολογικές σκέψεις 122, 129 του ΓΚΠΔ · άρθρο 9 του ν. 4624/2019) με πλήρη ανεξαρτησία²³ (άρθρο 52, αιτιολογικές σκέψεις 117-118, 121 του ΓΚΠΔ · άρθρο 11 του ν. 4624/2019). Ειδικότερα, η ΑΠΔΠΧ, σύμφωνα με τα άρθρα 57 ΓΚΠΔ και 13 του ν. 4624/2019, μεταξύ άλλων, παρακολουθεί και επιβάλλει την εφαρμογή του ΓΚΠΔ, του ν. 4624/2019 και άλλων ρυθμίσεων που αφορούν στην προστασία του ατόμου έναντι της προστασίας προσωπικών δεδομένων, εκδίδει οδηγίες και απευθύνει συστάσεις για κάθε θέμα που αφορά στην επεξεργασία δεδομένων (με την επιφύλαξη των καθηκόντων του ΕΣΠΔ), παρέχει, κατόπιν αιτήματος, πληροφορίες στα υποκείμενα των δεδομένων σχετικά με την άσκηση των δικαιωμάτων τους, ενώ χειρίζεται τις υποβληθείσες για παράβαση διατάξεων του ΓΚΠΔ καταγγελίες και διενεργεί έρευνες ή ελέγχους σχετικά με την εφαρμογή της νομοθεσίας περί προστασίας προσωπικών δεδομένων²⁴. Τέλος, η ΑΠΔΠΧ διαθέτει εξουσίες ελέγχου, καθώς και διορθωτικές, συμβουλευτικές

¹⁸ Όπως είναι ο Επίτροπος για την προστασία των δεδομένων.

¹⁹ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 9Α», ό.π., σελ. 26, και εκεί παραπομπή.

²⁰ Βλ. Ibidem, σελ. 27, ό.π.

²¹ Βλ. Ibidem.

²² Βλ. Ibidem.

²³ Βλ. Ibidem, σελ. 28.

²⁴ Βλ. Ibidem.

και αδειοδοτικές εξουσίες²⁵, όπως αυτές εξειδικεύονται και αναλύονται στο άρθρο 58 του ΓΚΠΔ και στο άρθρο 15 του ν. 4624/2019.

4. ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΠΙΚΛΗΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟΡΡΗΤΟΥ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΩΝ ΕΛΕΓΚΤΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ

Ένα ζήτημα που έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης συζήτησης και προβληματισμού αφορά στη δυνατότητα να αντιταχθεί απόρρητο το πρώτον ενώπιον δικαστικών αρχών και δεύτερον απέναντι σε ελεγκτικές αρχές. Σχετικά με τις πρώτες, η νομολογία του ανώτατου ακυρωτικού διοικητικού δικαστηρίου της χώρας υπήρξε ξεκάθαρη: Τα δικαστήρια δεν θα μπορούσαν να ερευνήσουν μια υπόθεση εάν τα μέρη επικαλούνται το απόρρητο²⁶. Και τούτο, διότι λόγοι προστασίας της κρατικής ασφαλείας ή της δημόσιας τάξης «μπορούν μεν, κατ' αρχήν, να δικαιολογήσουν περιορισμό στην αρχή της ελεύθερης προσβάσεως του διαδίκου στα στοιχεία του διαβιβασθέντος στο Δικαστήριο φακέλου, δεν μπορούν, όμως, επ' ουδενί να δικαιολογήσουν την μη διαβίβαση στο Δικαστήριο των στοιχείων που η Διοίκηση χαρακτηρίζει απόρρητα. Αντίθετη εκδοχή θα υπερακόντιζε τον σκοπό του χαρακτηρισμού ορισμένων στοιχείων ως απορρήτων, θα ισοδυναμούσε με πλήρη αποκλεισμό του δικαστικού ελέγχου σε σημαντικούς τομείς της διοικητικής δράσεως και θα συνιστούσε δραστικό περιορισμό, μη ανεκτό υπό το Σύνταγμα, του δικαιώματος παροχής έννομου προστασίας²⁷».

Έτσι, η μη αποστολή των σχετικών εγγράφων, τα οποία χαρακτηρίζονται από τη διοίκηση ως απόρρητα, δύναται να οδηγήσει σε ματαίωση του δικαιώματος παροχής έννομης προστασίας από τα δικαστήρια²⁸. Στο πλαίσιο αυτό, υποστηρίζεται ότι πρέπει παρομοίως να κρίνεται και για τις αρχές που εκ του νόμου διαθέτουν ελεγκτική αρμοδιότητα²⁹, όπως, για παράδειγμα, η ΑΠΔΠΧ, η οποία μάλιστα είναι και συνταγματικά κατοχυρωμένη.

Συναφώς, προκάλεσε προβληματισμό η εξαίρεση της ΕΥΠ από την έως τώρα προβλεπόμενη ελεγκτική αρμοδιότητα της ΑΠΔΠΧ, με το άρθρο 10 παρ. 5 του ν. 4624/2019. Έτσι, ένα μεγάλο πεδίο κρατικής δράσης κείται εκτός ρύθμισης, προστασίας, αλλά και ελέγχου³⁰. Το προκληθέν κενό εποπτείας φαίνεται να έρχεται σε ευθεία αντίθεση με το άρθρο 8 παρ. 3 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, σύμφωνα με το οποίο, ο σεβασμός των κανόνων προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα υπόκειται σε ανεξάρτητη αρχή, χωρίς να αναγνωρίζει εξαιρέσεις για κάποιες αρμοδιότητες³¹.

²⁵ Βλ. Ibidem.

²⁶ Βλ. ΣτΕ 2374/1969.

²⁷ Βλ. ΣτΕ 4600/2005.

²⁸ Βλ. Φ. Παναγοπούλου, «Άρθρο 19», σελ. 44, Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), *Σύνταγμα – Ερμηνεία κατ' άρθρο*, ό.π., και εκεί παραπομπή.

²⁹ Βλ. Ibidem.

³⁰ Βλ. Ibidem. σελ. 46.

³¹ Βλ. Ibidem, σελ. 47.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στην υπό κρίση περίπτωση το ΝΣΚ, υπενθυμίζοντας ότι η ελεγχόμενη εταιρεία, όπως προκύπτει από τους σκοπούς οι οποίοι αναφέρονται στο καταστατικό της, μπορεί να ενεργεί, είτε ως υπεύθυνη επεξεργασίας, είτε ως εκτελούσα την επεξεργασία σε σχέση με τις διερευνώμενες δραστηριότητες (ενδεχόμενη εγκατάσταση κατασκοπικού λογισμικού σε τερματικές συσκευές αγνώστων επί του παρόντος προσώπων), έκρινε ότι η ΑΑΔΕ οφείλει να χορηγήσει στην ΑΠΔΠΧ όλα τα αιτούμενα δεδομένα, τα οποία είναι αναγκαία, κατά την κρίση της τελευταίας, για την πρόοδο του ελέγχου και την εκτέλεση των καθηκόντων της, χωρίς να μπορεί να της αντισταχθεί το φορολογικό απόρρητο³².

Άλλωστε, το γεγονός ότι η γραμματική διατύπωση του άρθρου 17 του ΚΦΔ δεν περιλαμβάνει ρητά την ΑΠΔΠΧ ανάμεσα σε εκείνες τις αρχές έναντι των οποίων παρέχονται φορολογικά δεδομένα φυσικών και νομικών προσώπων και νομικών οντοτήτων από τη φορολογική διοίκηση, παρά την ήδη ισχύουσα κατά τον χρόνο αυτό διάταξη του άρθρου 15 παρ. 1 του ν. 4624/2019, δύναται να επιλυθεί ερμηνευτικά από τη συνταγματική περιωπή με την οποία έχει εξοπλιστεί η ΑΠΔΠΧ. Εξάλλου, αντίθετη εκδοχή, ότι δηλαδή το φορολογικό απόρρητο καταλαμβάνει και την ΑΠΔΠΧ και ότι η τελευταία δεν δύναται να έχει πρόσβαση στα φορολογικά δεδομένα της ελεγχόμενης εταιρείας, θα είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό των εξουσιών της, ως εποπτικής Αρχής, κατά παράβαση του ΓΚΠΔ και του Συντάγματος³³.

Ως εκ τούτου και με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε, η εν λόγω Γνωμοδότηση του ΝΣΚ ευθυγραμμίζεται με τις ενωσιακά, αλλά και συνταγματικά κατοχυρωμένες αρμοδιότητες της ΑΠΔΠΧ. Έτσι, καθίσταται σαφές ότι η ΑΑΔΕ, ως φορολογική αρχή, δεν μπορεί πράγματι να αντιτάξει το φορολογικό απόρρητο έναντι της ΑΠΔΠΧ, αλλά οφείλει, ως αρμόδια δημόσια αρχή, να χορηγήσει τα αιτούμενα στοιχεία για την ελεγχόμενη ανώνυμη εταιρεία. □

³² Βλ. ΝΣΚ, Γνωμοδότηση 28/2023, ό.π.

³³ Βλ. Ibidem.

Η ΝΟΜΙΚΗ ΑΡΧΗ NE BIS IN IDEM ΤΟΥ 7^{ου} ΠΡΟΣΘΕΤΟΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΥ ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ. ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΑΥΤΗΣ ΒΑΣΕΙ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ

Σχόλιο στην αριθμ. Α2733/2022 απόφαση του
Διοικητικού Πρωτοδικείου Πειραιά (12^ο Τμήμα)

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ – ΠΑΡΑΔΟΧΕΣ ΣΧΟΛΙΑΖΟΜΕΝΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ

Με την υπ' αριθμ. Α2733/2022 οριστική απόφαση του Μονομελούς Διοικητικού Πρωτοδικείου Πειραιά (12^ο τμήμα) απορρίφθηκε προσφυγή, στρεφόμενη κατά καταλογιστικής πράξης, εκδοθείσας από τον Προϊστάμενο του ΣΤ Τελωνείου Εισαγωγής Πειραιά. Με την προσβαλλόμενη διοικητική πράξη χαρακτηρίστηκαν οι προσφεύγοντες ως υπαίτιοι τελωνειακής παράβασης, η οποία ενέχει στοιχεία λαθρεμπορίας και επιβλήθηκε σε αυτούς πολλαπλό τέλος, επιμεριζόμενο ανάλογα με το ποσοστό της ευθύνης τους. Η σχολιαζόμενη πρωτόδικη δικαστική απόφαση αποτελεί συνέχεια πάγιας νομολογίας, των ελληνικών δικαστηρίων¹, αναφορικά με την ερμηνεία και εφαρμογή της νομικής αρχής ne bis in idem του 7^{ου} Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, το οποίο κυρώθηκε και τέθηκε σε ισχύ, σύμφωνα με το άρθρ. 28 παρ. 1 Σ., με τον ν. 1705/1987, αποτελώντας αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου. Το Διοικητικό Πρωτοδικείο Πειραιά, εμμένοντας σε προηγούμενες δικανικές κρίσεις ελληνικών δικαστηρίων όλων των βαθμών δικαιοδοσίας, σχημάτισε την άποψη ότι η εξάλειψη –συνεπεία του θεσμού της παραγραφής– του αξιοποιήσιμου της πράξης δεν ισοδυναμεί με

Νικόλαος Σαββάτης
δικηγόρος παρ' εφέταις
(μέλος του Δ.Σ. Τρικάλων)

¹ ΣΤΕ ΟΛ. 359/2020· ΣΤΕ 1102-1104/2018 επταμ., 167-169/2017 επταμ.· ΣΤΕ 2805/2015, Διδικ 2/2016, τεύχος, σελ. 271· ΣΤΕ 722/2014· ΔΠρωτΑθ 5253/2010.

αθωωτική ποινική απόφαση, το αμετάκλητο της οποίας δεσμεύει το διοικητικό δικαστήριο, κατ' άρθρ. 5 παρ. 2 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας (σκέψη 10), διότι, όπως δέχθηκε, στην περίπτωση αυτή δεν γίνεται ουσιαστική εκτίμηση για τη διάπραξη ή μη του αδικήματος, απορρίπτοντας σχετικό ισχυρισμό των προσφευγόντων περί εφαρμογής της αρχής ne bis in idem. Εκτός αυτού, απορρίφθηκαν και οι λοιποί προβαλλόμενοι λόγοι περί παραβίασης της αρχής της αναλογικότητας και της κατά τόπο αναρμοδιότητας, ενώ προφανώς αγνοήθηκε επικαλούμενη απόφαση του ΣΤΕ² με ad hoc σκεπτικό. Σημαντικό όμως είναι, επί του κρινόμενου θέματος, να γίνουν οι κάτωθι παρατηρήσεις.

II. ΠΑΥΣΗ ΠΟΙΝΙΚΗΣ ΔΙΩΞΗΣ ΛΟΓΩ ΠΑΡΑΓΡΑΦΗΣ – ΑΘΩΩΤΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΗ

Ανεξάρτητα του προβληματικού της διάταξης της παρ. 2 του άρθρ. 5 του ΚΔΔ, η έκδοση απαλλακτικής απόφασης επί αδικήματος που αφορά την παράβαση των διατάξεων της τελωνειακής νομοθεσίας ενέχει σε πολύ μεγάλο βαθμό δέσμευση του διοικητικού δικαστή, τουλάχιστον στο ζήτημα της διαπίστωσης του δόλου τέλεσης της πράξης. Κατ' ερμηνεία της διάταξης του άρθρ. 6 παρ. 2 της ΕΣΔΑ από το ΕΔΔΑ, αυτό έχει δεχθεί ότι απόφαση του διοικητικού δικαστηρίου που έπεται τελικής αθωωτικής απόφασης ποινικού δικαστηρίου για το ίδιο πρόσωπο δεν πρέπει να παραβλέπει και να θέτει εν αμφιβόλω την αθώωση, έστω και αν αυτή εκώρπησε λόγω αμφιβολιών, ως «τελική» δε απόφαση, στο πλαίσιο της προαναφερόμενης νομολογίας, νοείται η αμετάκλητη απόφαση ποινικού δικαστηρίου³. Συνεπώς, το διοικητικό δικαστήριο υποχρεούται να απόσχει από τη διατύπωση κρίσης ή αιτιολογίας που να θέτει εν αμφιβόλω το αθωωτικό αποτέλεσμα της αμετακλήτως περαιωθείσας οικείας ποινικής διαδικασίας, ενώ σε κάθε περίπτωση υποχρεούται να τη συνεκτιμήσει και δη κατά τρόπο ειδικό, ώστε εφόσον αποκλίνει από τις κρίσεις του ποινικού δικαστή αυτή να ενέχει την εκ του Συντάγματος απαιτούμενη επαρκή αιτιολογία. Ως εκ τούτου στις αθωωτικές αποφάσεις που λαμβάνονται υπόψη από τα διοικητικά δικαστήρια πρέπει να ενταχθούν και αυτές που εξαλείφουν το αξιόποينو λόγω παραγραφής: Πρόκειται για τον θεσμό εκείνο που συνίσταται στην εξάλειψη, ύστερα από την παρέλευση ορισμένου χρόνου, της αξιώσεως της πολιτείας να κριθεί ο δράστης ορισμένου εγκλήματος δικαστικά και να κηρυχθεί ένοχος. Ο ελληνικός ΠΚ αποδέχεται την ουσιαστική θεωρία (θεσμός του ουσιαστικού ποινικού δικαίου) για τη νομική φύση της παραγραφής, αφού ως συνέπιά της ορίζει την εξάλειψη του αξιοποίνου (αρ. 111 παρ. 1 ΠΚ). Αν συμπληρωθεί ο χρόνος παραγραφής ενός εγκλήματος, το δικαστήριο οφείλει να αποφανθεί ότι παύει οριστικά η ποινική δίωξη. Από τη στιγμή που ο θεσμός της παραγραφής οδηγεί σε εξάλειψη του αξιοποίνου παρέλκει η εξέταση του αν κρίνεται με αυτήν ή όχι η ουσία της υπό κρίση ποινικής υπόθεσης, δεδομένου ότι τα ποινικά μας δικαστήρια επιμένουν, για λόγους οικονομίας των ενεργειών, να ερευνούν το ζήτημα της παραγραφής πριν από την ουσιαστική έρευνα του αξιοποίνου και αμέσως μετά τα δικονομικά εμπόδια. Στη θεωρία, ωστόσο, υποστήριξη βρήκε και η άποψη ότι η κρίση πως μία πράξη δεν συνιστά έγκλημα προηγείται από την κρίση για την παραγραφή της και τούτο διότι δεν επιτρέπεται να σπιλώνεται η υπόληψη του κατηγορουμένου με την οριστική παύση

² ΣΤΕ 2987/2017.

³ ΣΤΕ 2951/2013, 2957/2013, 1713/2014, 1879/2014, 1184/2015 κ.ά.

της ποινικής διώξεως, λόγω παραγραφής, όταν αυτός δεν έχει τελέσει καν την πράξη ή τούτη δεν είναι τελικά άδικη και καταλογιστή⁴. Χαρακτηριστική είναι η ΣυμβΣτρατΘεσσαλονίκης 161/1996⁵, η οποία έκρινε ως επικουρική τη διερεύνηση της απουσίας αξιοποιήσιμου, αν η ουσιαστική εξέταση της υπόθεσης μπορεί να οδηγήσει σε αθώωση. Επομένως, στην προκειμένη περίπτωση δεν ήταν δυνατή, εκ των πραγμάτων, η ουσιαστική εξέταση της υπόθεσης από το ποινικό δικαστήριο (ΤριμΠλημΑγρινίου).

III. Η ΑΡΧΗ NE BIS IN IDEM ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Με την αρχή ne bis in idem (άρθ. 4 παρ. 1 του 7^{ου} Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ) ασχολήθηκε η ΣΤΕ 2987/2017 (Β τμήμα, επταμελής σύνθεση) η οποία, υιοθετώντας απόφαση που εκδόθηκε από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), έκρινε ως εξής: Με την απόφασή του στην υπόθεση *Καπετάνιος και άλλοι κατά Ελλάδα*, το ΕΔΔΑ, αφού απέκρουσε ρητώς την επιχειρηματολογία που διατυπώθηκε στην 2067/2011 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, διαπίστωσε, τελικά, παραβίαση του άρθρου 4 του 7ου ΠΠ στις κριθείσες υποθέσεις, στις οποίες είχαν απορριφθεί τα ένδικα βοηθήματα και μέσα των προσφευγόντων σε σχέση με διοικητικές πράξεις περί καταλογισμού σε βάρος τους χρηματικής κύρωσης (υψηλού πολλαπλού τέλους) για διάπραξη τελωνειακής (διοικητικής) παράβασης λαθρεμπορίας, μολοντί αυτοί είχαν απαλλαγεί, με αμετάκλητη απόφαση ποινικού δικαστηρίου, της κατηγορίας τέλεσης του αντίστοιχου ποινικού αδικήματος λαθρεμπορίας. Από το σκεπτικό της απόφασης αυτής συνάγεται με σαφήνεια ότι το ΕΔΔΑ διέλαβε ερμηνευτική κρίση, σύμφωνα με την οποία το άρθρο 4 παρ. 1 του 7ου ΠΠ της ΕΣΔΑ *αντιτίθεται (τουλάχιστον κατ' αρχήν) στην εκκίνηση και εξακολούθηση διοικητικής, κατά το εθνικό δίκαιο, διαδικασίας και δίκης περί επιβολής σε ορισμένο πρόσωπο πολλαπλού τέλους, μεγάλου ποσού (όπως συμβαίνει και με το ζήτημα που πραγματεύεται η σχολιαζόμενη απόφαση), για τελωνειακή παράβαση λαθρεμπορίας, όταν για την ίδια κατ' ουσίαν παράβαση έχει ήδη περατωθεί αμετάκλητα η αντίστοιχη ποινική, κατά το εθνικό δίκαιο, διαδικασία εναντίον του ίδιου προσώπου, λαμβανομένου υπόψη ότι αμφότερες οι διαδικασίες έχουν «ποινικό» χαρακτήρα, κατά την ΕΣΔΑ, βάσει των κριτηρίων Engel (πρβλ. ΣτΕ 167/2017 7μ., σκ. 5, επιχειρηματολογία η οποία παραπέμπει στις αποφάσεις ΣΤΕ 1992/2016 και 680/2017 επταμ.)*. Ενόψει των ανωτέρω και των αποφάσεων του ΕΔΔΑ στις υποθέσεις *Καπετάνιος και λοιποί* και *Σισμανίδης και λοιποί κατά Ελλάδα*, η δημοσίευση των οποίων επηκολούθησε της τελευταίας διασκέψεως (07.04.2015) επί της υποθέσεως επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση 1741/2015 της Ολομελείας του Δικαστηρίου, αλλά και ενόψει της νεώτερης αποφάσεως του ΕΔΔΑ Α και Β κατά *Νορβηγίας*, δεν συντρέχει περίπτωση παραπομπής στην Ολομέλεια προκειμένου να κριθεί και πάλι το ζήτημα αν πολλαπλό τέλος μεγάλου ύψους, όπως το επίδικο, που επιβάλλεται σε περίπτωση λαθρεμπορίας, συνιστά «ποινή» κατά την αυτόνομη έννοια της ΕΣΔΑ και αν η επιβολή του μπορεί να εμπίπτει στο ρυθμιστικό πεδίο της αρχής ne bis in idem. Στην προκειμένη περίπτωση οι επιβολή ενός τόσο μεγάλου ποσού για πολλαπλά τέλη έχει σαφέστατα χαρακτήρα ποινής (διοικητική κύρωση). Για το κρινόμενο ζήτημα της ερμηνείας και

⁴ Λ. Μαργαρίτης/Ν. Παρασκευόπουλος, *Ποινολογία*, στ έκδ., 2000, αρ. 50-133, σελ. 186 επ.

⁵ Δημοσιευμένη στη ΝΟΜΟΣ.

εφαρμογής της αρχής ne bis in idem στο πεδίο των τελωνειακών παραβάσεων υφίστανται και οι μειοψηφούσες γνώμες των συμβούλων στη ΣΤΕ (ΟΛ) 1741/2015. Σε ό,τι αφορά δε τη νομολογία των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων σημαντική είναι η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία επανακαθορίζει τον κανόνα του ne bis in idem, αλλά και του τεκμηρίου αθωότητας στο διοικητικό δίκαιο: Ειδικότερα, στην υπόθεση *Καπετάνιος κ.ά. κατά Ελλάδας* (30.04.2015), το Πρώτο Τμήμα ΕΔΔΑ (προσφυγές 3453/2012, 42941/2012 και 9028/2013), έκρινε ότι η επιβολή διοικητικού προστίμου που επικυρώθηκε και από το Συμβούλιο της Επικρατείας, για τις ίδιες πράξεις για τις οποίες οι προσφεύγοντες είχαν αθωωθεί αμετάκλητα στο ποινικό δικαστήριο, συνιστούσε παραβίαση ανθρώπινων δικαιωμάτων τους. Συγκεκριμένα, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έκρινε ότι η επιβολή διοικητικής κύρωσης ενώ οι προσφεύγοντες είχαν αθωωθεί πριν από τα ποινικά δικαστήρια, συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 2 (τεκμήριο αθωότητας) της ΕΣΔΑ καθώς και του άρθρου 4 του 7ου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ (δικαίωμα να μην δικαστεί κανείς και να μην καταδικαστεί δεύτερη φορά για την ίδια πράξη). Η απόφαση περιλαμβάνει μερικές ενδιαφέρουσες σκέψεις για την (αντίθετη) νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, αλλά και για τη συμβατότητα ορισμένων συνταγματικών διατάξεων με τις ανωτέρω διατάξεις της ΕΣΔΑ, όπως ερμηνεύονται από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, ενώ αναφέρεται και στη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κλασική προϋπόθεση για την εφαρμογή του ne bis in idem είναι η βαρύτητα των διοικητικών προστίμων που πρέπει να είναι σοβαρή ώστε να θεωρούνται «ποινικές κυρώσεις», μολονότι προέρχονται από διοικητικό μηχανισμό επιβολής κυρώσεων και διοικητικά δικαστήρια. Αυτό ίσχυε από παλιά κατά τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Κεντρικό κριτήριο είναι βέβαια να πρόκειται για τα ίδια πραγματικά περιστατικά. Έπειτα το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν θα είχε παραβιαστεί η αρχή ne bis in idem αν οι δύο ποινές (χρηματική και φυλάκιση) είχαν επιβληθεί από το ίδιο σύνολο δικαστικής διαδικασίας, ή αν το ποινικό δικαστήριο είχε αναβάλει την έκδοση της απόφασής του μέχρι την έκδοση απόφασης υπέρ του προστίμου από τη διοικητική δικαιοσύνη. Δηλαδή φαίνεται ότι κρίσιμο ήταν το γεγονός ότι η αθώωση προηγήθηκε των διοικητικών δικαστηρίων. Έτσι κρίθηκε και ότι τα διοικητικά δικαστήρια παραβίασαν το τεκμήριο της αθωότητας των προσφευγόντων, αφού αυτοί είχαν προηγουμένως αθωωθεί.

IV. Η ΑΡΧΗ NE BIS IN IDEM ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Με επιστολή της 4^{ης} Απριλίου 2003 το Συμβούλιο ζήτησε, σύμφωνα με το άρθρ. 39 παρ. 1 της Συνθήκης για την ΕΕ από το Κοινοβούλιο να γνωμοδοτήσει επί πρωτοβουλίας της Ελληνικής Δημοκρατίας για την έκδοση απόφασης-πλαίσιο του Συμβουλίου σχετικά με την εφαρμογή της αρχής ne bis in idem⁶. Κατά τη συνεδρίαση της 10^{ης} Απριλίου 2003 ο Πρόεδρος του Κοινοβουλίου ανακοίνωσε ότι παρέπεμψε την ως άνω πρωτοβουλία για εξέταση επί της ουσίας στην Επιτροπή Ελευθεριών και Δικαιωμάτων των Πολιτών, Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων και για γνωμοδότηση στην Επιτροπή Νομικών Θεμάτων και Εσωτερικής Αγοράς⁷. Κατά τη συνεδρίαση της στις 23 Απριλίου 2003 η Επιτροπή Ελευθεριών και Δικαιωμάτων των Πολιτών, Δικαιοσύνης

⁶ 7246/2003-2003/0811.

⁷ C5-0165/2003.

και Εσωτερικών Υποθέσεων όρισε εισηγητή. Η επιτροπή εξέτασε την πρωτοβουλία της Ελληνικής Δημοκρατίας και το σχέδιο έκθεσης κατά τις συνεδριάσεις της στις 23 Απριλίου, 12 Ιουνίου και 10 Ιουλίου 2003. Κατά την τελευταία ως άνω συνεδρίαση η επιτροπή ενέκρινε το σχέδιο νομοθετικού ψηφίσματος ομόφωνα. Η σχετική έκθεση του εισηγητή Maurizio Turco κατατέθηκε στις 14 Ιουλίου 2003⁸. Τονίζεται στο σημείο αυτό ότι από το τελικώς εγκεκριμένο, από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, κείμενο νομοθετικού ψηφίσματος (διαδικασία διαβούλευσης) περί εφαρμογής της αρχής *ne bis in idem*⁹ συνάγεται ρητά ότι *απόφαση νοείται κάθε τελεσίδικη απόφαση* εκδιδόμενη από ποινικό δικαστήριο κράτους μέλους ως έκβαση ποινικής δίκης, η οποία μπορεί να είναι καταδικαστική ή αθωωτική ή να παύει οριστικά τη δίωξη, σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία κάθε κράτους μέλους, καθώς επίσης η εξωδικαστική ποινική μεσολάβηση, *ως δε τελεσίδικη θεωρείται κάθε απόφαση που παράγει δεδικασμένο*, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο¹⁰. Άλλωστε, η παρ. 1 του άρθ. 57 του ΚΠΔ αξιώνει για την ύπαρξη δεδικασμένου και *αμετάκλητη δικαστική απόφαση, η οποία παύει οριστικά τη δίωξη για αξιόποινη πράξη και λόγω παραγραφής*¹¹. Εν τέλει, το ανωτέρω σχέδιο νομοθετικού ψηφίσματος μετά των τροπολογιών εγκρίθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στη συνεδρίαση της 2ας Σεπτεμβρίου 2003, αποτελώντας κατ' αυτό τον τρόπο τμήμα της ευρωπαϊκής νομοθεσίας.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Συμπερασματικά, μετά και την παράθεση των δεδομένων της τελικής έγκρισης από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο του προτεινόμενου σχεδίου νομοθετικού ψηφίσματος για έκδοση απόφασης-πλαίσιο, σχετικά με την εφαρμογή της νομικής αρχής *ne bis in idem*, το Διοικητικό Πρωτοδικείο Πειραιά, όπως αυτό προκύπτει από το σώμα της σχολιαζόμενης απόφασης, παρείδε το ψήφισμα αυτό και απέρριψε τον σχετικό ισχυρισμό των προσφευγόντων. Προέβη όμως έτσι σε εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή ευρωπαϊκών κανόνων δικαίου, οι οποίοι χαρακτηριζόμενοι ως γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθενός, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου, όπως αυτό ρητά ορίζεται στο εδ. α' της παρ. 1 του άρθ. 28 του ισχύοντος Συντάγματος.

VI. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η αναλυθείσα, εξ αφορμής της σχολιαζόμενης υπ' αριθμ. Α2733/2022 απόφασης του Διοικητικού Πρωτοδικείου Πειραιά (12^ο Τμήμα), νομική αρχή *ne bis in idem* του 7^{ου} Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ έχει απασχολήσει επανειλημμένες φορές τα ελληνικά δικαστήρια, διοικητικά και μη. Υπάρχει πληθώρα αποφάσεων δημοσιευμένων στον έντυπο και ηλεκτρονικό νομικό τύπο, οι οποίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις προϋποθέσεις εφαρμογής της ανωτέρω αρχής. Παρατηρείται δε κάποια διχογνωμία ως προς τα επιμέρους στοιχεία εφαρμογής της, αν και ως προς το ειδικότερο

⁸ Α5-0275/2003 τελικό.

⁹ ΕΕ C 100 της 26.04.2003.

¹⁰ Τροπολογία 9, άρθρο 1, στοιχείο β.

¹¹ Αρ. 368, περ. β του ΚΠΔ.

ζήτημα που απασχόλησε το παρόν σχόλιο, η νομολογία παίρνει συγκεκριμένη θέση, όπως εκτέθηκε πιο αναλυτικά πιο πάνω. Σε τέτοιου είδους περιπτώσεις σημαντική μπορεί να είναι η συνδρομή του ΑΕΔ και της γενικότερης ευρωπαϊκής νομοθεσίας. Όμως, είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι από τη στιγμή που διακυβεύονται ανθρώπινα δικαιώματα από την εφαρμογή ή μη της αρχής, επιβεβλημένη είναι η εφαρμογή της με μεγαλύτερη συχνότητα από τα ελληνικά δικαστήρια, ώστε να αποφεύγονται κατ' αυτόν τον τρόπο και τυχόν καταδίκες από το ΕΔΔΑ. □

ΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ ΜΑΣ ΟΙ ΑΥΡΙΑΝΟΙ...

Γιάννης Ζ. Δρόσος

Ομ. Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου
στη Νομική Σχολή Αθηνών

ΤΡΕΙΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ, ΤΡΙΑΝΤΑΕΝΑ ΘΕΜΑΤΑ ΥΠΟ ΣΑΡΑΝΤΑ ΕΠΤΑ ΖΕΥΓΑΡΙΑ ΜΑΤΙΑ

Στέλιος Τσεβάς (επιμέλεια), Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών, Συλλογικός τόμος, επιστημονική εποπτεία Ειρήνη Σαρη, Σπύρος Βλαχόπουλος, Λούση Κιουσοπούλου, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2022.

Η καλαίσθητη έκδοση *Σημαντικές αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας. Σχολιασμένη νομολογία των τελευταίων 30 ετών* είναι ένας συλλογικός τόμος που χωρίζεται σε τρεις ενότητες με εισαγωγικά σημειώματα αντιστοίχως των Ειρήνης Σαρη, Προέδρου επί τιμή του Συμβουλίου της Επικρατείας, Σπύρου Βλαχόπουλου, Καθηγητή του Συνταγματικού Δικαίου στην Νομική Σχολή Αθηνών και Λούσης Κιουσοπούλου, δικηγόρου: Οργάνωση και Λειτουργία του Κράτους με δέκα επί μέρους θεματικά κεφάλαια, Θεμελιώδη Δικαιώματα, επίσης με δέκα επί μέρους θεματικά κεφάλαια και Όψεις Βιώσιμης Ανάπτυξης με ένδεκα επί μέρους θεματικά κεφάλαια. Κάθε θεματικό κεφάλαιο αναφέρεται σε ένα επιμέρους θέμα, όπως τις ανεξάρτητες αρχές ή τη δημοσιονομική κυριαρχία, που περιέχονται στην πρώτη ενότητα, τη θρησκευτική ελευθερία, την οικονομική ελευθερία ή τη δημόσια υγεία, που περιλαμβάνονται στη δεύτερη ενότητα ή την προστασία των δασών, τις διοικητικές άδειες και κυρώσεις ή την έρευνα και εκμετάλλευση υδρογονανθράκων που περιλαμβάνονται στην τρίτη ενότητα. Το σύνολο των τριάντα ενός θεμάτων του τόμου, τα οποία πραγματεύονται σαράντα επτά –47!– νέοι νομικοί, μπορεί κανείς να βρει στον δικτυακό [τόπο](#).

Η παρουσίαση κάθε θέματος γίνεται με οριζόντιο τρόπο: Από την εγκάρσια μελέτη της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των τελευταίων τριάντα ετών επιλέγονται προσεκτικά και συστηματικά εκείνα τα χωρία που συνδέονται

Το σημείωμα αυτό αναφέρεται σε έναν νομικό συλλογικό τόμο και σε μία ακαδημαϊκή εκδήλωση, επίσης νομική. Περιέχει και κάποιον σύντομο σχολιασμό του τόμου και των πεπραγμένων –μάλλον: λελεγμένων– της εκδήλωσης, το κύριο όμως θέμα του δεν είναι το περιεχόμενο των βιβλίων και της εκδήλωσης, αλλά τα πρόσωπα.

με το εκάστοτε παρουσιαζόμενο θέμα κατά το ότι αναφέρονται σε αυτό. Οι αποφάσεις από τις οποίες αντλούνται τα χωρία μπορεί κατά το κύριο αντικείμενό τους να μην συνδέονται ή να μην συνδέονται πάντοτε μεταξύ τους. Έτσι η προσοχή του αναγνώστη δεν περισπάται από την κυρίως αντιδικία κάθε μιας από τις δεκάδες των αποφάσεων που παραπέμπονται για κάθε ενότητα, αλλά συγκεντρώνεται στο συνδεόμενο με την παρουσιαζόμενη ενότητα χωρίο κάθε μιας από αυτές τις αποφάσεις. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η σύνθεση μιας ροής της νομολογιακής πραγμάτευσης του θέματος κάθε ενότητας.

Αρετή του βιβλίου είναι η επιμελώς λεπτομερής επιλογή κρίσιμων νομολογιακών χωρίων, τα οποία συνέχουν συνδετικές παράγραφοι των συγγραφέων και έτσι ο αναγνώστης επικοινωνεί με την εικόνα του θέματος που επεξεργάστηκαν οι συγγραφείς του. Το έργο επιλέγει να μην εισέρχεται σε δογματικό σχολιασμό των αποφάσεων με τις οποίες ασχολείται, αν και όχι σπάνια προϊδεάζει τον αναγνώστη με σύντομους χαρακτηρισμούς, κυρίως όσον αφορά στον τονισμό της σημασίας των αποφάσεων που παρουσιάζονται ή μνημονεύονται ή την κατά περίπτωση τροπή της νομολογίας προς την μία ή την άλλη κατεύθυνση. Έτσι τοποθετεί τόσο τον αναγνώστη απέναντι στον νομολογιακό πλούτο που πραγματεύεται, όσο και τις ίδιες τις νομολογιακές οδούς, ατραπούς και δολιχοδρομίες απέναντι στον δογματικό λόγο, όταν και όσο αναπτύσσεται τέτοιος λόγος. Η πληρότητα των παρουσιάσεων πάντως καθιστά εμφανή τη θεωρητική επάρκεια των συγγραφέων του: Η τεχνική επάρκεια των παρουσιάσεών τους δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί αν δεν στηριζόταν σε ισχυρά θεωρητικά θεμέλια, και αυτή η θεμελιωμένη σε εδραία και ουσιαστική γνώση του αντικειμένου τεχνική επάρκεια των παρουσιάσεων είναι διάχυτα αισθητή στον τόμο και δεν είναι μικρό επίτευγμα.

Αν είχα μια κριτική παρατήρηση αυτή θα αφορούσε στην επιλογή των θεμάτων. Διαβάζοντας τους τίτλους των τριάντα ενός θεμάτων του βιβλίου, ο αναγνώστης ίσως να νομίσει ότι η επιλογή των θεμάτων, αλλά και των εντός κάθε θέματος επιμέρους αντικειμένων, απηχεί και αξιολόγησή τους ως των πλέον σημαντικών ζητημάτων συνταγματικού και διοικητικού δικαίου που αντιμετώπισε ο ελληνικός δημόσιος βίος στα τελευταία τριάντα χρόνια. Είναι; Κάνω αυτή την παρατήρηση επειδή η επιλογή μιας ομάδας θεμάτων –άρα ο αποκλεισμός άλλων– συμβάλλει στη δημιουργία ενός είδους *codex*, εντός του οποίου χωρούν τα σημαντικά, ενώ τα ασήμαντα (ή, έστω, τα ολιγότερο σημαντικά) τιμωρούνται με σιωπή σήμερα και λήθη αύριο. Αν η επιλογή των θεμάτων απηχεί κάποια αξιολογική ιεράρχηση, χρήσιμη θα ήταν η αιτιολόγηση της ιεράρχησης αυτής σε μια σχετική εισαγωγή, όχι των νομικών που είχαν την επιστημονική εποπτεία του έργου, αλλά, σε ενιαίο σύντομο κείμενο, που να απηχεί το σύνολο των συγγραφέων κάθε ενότητας και σε αρχικό γενικό ενιαίο σύντομο κείμενο, που να απηχεί το σύνολο των συγγραφέων του έργου. Ας υπενθυμίσω στο σημείο αυτό ότι οι συγγραφείς επέλεξαν έναν εξαιρετικά δύσκολο δρόμο, επέλεξαν δηλαδή να σταθούν πρόσωπο με πρόσωπο αντίκρου στην έμπρακτη ισχύ του δικαίου, που είναι ο συγκεκριμένος προσδιορισμός του περιεχομένου του από τη δικαστική εξουσία και η δύναμη μετατροπής του νομικού λόγου σε κοινωνική πράξη μέσω της εκάστοτε δικαστικής απόφασης.

Και τα 'βγάλαν πέρα μια χαρά. Ο τόμος ακολουθεί τη μακρά γαλλική παράδοση του *Les grands arrêts du contentieux administratif* που άγει ήδη την 23^η του έκδοση (2021) ή του *Les Grands*

arrêts de la jurisprudence civile (13^η έκδοση, 2015), παράδοση την οποία εισήγαγε στον σύγχρονο ελληνικό νομικό λόγο ο Πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου Ιωάννης Σαρμάς, ο οποίος και προλογίζει τον τόμο, με τα κλασικά πλέον έργα του για τη συνταγματική και διοικητική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας (1990), τη νομολογία του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2022) του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (2018) αλλά και για τη συνταγματική νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ (2016). Και, αν και δεν συνδέεται ευθέως, το έργο συμβάλλει στη δημιουργική συνέχεια μιας παλαιότερης ελληνικής παράδοσης, προηγούμενα βήματα της οποίας –για να περιορισθώ σε βιβλία– ήταν έργα όπως τα *Πορίσματα εκ της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας: εν επισκοπήσει των αποφάσεων των ετών 1929-1934* του Στάμου Παπαφράγκου (1935), οι *Παρατηρήσεις επί της νομολογίας περί το δημόσιον δίκαιον του Φαίδωνος Βεγλερή* (1955) ή, γιατί όχι, αν και από απόσταση και ως προς το αντικείμενο και ως προς τη μέθοδο πραγμάτευσής του, το μνημειώδες έργο του Αλεξάνδρου Λιτζεροπούλου, *Η νομολογία ως παράγων διαπλάσεως του ιδιωτικού δικαίου: σύγχρονος επιστήμη και ελληνική δικαστηριακή πρακτική* (1932, επανέκδοση, 2000). Συναντά δε το εγχείρημα του τόμου και το έργο των συγγραφέων του και μια ευρύτερη στροφή προς την ενασχόληση με τη νομολογία, όπως αυτή εκδηλώνεται, π.χ., στον συλλογικό τόμο *Σύγχρονα και κρίσιμα θέματα της συνταγματικής νομολογίας του Ελεγκτικού Συνεδρίου*, που εκδόθηκε με επιμέλεια της Αντιπροέδρου του Ελεγκτικού Συνεδρίου Άννας Λιγωμένου (2023), στη μονογραφία του Σπύρου Βλαχόπουλου *Οι συνταγματικές διαστάσεις της μεταβολής της νομολογίας* (2019), ή στις μονογραφίες των επίσης νέων νομικών Ιωάννας Χαρχαλάκη, *Οι πολιτειακές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Στη λειτουργία του πολιτεύματος και της δικαιοσύνης* (2019) και Δημήτρη Πατσόικα, *Η συνταγματική νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Οι διαβαθμίσεις του ελέγχου της συνταγματικότητας στις αποφάσεις της Ολομέλειας [2011-2020]* (2022). Ήδη η συνέχιση, και η επανένισχυση αυτής της παράδοσης με τον τόμο αυτόν είναι καθ' εαυτήν μεγάλη συμβολή και τοποθετεί πλέον και τη νεότερη γενεά των νομικών που τον συνέταξαν εντός ενός μάλλον δύσκολου κανόνα.

Ο ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΟΥ

Τομέας Δημοσίου Δικαίου της Νομικής Σχολής Αθηνών, Εκδήλωση τιμής στη μνήμη του Σταύρου Τσακυράκη, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 5.4.2023

Την εκδήλωση, μια ακαδημαϊκή ημερίδα, οργάνωσε η μνήμη του Σταύρου Τσακυράκη μέσω του Τομέα Δημοσίου Δικαίου της Νομικής Σχολής Αθηνών. Στη μνήμη αυτή έδωσαν υπόσταση δέκα ομιλητές και ομιλήτριες, μαθητές και μαθήτριές του στη μεγάλη τους πλειοψηφία. Προβλήθηκε επίσης ένα σύντομο βίντεο με συνέντευξη του Αμερικανού καθηγητή και φιλόσοφου Thomas Scanlon στον συνάδελφο Νίκου Παπασπύρου με αντικείμενο την προσωπική και φιλοσοφική σχέση του Scanlon με τον Τσακυράκη. Οκτώ από τις ομιλίες προέρχονταν από νέους νομικούς, μαθητές και μαθήτριες του Τσακυράκη και δύο από τους φίλους του Καθηγητές σε βρετανικά πανεπιστήμια Δημήτρη Κυρίτση και Νικόλα Χατζή. Δεν έχω στη διάθεσή μου γραπτές αποδόσεις των ομιλιών –πιστεύω ότι αξίζει να δημοσιευθούν όλες, ίσως σε ενιαίο τεύχος, έγχαρτο ή ηλεκτρονικό– άρα ο σχολιασμός μου στηρίζεται στην αίσθηση που κατάφερα να συγκρατήσω και στη γενική εικόνα που

αποκόμισα από τις παρεμβάσεις, κατά πρώτο και κύριο λόγο από τις παρεμβάσεις των μαθητών και μαθητριών του, και για αυτό είναι αναγκαστικά σύντομος και ελλειπτικός σχολιασμός.

Οι παρεμβάσεις είχαν σχεδιαστεί να είναι μικρές, πεντάλεπτες, και αυτό σε γενικές γραμμές τηρήθηκε. Ο μικρός χρόνος ομιλίας έκρυβε έναν κίνδυνο και μία πρόκληση. Ο κίνδυνος ήταν να τραπεί ο ομιλητής ή η ομιλήτρια σε γενικόλογους αισθηματισμούς διακοσμημένους με ψήγματα νομικής θεωρίας και αυτά σε ένα δοχείο προσωπικών αναμνήσεων ή να αναλωθεί σε επίσης γενικόλογους θεωρητικούς αφορισμούς, συνοδευόμενους με επαινετικούς προσωπικούς χαρακτηρισμούς για τον εκλιπόντα δάσκαλο. Η πρόκληση ήταν να καταφέρουν να εμφανίσουν έναν πυκνό συγκροτημένο λόγο, με τις αναγκαίες πληροφορίες θεωρητικού περιεχομένου, αλλά και μαρτυρίες για την προσωπική, καθηνός και καθημιάς, εμπειρία από τη συμμετοχή στη διδακτική διαδικασία με τον Σταύρο Τσακυράκη. Όλες, μα όλες, οι παρεμβάσεις ανταποκρίθηκαν στην πρόκληση με την μεγαλύτερη επιτυχία. Ανέδειξαν, όλες, τη βιωματική σχέση του Σταύρου με κάθε έναν και κάθε μία από τους ομιλητές και τις ομιλήτριες, και, με ιδιαίτερη ενάργεια, την υφή αυτής της σχέσης, τη συγκρότησή της δηλαδή σε ένα αμάλγαμα από τον θεωρητικό νομικό του λόγο και από την ιδιαίτερη ατομική σχέση που δημιουργούσε η προσωπικότητά και ο χαρακτήρας του με τους μαθητές και τις μαθήτριές του.

Για κάποιον που, όπως εγώ, παρακολούθησε ολόκληρη την ημερίδα, οι ομιλίες, όλες στο ίδιο θέμα (δεν υπήρχαν επί μέρους τίτλοι τους ούτε διακριτές επί μέρους θεματικές στις οποίες να εντάσσονταν οι ομιλίες), όλες με ισχυρή συναισθηματική φόρτιση, αλλά κάθε μια διαφορετική από την άλλη, συντέθηκαν σε ένα ενιαίο σύνολο και έδωσαν ένα tableau vivant από δύο εικόνες: Την εικόνα ενός teacher-preacher, ικανού να πείθει με τον λόγο του και να συγκινεί με τη στάση του, αλλά και την αναγκαία συμπληρωματική εικόνα μιας ομάδας μαθητών/μαθητριών-acolytes που, τελικά, συγκροτούνται σε ενιαίο σύνολο από τον λόγο, την πράξη και την πολιτεία του δασκάλου τους. Αποδέχονται, όλοι και όλες τον λόγο του και ταυτόχρονα υποδέχονται στον εσώτερο ψυχισμό τους έντονη την επίδραση της προσωπικότητάς του. Αν και με όμοιο θέμα και πνεύμα και εντασόμενες στο ίδιο συνθετικό πλαίσιο, οι παρεμβάσεις κατάφεραν να αναδείξουν την ατομικότητα και ιδιαιτερότητα κάθε ομιλητή και κάθε ομιλήτριας. Ούτε η προσωπικότητα του Σταύρου ούτε η ελευθερία του λόγου ως «προτιμώμενο» αγαθό, ούτε η επάρατη αρχή της αναλογικότητας οδήγησαν στη σκιά τις διαφορετικότητες, έντονες κάποτε, ανάμεσα στους μαθητές και τις μαθήτριές του που πήραν τον λόγο.

Τίποτε από αυτά δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί αν οι ομιλητές και οι ομιλήτριες δεν απεδείκνυαν την ικανότητα να γράψουν πυκνά κείμενα σε πολύ καλά ελληνικά, με ορατά και τον κόπο και την καλή τεχνική στις γραφές τους, πράγμα αδύνατο χωρίς ισχυρά νομικά θεμέλια και χωρίς ευρύτερη παιδεία. Κατάφεραν, όλοι και όλες ως σύνολο και καθένας και καθεμία ξεχωριστά, να κινηθούν με αξιοθαύμαστη επιδεξιότητα ανάμεσα στη συναισθηματική φόρτιση και στην κατ' ανάγκη εκτός συναισθημάτων θεωρητική επάρκεια.

Σκέφθηκα ότι στον θεωρητικό λόγο του Τσακυράκη, όπως και στο γενικότερο ρεύμα στο οποίο εντάσσεται, αντιπαρά τίθενται σημαντικοί αντίλογοι. Ότι η όποια γοητεία της ακαδημαϊκής του προσωπικότητας δεν αρκεί για να καλύψει θεωρητικά κενά, για όσους βρίσκουν ότι υπάρχουν, ή να απαντήσει σε αντίστοιχες απορίες. Όμως η εικόνα που αποκόμισα από την ημερίδα με απομά-

κρυνε από οποιαδήποτε διάθεση κριτικής – άλλωστε δεν ήταν ημερίδα διαλόγου, αλλά ημερίδα τιμής και μνήμης. Στη μικρή δεξίωση μετά τη λήξη και στον προθάλαμο δίπλα από τον χώρο της εκδήλωσης περιφερόμουν επί ώρα με ένα ποτήρι κρασί ανάμεσα στο κοινό της, και μέσα σε αυτό κοιτούσα, διακριτικά (κανείς δεν νομίζω ότι το είδε), αλλά έντονα τους μαθητές και τις μαθήτρίες του. Αργότερα, συνόψισα περίπου ως εξής:

*Πόσα παιδιά στην Αλεξάνδρεια τώρα,
στην Αντιόχεια, ή στην Βηρυτό
(οι ρήτορες του οι αυριανοί που ετοιμάζει ο ελληνισμός)
όταν μαζεύονται στα εκλεκτά τραπέζια
που πότε η ομιλία είναι για τα ωραία σοφιστικά,
και πότε για τα ερωτικά των τα εξαίσια,
έξαφν' αφηρημένα σιωπούν.
Άγγιχτα τα ποτήρια αφήνουνε κοντά των,
και συλλογίζονται την τύχη του Ηρώδη
— ποιός άλλος σοφιστής τ' αξιώθηκεν αυτά;
— κατά πού θέλει και κατά πού κάμνει οι Έλληνες (οι Έλληνες!) να τον ακολουθούν,
μήτε να κρίνουν ή να συζητούν,
μήτε να εκλέγουν πια, ν' ακολουθούμε μόνο.*

ΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ ΜΑΣ ΟΙ ΑΥΡΙΑΝΟΙ ΗΡΘΑΝ ΣΗΜΕΡΑ

Σαράντα επτά νέοι νομικοί μετέσχαν συνολικά στην έκδοση του τόμου και οκτώ στην εκδήλωση, συνολικά πενήντα δύο άτομα, αφού τρία άτομα μετέσχαν και στη συγγραφή του τόμου και στην εκδήλωση. Σε αυτούς προσθέτω και τους δύο νέους νομικούς, της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας με τους υπόλοιπους πενήντα δύο, σε έργα των οποίων αναφέρθηκα παραπάνω. Σύνολο, πενήντα τέσσερεις.

Από αυτούς, φοιτητές και φοιτήτριές μου, κυρίως στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Δημοσίου Δικαίου της Νομικής Αθηνών, πρέπει να ήταν περίπου σαράντα, αν όχι παραπάνω. Για αρκετούς και αρκετές θυμούμαι με ενάργεια τα πρώτα βήματα ανάληψης δημόσιας ευθύνης στον κλάδο τους, δηλαδή τις πρώτες τους εκτός του επίσημου πανεπιστημιακού προγράμματος της Σχολής μας νομικές ομιλίες ή/και δημοσιεύσεις τους. Όπως θυμούμαι και τη δική μου διανοητική και συναισθηματική στάση, τότε, απέναντι στον ανεπεξέργαστο ακόμη, αλλά με εμφανή την προοπτική λόγο τους. *Brutti anatroccoli?* Πάντως πάντοτε, στις ημερίδες ή τα σεμινάρια που τους συναντούσα και τις συναντούσα ανάμεσα σε εμάς τους πρεσβύτερους, Καθηγητές κ.λπ., προτιμούσα χίλες φορές τις όποιες αδεξιότητές τους, όπως ακριβώς ο Αντρέι Μπολκόνσκι, στον *Πόλεμο και Ειρήνη*, ξεχώρισε την Νατάσσα Ροστόβα από όλη την αριστοκρατία της Πετρούπολης, γοητευμένος από τα χαριτωμένα λάθη της στα γαλλικά, λάθη που δεν έκαναν ποτέ οι ξεσκολισμένες κυρίες της τσαρικής αριστοκρατίας (την παραπομπή στην εικόνα αυτήν την έχω ήδη κάνει εδώ και χρόνια στον Πρόλογο μιας έκδοσης των εργασιών που παρουσιάστηκαν σε κοινό σεμινάριο

Συνταγματικού Δικαίου των Μεταπτυχιακών Προγραμμάτων των Νομικών Σχολών Θεσσαλονίκης και Αθήνας).

Ο τόμος και η εκδήλωση, συμπληρωνόμενα με τις δύο μονογραφίες που ενδεικτικά ανέφερα παραπάνω, αλλά και με άλλες ενδείξεις, όπως η δυναμική είσοδος στα διοικητικά δικαστήρια, του Συμβουλίου της Επικρατείας μη εξαιρουμένου, φοιτητών και φοιτητριών που μαζί μας στη Σχολή έκαναν τα πρώτα βήματα προς τη μετά το πτυχίο νομική ωρίμανση, δείχνουν ότι κάτι άλλαξε, και άλλαξε οριστικά στη σύνθεση του τοπίου του νομικού λόγου στο δημόσιο δίκαιο στη χώρα μας.

Παραμερίζουμε για να περάσουν; Μάλλον όχι, μάλλον μας παραμερίζουν, ακόμη κι αν ίσως δεν πολυτολμούν να το καταλάβουν και να το χωνέψουν –με ό,τι αυτό συνεπάγεται και για τους ίδιους και τις ίδιες, βεβαίως και για εμάς.

Τέλος, επειδή τίποτε δεν είναι, τελικώς, ανώνυμο και απρόσωπο ως σημειώσουμε, με αλφαβητική σειρά, τα ονόματα των παραπάνω πενήντα τεσσάρων: Ιωάννης Αγγέλου, Δήμητρα Αμπατζή, Δήμητρα Αναγνωστοπούλου, Ιουλία Αναγνώστου, Διονύσιος Αντωνάτος, Ειρήνη Αποστολέλλη, Γεωργία Βάθη, Κωνσταντίνος Βασιλόπουλος, Άννα Βαφειάδου, Ειρήνη Γαλατσάνου, Κωνσταντίνα Γεωργάκη, Εμμανουήλ Γιακουμάκης, Βαγγέλης Γκούμας, Έφη Γόντικα, Εύη Δημητριάδη, Δημήτριος Ζερβός, Θεόδωρος Ηλιόπουλος, Παναγιώτα Κάρδαρη, Ζωή Κασάπη, Άρτεμις Κατωπόδη, Γεωργία Κελεπούρη, Αφροδίτη Κεραμιδά, Χρύσα Κοκκόση, Σταυρούλα Κουστίνη, Αρετή Μαγκλάρα, Παναγιώτα Μανιάτη, Τίνα Ματθαίου, Μαρία Μέμη, Αμαλία Μπτσέλου, Δέσποινα Μουρίδη, Έλενα Μπαρογιάννη, Σταυρούλα Μπισχνιώτη, Θάνος Μπούρλος, Βασιλική (Βάλια) Νικήτα, Κωνσταντίνος Νικολάου, Γιώργος Νικολού, Θεανώ Ντάλλα, Σταματίνα Ξεφτέρη, Αναστασία Παναγωτοπούλου, Σωτηρία Πάτρα, Δημήτρης Πατσίκας, Πέτρος Πούγγουρας, Θεοδώρα Ρουμελιώτη, Γεωργία Ρουσουδή, Σπύρος Σκλήρης, Κωνσταντίνα Σταυρίδη Βίβιαν Στεργίου, Γιόβαννα Τζανάτου, Εμμανουήλ Τζιβέρης, Στέλιος Τσεβάς, Παναγιώτης Τσιάλας, Ειρήνη Τσουμάνη, Ιωάννα Χαρχαλάκη, Αντώνιος Χόνδρος. □

ΦΕΡΕΝΙΚΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ, ΤΕΧΝΗΤΗ ΝΟΗΜΟΣΥΝΗ: Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΨΗΦΙΑΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΣΜΟ. ΜΙΑ ΗΘΙΚΟ-ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ, ΕΚΔ. ΠΑΠΑΖΗΣΗ, 2023

Η τεχνητή νοημοσύνη (AI) βρίσκεται στις μέρες μας στο επίκεντρο μίας εκτενούς και αξιόλογης συζήτησης στη διεθνή σκηνή και στις περισσότερες χώρες παγκοσμίως. Η συζήτηση αυτή περιλαμβάνει τις τεχνολογικές, οικονομικές και κοινωνικοπολιτικές πτυχές της εφαρμογής της, καθώς και τα ηθικά και νομικά ζητήματα που εγείρονται από αυτή.

Η μονογραφία της Επίκουρης Καθηγήτριας του Παντείου Πανεπιστημίου, κυρίας Φερενίκης Παναγοπούλου-Κουτνατζή, προσεγγίζει το πολυσχιδές ζήτημα της τεχνητής νοημοσύνης και θέτει μέσα από την πολυεπίπεδη προσέγγισή του το δίλημμα της ευλογίας ή της κατάρας από τις χρήσεις της σε ποικίλους τομείς. Η πρωτοτυπία της μελέτης έγκειται στο ότι κατορθώνεται με επιτυχία να δοθεί μια αντικειμενική και ρεαλιστική ανάλυση του δύσκολου αυτού ζητήματος, αναδεικνύοντας τον φιλοσοφικό και συνάμα συνταγματικό διάλογο για τα ζητήματα που έχουν προκύψει από την εφαρμογή της, προσφέροντας στους αναγνώστες της, που εισέρχονται στη γόνιμη και εύφορη ιδιοκτησία της επιστημοσύνης της συγγραφέως, την ευλαβική εκείνη οικειότητα με την έννοια της τεχνητής νοημοσύνης και τις αλλαγές που αναμένονται ότι αυτή θα επιφέρει στο μέλλον.

Λόγω της βαθύτατης παιδείας της συγγραφέως, ο επιστημονικός της λόγος με τον οποίο εκκινείται ο επιστημονικός διάλογος –θέτοντας την ηθικο-συνταγματική προβληματική που γεννιέται από την εφαρμογή της τεχνητής νοημοσύνης– ορθώνεται σαν ρομφαία, τιμωρεί τα αυτονόητα και τα κοινότοπα, παράλληλα όμως αναδεικνύει τα νέα ενδεχόμενα που προσφέρονται από

**Ευαγγελία-Ελισάβετ
Κουλουμπίνη**

Αντιπρόεδρος του
Ελεγκτικού Συνεδρίου, ΔΝ

την ψηφιακή τεχνολογία και τον τρόπο που αυτά μπορούν να ενσωματωθούν στη δημιουργική διαδικασία.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία βασικά μέρη. Το γενικό μέρος, στο οποίο αναλύεται η ηθική, φιλοσοφική, συνταγματική και νομοθετική θεώρηση και αναζητείται η ηθική και φιλοσοφική θεμελίωση της νομοθετικής αξιολόγησης. Στο δεύτερο μέρος αναλύεται η τεχνητή νοημοσύνη στους τομείς της υγείας, της απονομής της δικαιοσύνης και της δημοκρατίας. Τέλος, το τρίτο μέρος πραγματεύεται τη μετάβαση σε έναν ψηφιακό συνταγματισμό και τις δυνατότητες προσαρμοστικότητας του Συντάγματος στη νέα πραγματικότητα που διαμορφώνεται μέσω των αλγόριθμων και στη διάπλαση μιας αλγοριθμικής κοινωνίας με στόχο την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και της δημοκρατικής αρχής.

Η ηθική συζήτηση αναφέρεται στο ζήτημα της ηθικής της τεχνολογίας, των υπολογιστών, των ψηφιακών μέσων, του διαδικτύου της μετάδοσης της πληροφορίας, των νοήμωνων μηχανών και των ρομπότ ανδροειδών. Η ηθική της τεχνητής νοημοσύνης αποτελεί πρωτίστως μία ηθική τεχνολογίας (technology ethics). Σε τελική ανάλυση, το ερώτημα που τίθεται είναι: Μπορούμε να αφήσουμε να ρυθμιστεί η τεχνητή νοημοσύνη και η χρήση της από συστήματα ηθικών κανόνων;

Ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη συστημάτων και εφαρμογών δύναται να απολήξει σε προσβολές δικαιωμάτων, σε συγκρούσεις αξιών και κανόνων. Αντιστρόφως, οι αξιακές παράμετροι και δεσμεύσεις που απορρέουν από αυτές επηρεάζουν ή δύναται να επηρεάσουν τα χαρακτηριστικά του τεχνικού σχεδιασμού. Το ζήτημα αυτό συνδέεται με την αναγνώριση ηθικού *status* στις μηχανές. Αυτή η οπτική συνδέεται με την απόκτηση νομικής προσωπικότητας στις μηχανές με τη μορφή της ψηφιακής προσωπικότητας, η απουσία δε ηθικής και συναισθηματικής νοημοσύνης δεν έχει σταθεί εμπόδιο μέχρι τώρα για την αναγνώριση αυτή. Όμως η νομική προσωπικότητα διαφέρει από την προσωπικότητα της τεχνητής νοημοσύνης, δοθέντος ότι ένα νομικό πρόσωπο αποτελείται από ανθρώπους μέσω των οποίων λειτουργεί, ενώ ένα σύστημα τεχνητής νοημοσύνης δημιουργείται από ανθρώπους.

Μετά από έναν εύστοχο προβληματισμό, η συγγραφέας καταλήγει ότι η απόδοση νομικής προσωπικότητας σε εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης συνιστά *sui generis* μετεξέλιξη της αποδόσεως νομικής προσωπικότητας στα νομικά πρόσωπα. Το συμπέρασμα είναι ότι, παρά τις δυσκολίες στην ανεύρεση αναλογιών, οι εξελίξεις θα ωθήσουν στην ανάγκη απόδοσης μιας ιδιόμορφης νομικής προσωπικότητας, ένα είδος ψηφιακής προσωπικότητας στην ίδια την τεχνολογία, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι τα φυσικά πρόσωπα που την χειρίζονται θα απεκδύονται πάσης ευθύνης. Και αυτό διότι δεν πρέπει να παραγνωριστούν δύο παράμετροι στο ζήτημα αυτό. Πρώτον, ότι η απόδοση ευθύνης, ήτοι η λογοδοσία, είναι άκρως αναγκαία στην ανάπτυξη τέτοιων συστημάτων και, δεύτερον, ότι θα απαιτηθεί η απόδοση κέρδους, όπως λ.χ. το κέρδος που απορρέει από την κυριότητα της πνευματικής ιδιοκτησίας που δημιουργείται από τα συστήματα αυτά.

Το ζήτημα είναι καίριο διότι η διαφάνεια και η αιτιολογία που απαιτείται στη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης και στα αποτελέσματα αυτής κατατείνουν στην αρχή της λογοδοσίας, εφόσον δε τα στοιχεία ενός αυτόματου συστήματος δεν μπορούν να καταστούν επαρκώς διαφανή, η λογοδοσία πρέπει να εξασφαλίζεται μέσω της εμπλοκής του ανθρώπινου παράγοντα. Στη λογοδοσία εντάσσεται και η διάσταση της ευθύνης και το καίριο ζήτημα είναι αν οι πολίτες υπόκεινται στα αποτελέσματα ενός συστήματος τεχνητής νοημοσύνης που αυτοματοποιεί γνωστικές λειτουργίες και νοητικές διεργασίες που προσιδιάζουν σε πρόσωπα, ποιος ευθύνεται για το «αλγοριθμικό αποτέλεσμα». Συνεπώς, είναι απαραίτητη η θέσπιση σαφών διαδικασιών ανθρώπινης παρέμβασης ειδικής αιτιολογίας και εν γένει καταλογισμού ευθυνών για να προστατευθούν οι πολίτες των οποίων τα δικαιώματα θίγονται.

Η υφιστάμενη νομοθεσία διαθέτει ένα οπλοστάσιο για την αντιμετώπιση των ζητημάτων που αναφύονται από την εφαρμογή της τεχνητής νοημοσύνης. Μεγάλης σημασίας για τον τομέα της τεχνητής νοημοσύνης είναι η νομοθεσία περί προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, υπό τον μανδύα ενός Ευρωπαϊκού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (679/2016), με άμεση ισχύ σε όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ και με έντονη εξωεδαφική εφαρμογή. Η νομοθεσία αυτή προορίζεται να καλύψει ένα μεγάλο εύρος των συνεπειών της τεχνητής νοημοσύνης μέχρι την θέση σε εφαρμογή του Κανονισμού περί Τεχνητής Νοημοσύνης.

Η Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη (AI Act) που αποτελεί την Πρόταση Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση εναρμονισμένων κανόνων σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη φαίνεται να δίνει το στίγμα για την ανθρωποκεντρική θεώρηση του ζητήματος, αφού το μνεν δεν διακρίνεται από τεχνοφοβία, το δε δίδεται η ευκαιρία στην ΕΕ να ανασυντάξει το οπλοστάσιο των συνταγματικών της αρχών. Η πρόταση αυτή στηρίζεται στις αξίες και στα θεμελιώδη δικαιώματα της ΕΕ και αποσκοπεί στην ενίσχυση της εμπιστοσύνης των πολιτών και των χρηστών στην υιοθέτηση λύσεων που βασίζονται στην τεχνητή νοημοσύνη. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι μόλις οριστικοποιηθεί η Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη θα αποτελέσει παγκόσμιο πρότυπο νόμου για τα ζητήματα της τεχνητής νοημοσύνης. Και αυτό διότι τόσο η Αμερική όσο και η Κίνα θα το υιοθετήσουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στο εσωτερικό τους δίκαιο. Και αυτό θα συμβεί για δύο λόγους: Αφενός επειδή θα είναι ο πρώτος και μόνος νόμος για την τεχνητή νοημοσύνη στον κόσμο και, αφετέρου, επειδή καθώς θα έχει καταστεί δεσμευτικός στην Ευρώπη, αν Αμερική ή Κίνα απομακρυνθούν από τις διατάξεις του, τότε θα διακινδυνεύουν να αποκλείσουν τα προϊόντα τους από την ευρωπαϊκή αγορά. Το ότι η Ευρώπη νομοθετεί σήμερα για όλο τον κόσμο, αυτό κανείς δεν το αμφισβήτησε. Η παγκόσμια μάλιστα κατάταξη στηρίζεται πάνω σ' αυτό το τρίπολο: Η Ευρώπη έχει τους νόμους, η Αμερική την τεχνολογία και η Κίνα τα χρήματα. Το ζήτημα είναι εάν αυτή η τριχοτόμηση αντανακλά τελικώς σε ένα λειτουργικό μοντέλο.

Η νομοθετική πρωτοβουλία για τη ρύθμιση χρήσης συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης εντάσσ-

σεται σε ό,τι προσδιορίζεται ως «ψηφιακός συνταγματισμός» (digital constitutionalism), που θέτει τα όρια στην άσκηση και κατ' επέκταση και στην κατάχρηση της ψηφιακής εξουσίας, η οποία ασκείται όχι μόνο από το κράτος αλλά και από ιδιωτικούς φορείς. Η ευρωπαϊκή αντίληψη στο ζήτημα της «αλληλεπίδρασης με αλγορίθμους και συστήματα τεχνητής νοημοσύνης» εστιάζει στην ελευθερία της επιλογής, στην εξασφάλιση της διαφάνειας και της ενημέρωσης των πολιτών και στην αποφυγή παράνομων διακρίσεων.

Η μελέτη προβαίνει σε μια βαθιά ανάλυση για τον ψηφιακό συνταγματισμό. Πρόκειται για μια τεχνολογική εξέλιξη η οποία έχει αναμφισβήτητα θεραπευτικές ιδιότητες και πρέπει να ενταχθεί στην παραγωγική διαδικασία, πλην λόγω της πρωτόγονης δριμύτητάς της, παρά τη συμπαθητική εξημερωμένη εξέλιξή της μέσω της νομοθεσίας, δύναται να οδηγήσει σε ανατροπές της υπάρχουσας συνταγματικής τάξης. Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι εάν το Σύνταγμά μας είναι ανθεκτικό ώστε να αντιμετωπίσει αυτού του είδους τις αλλαγές και εάν αυτό περιλαμβάνει τους κατάλληλους μηχανισμούς διασφάλισέως του. Η συγγραφέας προτείνει εύστοχα έναν αναστοχασμό αναφορικά με τον ρόλο του συνταγματικού δικαίου στην ψηφιακή εποχή με στόχο την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αλλά και τη δημοκρατική αρχή. Η ανάπτυξη της τεχνολογικής προόδου ασκεί έντονη επιρροή στο Σύνταγμα. Η γρήγορη εξέλιξη αυτής ενισχύει την άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και σε πολλές περιπτώσεις οδηγεί στην επικαιροποίηση ή στην ανανέωσή τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ενδυνάμωσης δικαιωμάτων είναι το δικαίωμα στην επικοινωνία, το δικαίωμα στην υγεία καθώς και το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Παραδείγματα επικαιροποίησης δικαιωμάτων είναι το δικαίωμα στη λήθη (άρθρο 17 ΓΚΠΔ) αλλά και το δικαίωμα στην προστασία των προσωπικών δεδομένων και του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού του ατόμου (άρθρο 9Α Σ.).

Στον χώρο αυτό που τα δικαιώματα δέχονται πολλαπλές απειλές από μη κρατικούς φορείς (πολυεθνικές εταιρείες και υπερεθνικούς οργανισμούς), η θεωρία της τριτενέργειας αποκτά ιδιαίτερη σημασία. Οι εταιρείες τεχνολογίας ελέγχουν ένα σημαντικό κομμάτι της καθημερινής ζωής ενός πρωτοφανούς αριθμού ανθρώπων. Οι παρεμβάσεις μη κρατικών φορέων στα θεμελιώδη δικαιώματα γίνονται όλο και πιο πιθανές και έντονες και αυτές δεν αντιμετωπίζονται πλέον επαρκώς από τους υφιστάμενους μηχανισμούς εξισορρόπησης ισχύος οι οποίοι εστιάζουν στη σχέση μεταξύ κράτους-πολίτη.

Ο ψηφιακός συνταγματισμός πρόκειται να μας απασχολήσει έντονα τα επόμενα χρόνια και το βιβλίο της κυρίας Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή ανοίγει τον δρόμο για μια γόνιμη συζήτηση, μέσω της οποίας θα επανεξεταστεί ο περιορισμός της άσκησης της εξουσίας –ιδιωτικής και δημόσιας– στην ψηφιακή εποχή και ο προσδιορισμός ως προς το πώς και από ποιον θα τεθούν οι περιορισμοί αυτοί της εξουσίας. Ο κίνδυνος που αναδεικνύεται εν προκειμένω φαίνεται εντονότερος από εταιρείες που κατέχουν το μονοπώλιο του διαδικτύου και η λειτουργία τους στηρίζεται στην τεχνητή νοημοσύνη.

Το καίριο ερώτημα το οποίο τίθεται ευλόγως είναι εάν είμαστε ώριμοι για νομοθετικές ρυθμίσεις ώστε η διαμεσολάβηση της τεχνητής νοημοσύνης να οδηγήσει σε μία πιο εστιασμένη και συνειδητή ανθρώπινη συμμετοχή στην ανάπτυξη της γνώσης. Άλλωστε η νέα γνώση μέσω της τεχνολογίας θα είναι σημαντικό να αναπτυχθεί για να αντιμετωπιστούν οι μεγάλες προκλήσεις του μέλλοντος, όπως η υπερθέρμανση του πλανήτη, η δημογραφική γήρανση και οι πανδημίες, τις οποίες, μόνο με σημαντική επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο, θα μπορέσουν τα κράτη, αν όχι να προβλέψουν, τουλάχιστον να αναχαιτίσουν προς όφελος των πολιτών τους. □

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ ΚΡΑ- ΤΟΣ. ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ, ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΣ, ΑΘΗΝΑ 2022

Χαράλαμπος Κουρουνδής
Διδάκτορας Νομικής ΑΠΘ,
Μέλος ΣΕΠ ΕΑΠ

Το βιβλίο του καθηγητή Πολιτειολογίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου Δημήτρης Χριστόπουλου αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην εκλαϊκευση της ελληνικής πολιτειολογικής θεωρίας. Πρόκειται για μια μελέτη ιδιαίτερα φιλόδοξη, καθώς προσεγγίζει ένα μεγάλο εύρος θεωρητικών επεξεργασιών, που εκτείνεται από τον Αριστοτέλη και τους φιλοσόφους της αυγής της νεωτερικότητας ως τους σύγχρονους στοχαστές. Μια τέτοια προσπάθεια είναι κατ' ανάγκην ελλειπτική και περιέχει σχηματοποιήσεις. Ο συγγραφέας αναλαμβάνει ρητά το ρίσκο που αναλογεί στη φιλοδοξία του, φροντίζοντας όμως εξ αρχής να το οριοθετήσει. Ήδη από την πρώτη φράση του έργου του, εξαγγέλλει ότι «[τ]ο βιβλίο αυτό φιλοδοξεί να αποτελέσει έναν οδηγό μύησης στον κόσμο του κράτους». Ο εν λόγω προσανατολισμός ακολουθεί σε κάθε σελίδα τη γραφή του Χριστόπουλου, με αποτέλεσμα αυτή να είναι προσαρμοσμένη ακριβώς στις ανάγκες ενός οδηγού μύησης και όχι μιας εγκυκλοπαίδειας. Όπως, εξάλλου, υπογραμμίζει ο ίδιος, «[σ]ύνθετες έννοιες δομούνται με απλές λέξεις». Η παρουσίαση που έπεται ακολουθεί τη δομή του βιβλίου, προσπαθώντας να φωτίσει τα σημαντικότερα σημεία του και να συμβάλλει στον διάλογο που θέλει να ανοίξει.

Το βιβλίο, πέραν της εισαγωγής και του epilόγου, χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο από αυτά ξεκινά με τη «μακρά κυοφορία των μεγάλων λέξεων», δηλαδή με τις ρίζες των εννοιών που χρησιμοποιούν οι θεωρητικοί του κράτους. Οι ρίζες αυτές ανιχνεύονται στην αρχαιοελληνική γραμματεία και τούτο επειδή, όπως εύστοχα επισημαίνει ο συγγραφέας, η Δύση επέλεξε την αρχαία ελληνική σκέψη «ως το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίχτηκε το οικοδόμημα εκείνου που ονομάσαμε νεωτερικότητα». Έτσι, η αφετηρία εντοπίζεται στον Αριστοτέλη, στα Πολιτικά του οποίου

η πόλις νοείται ως η κοινότητα ανθρώπων που συγκροτεί πολίτευμα. Οι απαρχές της πολιτικής σκέψης εκβάλλουν στην αυγή της νεωτερικότητας πολλούς αιώνες αργότερα. Η νέα ιστορική εποχή σηματοδοτείται από την εκκοσμίκευση, η οποία συνδέεται με τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση, την εξάπλωση του κεφαλαίου και τη συγκρότηση κρατών με σύνορα και διεθνείς σχέσεις, ορόσημο των οποίων αποτελεί η ειρήνη της Βεσφαλίας του 1648. Η περίοδος της απολυταρχίας είναι μεταβατική και, όπως συμβαίνει όταν κυφορούνται κοσμοϊστορικής σημασίας αλλαγές, γεννά θεωρίες που προσπαθούν να τις εξηγήσουν. Οι ωδίνες της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό αποτυπώνονται σε μείζονες συμβολές που προσπαθούν να εξηγήσουν τις μορφές του αναδυόμενου πολιτικού. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει τη σημασία της θέσης που αναπτύσσει ο Σπινόζα στην *Πολιτική πραγματεία* του, όταν υποστηρίζει ότι οι πόλεμοι και η παράβαση των νόμων δεν πρέπει να αποδίδονται στην κακεντρέχεια των υπηκόων αλλά στον κακό χαρακτήρα του καθεστώτος. Οι άνθρωποι δεν γεννιούνται πολίτες, αλλά γίνονται. Ο Σπινόζα ήθελε να δει την πολιτική του φόβου να αντικαθίσταται από την πολιτική ενός βάσιμου σκοπού, εκείνου της θεμελίωσης των κρατικών αποφάσεων σε δημοκρατική βάση. Όσο όμως κι αν η διεκδίκηση της δημοκρατίας ήταν ακόμα πρόωρη, η είσοδος στην περίοδο της απολυταρχίας σηματοδοτεί ένα ιστορικής σημασίας βήμα στο επίπεδο της κρατικής συγκρότησης. Τα κράτη φτιάχνουν κώδικες και οι κώδικες σφυρηλατούν τη συνείδηση του ανήκειν σε αυτά. Έτσι, παρότι ο Χριστόπουλος επιλέγει να μην εμβαθύνει στο ζήτημα του κατά πόσο το νεωτερικό κράτος ήταν προϊόν ρήξεων, δεν παραλείπει να δείξει τη σημασία που είχε το πέρασμα από το κράτος-πρόσωπο στο κράτος-μηχανισμό.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται την έννοια της κυριαρχίας. Ο συγγραφέας ξεκινά με τον λαό, παρουσιάζοντάς τον γλαφυρά ως «τον κατεξοχήν αυτοδημιούργητο πρωταγωνιστή της πολιτικής ιστορίας» και έπειτα εστιάζει την προσοχή του στους πολίτες οι οποίοι απαρτίζουν τον λαό. Αυτό το σημείο είναι από τα καλύτερα του βιβλίου, καθώς ο Χριστόπουλος χρησιμοποιεί επιδέξια το επικίνδυνο νυστέρι της απλούστευσης για να απομυστικοποιήσει τον πολιτικό δεσμό. Έτσι, έχοντας το πλεονέκτημα να κινείται σε ένα πεδίο το οποίο κατέχει όσο ελάχιστοι στην Ελλάδα, απαντά αποστομωτικά σε ευρέως διαδεδομένους εθνικιστικούς ή φυλετικής έμπνευσης μύθους, όπως η αποσύνδεση της ιθαγένειας από την υπηκοότητα. Στο ίδιο πλαίσιο, αναδεικνύει τη διαφορά μεταξύ «δικαίου του αίματος» και «δικαίου του εδάφους» εντάσσοντάς την στην εκάστοτε κρατική στρατηγική: Κάθε κράτος διαλέγει τον λαό του ρυθμίζοντας την ιδιότητα του πολίτη. Με τα δικά του ωραία λόγια, «η ιδιότητα του πολίτη έχει στρατηγικά χαρακτηριστικά ταυτοποίησης του συλλογικού υποκειμένου που λέγεται “λαός”».

Με αυτή τη σκευή, ο Χριστόπουλος προχωρά στην προσέγγιση του έθνους, ακολουθώντας την υποκειμενική προσέγγιση και δίνοντας έμφαση στην ιστορική του διαμόρφωση. Έτσι, ο ορισμός του ότι «έθνος είναι η κοινότητα αλληλεγγύης που σφυρηλατείται μέσω της πεποίθησης ότι η φυσική της στέγη είναι το κράτος» δεν είναι κλειστός αλλά κατά βάση περιγραφικός. Και τούτο διότι δεν αποτυπώνει κάποια αναλλοίωτη ουσία του έθνους αλλά τι ιδέα διαμορφώνουν γι' αυτό οι άνθρωποι. Το έθνος, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, διαδέχθηκε τον προηγούμενο ιστορικό μύθο της φυλής, που υπήρξε προϊόν του Διαφωτισμού και της αποικιοκρατίας. Τούτο είναι αλήθεια, όπως και ότι το Ολοκαύτωμα αποτέλεσε την τραγική κατάληξη των φυλετικών θεωριών. Θα μπορούσε να προστεθεί πάντως σ' αυτό το σημείο ότι το έθνος επέδειξε μεγαλύτερη ανθεκτικότητα μέχρι

στιγμής, όχι μόνο επειδή δεν βαρύνεται με τη μεγαλύτερη Γενοκτονία στην ιστορία της ανθρωπότητας (εξάλλου είναι υπεύθυνο για πλήθος αιματηρών εθνοκαθάρσεων) αλλά πρωτίστως διότι αποτελεί τη βάση συγκρότησης του σύγχρονου κόσμου παίζοντας ένα ρόλο που δεν ανέλαβε ποτέ η φυλή. Όσο κι αν όντως η αποικιοκρατία χρωστάει στις φυλές, αυτές δεν αποτέλεσαν σε καμία ιστορική περίοδο το υλικό της υπόβαθρο με τρόπο που να προσιδιάζει στο πώς το κράτος υπήρξε ιστορικά και εξακολουθεί να είναι το υπόβαθρο του έθνους.

Ο Χριστόπουλος δεν παραλείπει βεβαίως να αναδείξει και τη σχέση ανάμεσα στην ιδιότητα του πολίτη και τη δημοκρατία. Παίρνοντας με σαφήνεια θέση υπέρ του «πολιτικού» έναντι του «φυλετικού» έθνους, υπογραμμίζει ότι η διεκδίκηση να δοθεί ιθαγένεια στους μετανάστες έχει ως στόχο μια πιο περιεκτική δημοκρατία. Το ίδιο ισχύει και για το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι: Υπάρχει πρόβλημα αν άνθρωποι που υφίστανται τις συνέπειες των νόμων (μετανάστες) δεν αποφασίζουν γι' αυτούς, ιδίως όταν ταυτόχρονα αποφασίζουν άλλοι που δεν τις υφίστανται (ομοεθνείς του εξωτερικού). Σ' αυτή τη διαλεκτική μεταξύ αποκλεισμού και συμπερίληψης εντοπίζει ο συγγραφέας την ίδια την πεμπουσία του πολιτικού. Ο αποκλεισμός αποτελεί για τον Χριστόπουλο τον «κόσμο του κακού», έστω κι εάν, ορθώς, αναγνωρίζει διαβαθμίσεις στην ποσότητα και στις μεθόδους της βίας με την οποία υλοποιείται. Από το Ολοκαύτωμα στις εθνοκαθάρσεις και από εκεί στις στερήσεις ιθαγένειας, τις απελάσεις, τις επαναπροωθήσεις, τις περιχαράκώσεις και τη γκετοποίηση, η απόσταση είναι όντως μεγάλη. Ο κοινός παρονομαστής όμως παραμένει, ο ξένος είναι ο άλλος που πρέπει να εξοντωθεί ή να εξουδετερωθεί.

Στον αντίποδα του αποκλεισμού τοποθετείται η λογική της συμπερίληψης. Αυτή έχει βέβαια τις δικές της διαβαθμίσεις, από τις οποίες δεν λείπει ο καταναγκασμός. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αφομοίωσης, που δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ενσωμάτωση των μεταναστών σε μια κοινωνία μέσω της απεμπόλησης της διαφορετικότητάς τους. Ο Χριστόπουλος παίρνει σαφή θέση στη συζήτηση, υποστηρίζοντας ότι η μόνη ανεκτική και μη βίαιη στρατηγική ένταξης είναι η «αναγνώριση», που συνεπάγεται τη συμπερίληψη των «ξένων» στην κοινότητα με σεβασμό σε κρίσιμες ιδιαιτερότητές τους. Την ίδια στιγμή, αναγνωρίζει ρεαλιστικά ότι κάθε κράτος έχει μια ορισμένη ταυτότητα η οποία αποτελεί και το όριό του στην ανοχή της συμπερίληψης.

Μετά την περιδιάβαση στον λαό, το έθνος και την επικράτεια, ο Χριστόπουλος επιστρέφει στην κυριαρχία και στους στοχαστές της, ιδίως στον Χομπς, τον Ρουσσώ και τον Μακιαβέλι. Ο Χομπς και ο Μακιαβέλι ξεχωρίζουν διότι «λένε το μάθημα της κυριαρχίας αφτιασίδωτο», «παραείναι ειλικρινείς για τον αστικό κομπορμισμό μας, στη δημιουργία του οποίου συνέβαλαν όσο ελάχιστοι». Από την άλλη πλευρά στέκεται η ριζοσπαστική-δημοκρατική θεωρία του Ρουσσώ, η οποία κατά τον συγγραφέα υπήρξε για τη γαλλική επανάσταση του 1789 ό,τι ο Μαρξ για τη ρωσική επανάσταση του 1917. Με αυτή την αφορμή, ο Χριστόπουλος ξεδιπλώνει τη σκέψη του και για τις επαναστάσεις, τις οποίες αντιμετωπίζει ακριβώς ως μορφές υλικής απόληξης των ιδεών. Όταν γράφει ότι «Η επανάσταση χρειάζεται συνωμοσία αλλά χωρίς μάζες η συνωμοσία δεν είναι επανάσταση· είναι πραξικόπημα», συνδέεται με την περίφημη παρακαταθήκη του Μαρξ για την «εξέγερση ως τέχνη». Έτσι, παίρνει σαφείς αποστάσεις από απόψεις του συρμού που ταυτίζουν τις επαναστάσεις με τα πραξικοπήματα για να αποκλείσουν εκ των προτέρων κάθε εισβολή των μαζών στο προσκήνιο της ιστορίας.

Ο Χριστόπουλος κλείνει το κεφάλαιο περί κυριαρχίας με ένα κρίσιμο υστερόγραφο, στο οποίο σημειώνει ότι το κράτος δεν είναι απλώς τα στοιχεία του. Έτσι, ακολουθώντας τον Νίκο Πουλαντζά, υπογραμμίζει ότι το κράτος είναι πρωτίστως μια σχέση εξουσίας που συμπυκνώνει ένα συσχετισμό ισχύος μέσα στην κοινότητα. Ο συγγραφέας επικρίνει τις κλασσικές εργαλειακές προσεγγίσεις του κράτους, αφήνει όμως αναπάντητα ορισμένα σημαντικά ερωτήματα. Η δυνατότητα αλλαγής του συσχετισμού δυνάμεων εντός του κράτους σημαίνει ότι αυτή μπορεί να φτάσει στο σημείο το κράτος να αποβάλλει το ταξικό του πρόσημο; Με άλλα λόγια, δεν υπάρχει ένα κρίσιμο σημείο ρήξης από το οποίο και εφεξής σηματοδοτείται η μετάβαση από έναν τύπο κράτους σ' έναν άλλο; Αν δεν θέλουμε να σκεφτούμε το κράτος (ιδίως το σύγχρονο αστικό κράτος) με κλειστούς όρους, οφείλουμε μάλλον να το προσεγγίσουμε ως ένα μηχανισμό με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και λειτουργίες που δεν επιτρέπουν να χρησιμοποιηθεί για αυτές και για το αντίθετό τους.

Το τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου είναι αφιερωμένο στο δίκαιο και στα δικαιώματα. Ο Χριστόπουλος υπογραμμίζει τη σημασία της μετάβασης από τα προνεωτερικά (κατά βάση άγραφα) δικαιοκράτη συστήματα στο περίπλοκο πλέγμα γραπτών κανόνων που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες δικαιοταξίες. Επί φεουδαρχίας, η διάκριση της κοινωνίας σε νομοκατεστημένες τάξεις συνδυαζόταν σε νομικό επίπεδο με την ισχύ διακριτών εννόμων τάξεων, γεγονός που συμβάδιζε με την απλότητα των εμπορικών συναλλαγών εκείνη την εποχή. Ο Χριστόπουλος, με τρόπο που μας θυμίζει τη μαρξιστική γενική θεωρία του δικαίου του Πασουκάνις, επισημαίνει τη θεμελίωση του μοντέρνου δικαίου στην τυπική ισότητα, που αντιστοιχεί στην τυπική ισότητα των εμπορευματοκατόχων ενώπιον της αγοράς. Ταυτόχρονα όμως, εισφέρει την κοινωνιολογική υποψία: «*Αν πράγματι οι άνθρωποι ήταν ίσοι, τότε δεν θα το βροντοφωνάζαμε στις προμετωπίδες των Συνταγμάτων μας*», τονίζει με νόημα.

Ακολουθεί η παρουσίαση των βασικών νομικών θεωριών και των παραφθορών τους, από τον θετικισμό στον φορμαλισμό, από τον ρεαλισμό στον κυνισμό και από τον ιδεαλισμό στην αφέλεια. Ιδιαίτερη είναι η έμφαση του συγγραφέα στο Συνταγματικό Δίκαιο, το οποίο προσεγγίζει ως το κανονιστικό περίβλημα της πολιτικής λειτουργίας του κράτους που την καθιστά εν μέρει αδιαφανή. Ο Χριστόπουλος υπογραμμίζει την ιστορική σημασία του συνταγματισμού την ίδια στιγμή που στέκεται ρεαλιστικά απέναντί του. Έτσι, φωτίζει το Σύνταγμα στην ιστορική του διαδρομή χωρίς να παραβλέπει ότι και τα αυταρχικά, ακόμα και κάποια ολοκληρωτικά, κράτη έφεραν συνταγματική ενδυμασία. Το κρίσιμο, λοιπόν, στη σκέψη του είναι ότι σεβόμαστε τους κανόνες που προκύπτουν από την έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, όχι ουδέτερα αλλά επειδή σεβόμαστε το προϊόν του αυτοκαθορισμού του λαού.

Η δημοκρατική παραγωγή των κανόνων δικαίου, ωστόσο, δεν αποτελεί πανάκεια. Υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο το θετικό δίκαιο να βρεθεί σε αντίθεση με αρχές δικαιοσύνης που θεωρούνται θεμελιώδεις. Ο συγγραφέας, έχοντας επίγνωση αυτού του προβλήματος, χρησιμοποιεί το παράδειγμα των φυλετικών διακρίσεων και του civil rights movement –χωρίς, μάλιστα, να διστάσει να γράψει ότι «*Δημοκρατία ήταν οι ΗΠΑ το 1960, αλλά ρατσιστική δημοκρατία*»– για να επιχειρηματολογήσει υπέρ της πολιτικής ανυπακοής. Έτσι, υποστηρίζει ότι σε τέτοιες περιπτώσεις η πολιτική και ηθική αξίωση για δικαιοσύνη επικρατεί του σεβασμού μας για το κείμενο δίκαιο ως σύνολο κανόνων διότι «*η παρανομία έναντι του άδικου είναι δίκαιη*». Η εν λόγω θέση μας οδηγεί στην παλιά, αλλά διαρκώς ανανεούμενη και επίκαιρη, συζήτηση για το φυσικό δίκαιο και τον

νομικό θετικισμό: Ποιος κρίνει το δίκαιο και το άδικο εάν φύγουμε από την αυθεντία του νομοθέτη και του δικαστή; Ποιος, με άλλα λόγια, νομιμοποιεί την ανυπακοή; Τα ερωτήματα αυτά υπάρχουν ήδη από την εποχή των αστικών επαναστάσεων, όταν ο Μαρά έγραφε πως οι πολίτες οφείλουν υπακοή μόνο στους δίκαιους νόμους και οι γιακωβίνοι κατοχύρωναν στο Σύνταγμα του 1793 την πρόβλεψη ότι ο λαός δικαιούται να επαναστατήσει εναντίον της κυβέρνησής του εάν αυτή καταστεί τυραννική. Ο Χριστόπουλος σημειώνει από τη μια πλευρά ότι το φυσικό δίκαιο είναι η γέφυρα του δικαίου με την ηθική, από την άλλη όμως δεν ξεγελιέται: «δεν γεννάει η φύση δίκαιο, οι άνθρωποι το φτιάχνουν». Εφόσον, πάντως, και το δίκαιο και η αδικία είναι ανθρώπινα δημιουργήματα, η επίκληση του φυσικού δικαίου δεν φαίνεται να αποτελεί ικανό αντίβαρο απέναντι σε μια ισχυρή και αποφασισμένη εξουσία. Εξάλλου, όπως τόνιζε ο Αριστόβουλος Μάνεσης στο *Συνταγματικό Δίκαιο* του 1980, το πότε και ποιοι νόμοι είναι άδικοι, ποιος και πώς το διαπιστώνει, εξαρτάται όχι τόσο από την καταμέτρηση της αδικίας όσο από την αναμέτρηση της δύναμης.

Η διεκδίκηση ενός Συντάγματος μπορεί να αποτέλεσε μια από τις πιο αναζωογονητικές στιγμές τομής και ρήξης της πολιτικής Ιστορίας της Ευρώπης, τα Συντάγματα όμως από τη στιγμή που ψηφίζονται απεχθάνονται τις ρήξεις. Ο λιγότερο ή περισσότερο αυστηρός χαρακτήρας τους έχει σίγουρα μια φετιχιστική χροιά, όπως σημειώνει ο Χριστόπουλος, μιλώντας για το ίδιο φαινόμενο που είχε περιγράψει ως «*συνταγματικό βαυκαλισμό*» ο Ευάγγελος Βενιζέλος στην υφηγεσία του για τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος του 1975. Όπως, σύμφωνα με τον περίφημο σαρκασμό του Μαρξ, για την αστική τάξη υπήρχε ιστορία αλλά δεν υπάρχει πια, έτσι και οι ρήτρες αιωνιότητας των Συνταγμάτων προσπαθούν να ελέγξουν την ιστορία. Η ίδια η πορεία του συνταγματισμού, όχι μόνο η κατοχύρωση των Συνταγμάτων αλλά και η ίδια η μετεξέλιξή τους από τη φιλελεύθερη φάση του περιορισμού της κρατικής εξουσίας στη δημοκρατική φάση του πολιτικού αυτοκαθορισμού, αποτέλεσε καρπό πολιτικών αγώνων με άδηλη έκβαση.

Αυτό είναι το πλαίσιο στο οποίο ο Χριστόπουλος αρθρώνει τους προβληματισμούς του για τα δικαιώματα. Έτσι, επισημαίνει ότι η συγκρότηση των μηχανισμών προστασίας των δικαιωμάτων διαμορφώθηκε με βήματα. Προηγήθηκαν οι διακηρύξεις των δικαιωμάτων, ακολούθησαν οι μηχανισμοί διεθνούς προστασίας και πλέον έχουν προστεθεί διαμεσολαβητικοί θεσμοί (όπως ο Συνήγορος του πολίτη) και οργανώσεις της λεγόμενης κοινωνίας πολιτών, όπως οι ΜΚΟ. Αυτή η διαδρομή θα μπορούσε να τροφοδοτήσει μια αφελή εξελικτική αισιοδοξία για τη διαρκή πρόοδο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Κάποιος όμως που διετέλεσε πρόεδρος της Διεθνούς Ομοσπονδίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου κατά την περίοδο 2016-2019, όπως ο Χριστόπουλος, είναι αρκετά υποψιασμένος για να ενδώσει στον πειρασμό του εξωραϊσμού. Όπως γράφει χαρακτηριστικά, στην εποχή μας φαίνεται να υπάρχει εγγυητικός πληθωρισμός αλλά στην πράξη επικρατεί εκφυλισμός.

Η κριτική διάσταση της σκέψης του Χριστόπουλου ξεδιπλώνεται και στους προβληματισμούς του για το κράτος δικαίου ως κράτος των κανόνων και όχι των αποφάσεων. Μετά την εμπειρία του ναζισμού, βεβαίως, η έννοια του κράτους δικαίου έχει εμπλουτιστεί. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας, το κράτος δικαίου δεν είναι το κράτος του όποιου νόμου αλλά εκείνου που σέβεται στοιχειωδώς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα ατομικά δικαιώματα. Η κοινωνιολογική υποψία του είναι βεβαίως παρούσα και σ' αυτό το επίπεδο: «*Πόσο να λάμψει το κράτος δικαίου στα μάτια του χρόνια άνεργου ή του πάμφτωχου;*» διερωτάται εύλογα ο Χριστόπουλος. Τούτη η υποψία

δεν αποτελεί ένα πρόσχημα το οποίο χρησιμοποιεί ο συγγραφέας για να αποδομήσει το κράτος δικαίου. Αντιθέτως, εκφράζει ρητά την πίστη του στις λειτουργίες που επιτελεί το κράτος δικαίου και στις διαδικασίες μέσω των οποίων μεριμνά για την ασφάλεια, τη βεβαιότητα και την προβλεψιμότητα των νομικών κανόνων. Θα άξιζε όμως να σκεφτούμε –χωρίς αυτό να μας εμποδίζει να αναγνωρίσουμε τη σημασία του κράτους δικαίου στην ιστορική εξέλιξη ή τη διαφορά του από αυταρχικές μορφές άσκησης της εξουσίας– ότι ίσως ο φιλελεύθερος χαρακτήρας των εγγυήσεων δεν είναι απαραίτητο να θεωρείται συνώνυμος των ίδιων των εγγυήσεων. Οι μορφές του «υπαρκτού» κράτους δικαίου δεν αποτελούν έναν αξεπέραστο ορίζοντα, ιδίως εάν προσεγγιστούν σε ιστορική κλίμακα, ούτε οι θεσμικές διαδικασίες πρέπει απαραίτητα να κατοχυρώνονται με τρόπο που ευνοεί τον εκάστοτε ισχυρό. Με άλλα λόγια, ένα βήμα πέρα από τη σκέψη του Χριστόπουλου, όχι όμως και ενάντια σε αυτήν, θα ήταν να συζητήσουμε για ένα σύστημα εγγυήσεων που δεν θα θεμελιώνεται μόνο στην ισχύ των νόμων (από την οποία πηγάζει και ο «τυπικός» χαρακτήρας του κράτους δικαίου) αλλά πρωτίστως στη δομή νέων και πολύ διαφορετικών κοινωνικών σχέσεων.

Αυτή η συζήτηση συνδέεται με τον προβληματισμό του συγγραφέα για τη φύση και τη λειτουργία των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Οι επιμέρους κατηγορίες τους αντιστοιχούν στον ιδιώτη, στον πολίτη και στο μέλος του κοινωνικού συνόλου, το πρίσμα όμως υπό το οποίο προσεγγίζονται στο βιβλίο είναι η παραπληρωματικότητά τους. Η υλιστική θεώρηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων αποτελεί πλεονέκτημα της ανάλυσης του Χριστόπουλου, αν και η σύνδεση των ευρωπαϊκών δικαιωμάτων με τον άνθρακα και τον χάλυβα παραβλέπει μια κρίσιμη παράμετρο. Το γεγονός ότι αφετηριακό σημείο της ευρωπαϊκής ενοποίησης υπήρξε ο άνθρακας και ο χάλυβας καθόρισε ότι όλες οι μετεξελίξεις που οδήγησαν από την ΕΚΑΧ στην ΕΕ συντελέστηκαν με πρωτοκαθεδρία των οικονομικών δικαιωμάτων και της αγοράς εν γένει. Σε κάθε περίπτωση, πολύ πιο εύστοχες είναι οι επεξεργασίες του Χριστόπουλου όταν πραγματεύονται τα δικαιώματα υπό το πρίσμα ενός συγκεκριμένου οικουμενισμού. Έτσι, καίρια είναι η επισήμανσή του ότι η εμπειρία του ναζισμού απέδειξε ότι ο ορθολογισμός και ο ανθρωπισμός είναι δυνατό να έχουν τερατώδη αποτελέσματα εάν δεν συνδυάζονται με μια οικουμενική αντίληψη. Εξίσου διεισδυτικές είναι οι σκέψεις του για τη σχέση ανάμεσα στον οικουμενισμό και τον σχετικισμό, ιδίως όταν επισημαίνει ότι χωρίς οικουμενισμό δεν υπάρχουν δικαιώματα αλλά και πως ένα δικαίωμα (π.χ. το να μην φοράει μια μουσουλμάνα γυναίκα μαντίλα σε μια χώρα της Δύσης) δεν πρέπει να επιβάλλεται με το ζόρι. Με άλλα λόγια, ο Χριστόπουλος αρνείται να θέσει στο επίκεντρο των δικαιωμάτων τις αφηρημένες αξίες, προτιμώντας *ad hoc* επιλογές με βάση την πρακτική και την εκάστοτε υλική και κοινωνική πραγματικότητα. Το κρίσιμο, όπως και σε προηγούμενα έργα του (*Στο ρίσκο της κρίσης*, Αλεξάνδρεια, 2013), είναι πάντα μια στρατηγική της υλοποίησης.

Συνολικά, το βιβλίο του Χριστόπουλου επιτυγχάνει σε 450 σελίδες να αξιοποιήσει έναν τεράστιο θεωρητικό πλούτο. Παλαιότερες και σύγχρονες θεωρίες για το κράτος παρουσιάζονται και αναλύονται κριτικά, σε συσχέτιση μεταξύ τους και υπό το φως της ιστορίας. Ο πλούτος των αναλύσεων που παρουσιάζονται δεν εξαντλεί, προφανώς, τις πηγές της πολιτειολογικής σκέψης, καταφέρνει όμως να τις σκιαγραφήσει με τρόπο που διαθέτει συνοχή και επιστημονική εγκυρότητα. Και τούτο διότι ο συγγραφέας αναλαμβάνει μεν την ευθύνη της τοποθέτησης, την ίδια στιγμή όμως καταγράφει τις σκέψεις του με μια στιβαρότητα που δεν μετεωρίζεται σ' έναν άκρατο υποκειμενισμό.

Ίσως τούτη η ισορροπία να έχει να κάνει με το γεγονός ότι ο Χριστόπουλος, ένας από τους πιο παρεμβατικούς Έλληνες δημόσιους διανοούμενους της εποχής μας, είναι ένας στοχαστής που έχει διαρκώς το βλέμμα του στραμμένο σε στρατηγικές της υλοποίησης, σε τρόπους υλικής αποκρυστάλλωσης των θεωρητικών προταγμάτων. Πραγματικά, η επίκληση της ουδετερότητας θα ήταν άτοπη όταν δεν φοβάται να ολοκληρώσει το βιβλίο του διακηρύσσοντας ότι «η ελπίδα είναι η υπαρξιακή θέση του αγώνα για έναν καλύτερο κόσμο». Ίσως, τελικά, η ελπίδα της πολιτειολογίας να είναι ακριβώς αυτή η πολιτειολογία της ελπίδας. □